

STUDIES
OVER DE SOCIAAL-ECONOMISCHE GESCHIEDENIS
VAN LIMBURG

VI

sociaal-historische opstellen

UITGEGEVEN DOOR HET

SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

MAASTRICHT 1962

Jaarboek 1960

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

VOORWOORD

In dit zesde deel van onze "Studies" is vooreerst een bijdrage opgenomen over de figuur van P. Dr. Renatus Ritzen O. F. M., wiens herinnering nog bij zeer velen in en buiten de Mijnstreek levend is gebleven.

De opname van dit opstel vormt onzerzijds een bewijs van waardering voor het werk van deze franciscaanse leraar en zielzorger in Zuid-Limburg en is bovendien een geste van erkentelijkheid ten opzichte van het Archief der Nederlandse Minderbroeders te Weert, dat de schriftelijke nalatenschap van Pater Ritzen aan het Sociaal Historisch Centrum toevertrouwde. Het opstel is van de hand van P. Wilhelmus de Leeuw O. F. M., die zelf vele jaren lang vruchtbaar werkte in de mijnstreek en daar o. m. leiding gaf door het redigeren van het veertiendaagse blad "Overall", waarbij hij nauw met Pater Ritzen samenwerkte.

In de tweede bijdrage zetten wij onze studies over de demografische ontwikkeling van Limburg in de laatste eeuw voort met een beschouwing over de zo belangrijke factor van het geboorteniveau, waarin uitvoerig met behulp van meer verfijnde methoden de nataliteit van Limburg wordt ontleed tegen de achtergrond van de landelijke ontwikkelingstendenties op dit punt.

Vervolgens mogen wij in deze serie een studie aanbieden, waarin de ontwikkeling van de landbouw in de Peelgemeenten Venray, Horst en Sevenum wordt gepoogd vast te leggen. Dit opstel heeft de grote verdienste een blik te werpen op een onbekend verleden, dat nog zelden onderwerp van studie vormde. Deze verhandeling door de Nijmeegse student Th. H. A. H. Claessens werd oorspronkelijk geschreven als candidaats-scriptie.

Tenslotte worden onze "Studies" wederom besloten met het jaarverslag van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg over 1960.

De Redactie

I N H O U D S O P G A V E

- P. Dr. Renatus Ritzen O. F. M. door
P. Wilhelmus de Leeuw O. F. M. blz. 9
- Het geboorteniveau in Limburg door
J. Wachelder blz. 21
- De ontwikkeling van de landbouw in
Venray, Horst en Sevenum (1850-1914)
door Th. J. A. H. Claessens blz. 103
- Jaarverslag van het Sociaal
Historisch Centrum voor Limburg
over 1960 blz. 182

P. DR. R E N A T U S R I T Z E N O. F. M.

d o o r

P. WILHELMUS DE LEEUW O. F. M.

Op 10 april 1946 overleed te Heerlen de toen alom gevierde pater dr. Renatus Ritzen. De kranten wijdden aan zijn nagedachtenis een iets uitgebreider In Memoriam dan zij gewoonlijk aan andere overleden priesters besteden. Sindsdien echter werd over hem gezwegen en het gevaar bestaat, dat hij over enkele jaren vergeten is. Dit zou niet alleen ondenkbaar zijn tegenover een zo rusteloos werker, maar ook een hiaat betekenen in de Limburgse streekgeschiedenis. Want in zijn omgeving, en trouwens in heel Zuid-Limburg, was pater Ritzen een groot man. Ontegenzeggelijk heeft hij door zijn vele spreekbeurten, talloze artikelen en verhalen een sterke invloed uitgeoefend. Hij was o.i. in de langdurige overgangstijd, toen Zuid-Limburg werd opengelegd, een tegenwicht voor de vele vreemde en ongewenste invloeden, die onze streek dreigden aan te tasten. Evenals in Poels, zien wij in hem - ofschoon in bescheidener mate - een man van de Voorzienigheid.

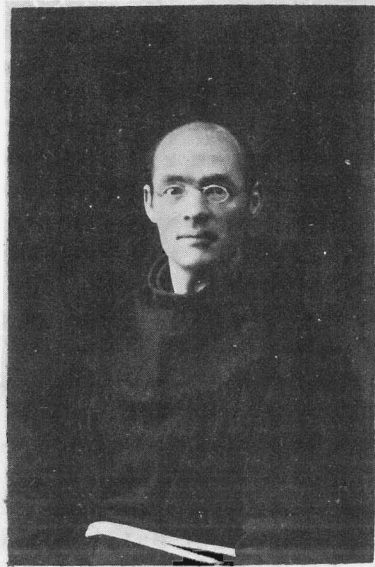
Katholicisme - Limburg - Nederland.

Van deze drie grootheden was hij als het ware bezeten. In de vele verhalen en feuilletons die hij publiceerde, is doorgaans een rasecht Limburger de hoofdfiguur, met al de eigenschappen van humor, diep geloof, gemoedelijkheid en gastvrijheid, die het voorrecht zijn van de geboren Limburger. Geestig en spannend weet zijn speelse fantasie de lezer

te pakken, en de eindindruk van elk verhaal is steeds: wat is Limburg, met zijn katholiek geloof toch goed, wat is het rijk en schoon, laten wij toch zorgen dat het zo blijft.

Pater Ritzen (Johannes Mathias Hubertus) werd geboren op 26 augustus 1877 te Gulpen. Zijn vurige inborst zal hij geërfd hebben van zijn vader, die in de jaren van Garribaldi zijn onvoorwaardelijke gehechtheid toonde aan de Paus door zich aan te sluiten bij het corps der Pauselijke zouaven. Hij moet zich van jongs af getrokken hebben gevoeld tot een leven ten dienste van de evenmens. Althans - onzeker over de weg die God voor hem bestemd had koos hij het ambt van onderwijzer. Hij is dit ongeveer 15 jaar geweest met heel zijn hart. Eerst als onderwijzer aan het Sint Jozefinstituut te Valkenburg en later als hoofd. Maar hij was meer dan onderwijzer. Hij was door zijn ontwikkeling en zijn bereidvaardigheid al gauw het factotum van zijn gemeenschap. Hij was de organisator en bezieler van elke actie. Zelf een goed toneelspeler, vooral in het komische genre, schreef hij meerdere drama's en kluchten. Sommige zelfs in onberispelijk Duits. Zeker, in onze dagen zouden deze stukken (waarvan enkele met een tijdsduur van vier uur, zonder pauze) het niet meer "doen", maar uit de vele heropvoeringen blijkt wel, dat ze om en om de jaren 1900 in zijn omgeving een groot succes zijn geweest.

Het ambt van onderwijzer bleek op de duur voor zijn energie en werklust te begrensd. Hij ging zich aangetrokken voelen tot het priesterschap. Dit kon hem een werkterrein aanbieden waarop hij inderdaad alles kon zijn voor allen. Zo trad hij in 1911 in de Orde van St. Franciscus. Ofschoon de opleiding tot het priesterschap na de inkleding 7 jaar duurt, zat frater Ritzen reeds na 2 jaar weer aan de lessenaar. In de jonge H. B. S. te Heerlen werd hij namelijk aangesteld als leraar aan de voorbereidende klas. Zijn theologische studie moest hij maar alleen voortzetten onder leiding van o. a. Pater Rombouts,

de directeur.

Op zijn veertigste verjaardag, 26 augustus 1917, werd hij te Maastricht tot priester gewijd. Hij bleef leraar voorbereidende klas, maar kreeg de opdracht zich tevens te bekwamen voor de acte M. O. Duits. Ofschoon hij het zelf nooit heeft uitgesproken, moet dit voor de vurige zielzorger een grote teleurstelling zijn geweest. Hij had het onderwijs willen ruilen voor het priesterschap, maar dit leidde hem nu terug naar het onderwijs.

Het was zijn ontembare zucht naar zielzorg, mede zijn ongelofelijke werkkraft, die hem erin deden slagen, beide vormen van apostolaat op welhaast volmaakte wijze te combineren.

Zijn studie jaren verliepen allesbehalve rustig. In 1918 wordt in hem de vaderlander geschokt. Het Koningshuis is in gevaar! Pater Ritzen laat zijn boeken zijn boeken en treedt op in zalen en in de open lucht. Hij spreekt in het plat zijn Limburgers toe. Hij blijkt het dialect te kennen van elke plaats waar hij als redenaar verschijnt. En het slaat in! De

Limburgse Burgerwachten en de Landweer, die naar aanleiding van de revolutiepogingen werden opgericht, zullen hem later nog eens als spreker vragen.

Nauwelijks is het gevaar gekeerd of zijn Limburgs gemoed wordt tot in zijn diepste kern geraakt. Het annexionisme begint zich te roeren. En weer trekt hij Zuid-Limburg door, hartstochtelijk oproepend tot aanhankelijkheid aan Vorstin en Vaderland. Nog herinneren zich zijn nu vergrijsde toehoorders de inslaande slotzin: "Als v'r Belsj motte wèère, dan wèère v'r rebèlsj!"

Ondanks aanhoudend rondtrekken, spreken en lesgeven haalt hij op normale tijd zijn M. O. (Zijn lagere acte Duits had hij reeds als onderwijzer gehaald). Zijn Oversten zenden hem nu naar de universiteit van Amsterdam om te studeren in de Germaanse taal en letteren. Wat moet pater Ritzen een wonderlijke energie hebben bezeten! Wij begrijpen anders niet, hoe hij het klaar speelt om in zijn Amsterdamse jaren in alle mogelijke plaatsen van Limburg te spreken (en waarlijk niet alleen in de vacantiетijd) en bovendien nog verhalen en artikelen te publiceren in kranten en periodieken. Hij spreekt - behalve elke zondag in een of andere kerk - voor alle mogelijke gelegenheden: drankbestrijding, stands- en vakorganisatie, jubilea, vaandelwijding, lerarencongressen, kiesverenigingen, jeugdorganisaties, enz. En wij spreken maar niet over de stroom vangedichtjes, ernstig en komisch, die hij maakte voor feestende familieleden, kennissen en medebroeders. Het rijmen ging hem trouwens bijzonder goed af. Wij vonden tussen zijn papieren een hele redevoering op rijm, die hij gehouden heeft te Heerlen. Ook heeft hij een bundel uitgegeven waarin versjes voor allerlei feestelijke gelegenheden.

Maar is deze pater dan student? Ja, maar één die uit een etmaal 48 uren schijnt te kunnen wringen. Op gewone tijd (1923) haalt hij te Amsterdam zijn candidaats en wordt nu leraar aan het Gymnasium te Venray.

Wij hebben meermalen een doctorandus horen

klagen: "Als je eenmaal leraar bent, komt er van een proefschrift zo weinig". Bij velen is dit waar gebleken. Niet alzo bij Pater Ritzen. Hij wordt naast leraar, spoorstudent van Nijmegen. Met een vollesrooster en ondanks alles toch maar speechend en schrijvend haalt hij in 1925 zijn doctoraal en voltooit na twee jaar zijn proefschrift. 1) Hij promoveert te Nijmegen op 30 november 1927.

In september van hetzelfde jaar werd hij weer leraar te Heerlen, en behoudens een korte tussenpoos, zal hij hier blijven tot zijn dood. Pater Ritzen was een geleerde en een volksman beide. Wetenschappelijke artikelen van zijn hand verdienden de aandacht van de vakman. Ze waren echter weinig in aantal. Het was immers evident dat hij zich onweerstaanbaar aangetrokken voelde tot het gewone publiek. Het is dan ook een feit dat hij aan de wetenschap geen grote diensten heeft bewezen. Wij twijfelen er niet aan dat hij dit zeker had gekund, maar zijn bezorgdheid voor het nog steeds bedreigde Limburgse erfgoed, trok hem naar het volk. Hij moet overwogen hebben, dat hij met zijn kennis van de Germaanse taal en letteren weinig voor Limburg kon doen. Wat de Mijnstreek nodig had, was: vermanen, aansporen, voorhouden van schone tradities, wijzen op onvermoede gevaren. En hij deed dit op zijn eigen originele en aantrekkelijke manier.

Wat heeft het eenvoudige volk gaarne naar hem geluisterd! Ofschoon een redenaar van groot formaat was hij zeker niet. Zijn stem was zwak en zijn schrale gestalte weinig imponerend. Zijn gevatheid en niet minder zijn levendige donkere ogen vulden echter andere tekorten aan. Beter dan welke Limburgse redenaar ook - behalve misschien Poels -

1) P. Renatus Ritzen O. F. M., Der junge Sebastian Brunner in seinem Verhältnis zu Jean-Paul, Anton Günther und Fürst Metternich. Lothar Schulte, Aichach (1927), 190 S.

1725

- 461 28 Jan '35 Haaltheide Orlwikk. - cursus „De Haaltheide is Orde." 6½ - 8
- 462 30 " " Pissart. Hoornbroek Feun " „Het Cyria"
- 463 3 Febr. Schaerweg Feun Jaarverg. J. Mekem. (zoals 6 Nov. 34 Schandelen.)
- 464 10 " Spaaldek Feun (loc. Zond.) R. K. W. V. Ruffenwanz. als R. K. & als
- 465 17 " " Keulen Volkshuis S. Schuy. Jaarverg. zelfst. en Haardkeus toe
als R. K. en als eerste ha
- 466 18 " Schinveld patronaat, Orlwikk. cursus-dots (zoals 30 Jan. Orant.)
- 467 28 " Keulen aula H. B. S. „Volkshuis" 8½ lang - en Musijkantoor.
- 468 24 " Heel bij Korum. 4 u. „uit de jubilee. en leguon v. Heel" taal Koeken
zaag
- 469 24 " Keulen aula H. B. S. (als 23) andere god publich, andere inkleeding.
- 470 27 " Bevermond Christoffelhuus Maria. Vereen. feest vergad. 8 u. Improvis
8½ u. -
- 471 3 Maart Keulen Kottenberg, patronaat (loc. Zondag) 7½ Jaarverg. (ongewen
als 18. 10. 30)
- 472 10 " " Saanden " 7 u. ± zoals 3 Maart, Kottenberg.
- 473 20 " Beunen Maria. Vereen. 7½ u. „de Po-alechol. oecoenig" patronaat
ingadely (1½ - 9½)
- 474 24 " Kyswille (loc. Zondag) 6 u. taal Hendriks „Omhoog mochten we
improvisatie „Zacchar
- 475 25 " Kerslo „de Beun" ½ parade. 8½ u. H. J. M. V. „Omhoog mochten we"
- 476 31 " Echt Maria-Hoop. K. K. na de Hoogmis 11 u. „Hoe stemmen we?"
- 477 3 april Keulen Germania K. J. M. V. 8½ (= 9 uen) „Omhoog mochten we
(1½ moet blijven)
- 478 5 " Gulpen S. P. K. (loc. Propag. Actie, defin. opricding) 7½ patronaat
- 479 7 " Keulen Sitt. Weg 11 uen patronaat K. K. „Hoe stemmen we?"
Samenwerking en Orlwikk.
- 480 10 " Kerslo R. K. Middelst. Vereen. 7½ u. „politieke vergad. „Hoe stemmen we?"
- 481 11 " Pey-Echt K. K. 7½ u. " " " "
- 482 22 mei Zelt-Bommel Gel. en Wekmoud. „Jr. v. Cyeres 7¾ uen om 9½ = 2
patronaat
- 483 10 Juni Koersmond Katholiekendy K. V. & M. V. (patron. leguon Christ-huis,
80½ „Kolyden en Beleun"

had hij er slag van om in onverschillige toehoorders weer de trots wakker te roepen van te behoren tot de Limburgse stam. Zou er indertijd wel iemand geweest zijn, die niet tenminste eenmaal onder zijn gehoor heeft gezeten? Want Pater Ritzen had volstrekt geen voorkeur voor stads- of dorpspubliek. Zijn boodschap was gericht aan ontwikkelden en eenvoudigen van geest.

Daarom wees hij nooit een spreekbeurt af, tenzij hij absoluut verhinderd was. Men mocht hem zelfs 's middags vragen om dezelfde avond een redevoering te houden. Als hij kon dan kwam hij, en hield zijn speech in het Nederlands, Limburgs plat, Duits of Frans, alnaargelang hem werd verzocht.

Inmiddels zette hij, tussen les geven en spreekbeurten door, zijn publicaties voort in tal van tijdschriften. Hij was de eerste redacteur van de Jonge Werkman en bleef daarna een trouwe medewerker. In "Overal" schreef hij in elke editie zijn Weekpraatje. Volks geschreven, handelde dit elke keer over een Limburgse huisvader die in gesprekken met buur, vriend en vijand zijn waardevol inzicht gaf over mensen en dingen. Hij spaarde de Limburgse fouten niet. Wij herinneren ons een artikel uit het dagblad "De Morgen". Het staat vol kritiek over het gedrag van de toeschouwers langs het trottoir (bij gelegenheid van een processie). Op het eind ervan zegt de redactie: "Dit artikel namen wij over uit een Limburgs blad ("Overal"). Zoiets hadden wij nu eens moeten durven zeggen. Dan had heel Limburg ons aangeklaagd. Nu zegt het een Limburgs blad zelf en dat schijnt te mogen". (De Morgen verscheen in Noord-Brabant).

Pater Ritzen schreef ook in zijn latere jaren nog toneelstukken. Wij kennen van hem twee openluchtspelen. In Beek, Spaubeek en Heel waren deze enkele jaren de attractie van het zomerseizoen. Zelfs Mgr. Lemmens kwam er voor uit Roermond.

Het is echter ondoenlijk om al zijn activiteiten op te noemen. Wij kwamen eerder klaar wanneer wij de acties noemen, waarin hij niet betrokken was.

Behalve als predikant in de Zondagsmissen (met daaraan voorafgaande zaterdagse biechtstoel) trad hij ver over de tweeduizend keer op als spreker. Soms zelfs ongevraagd en onvoorbereid. Onvergetelijk b.v. was zijn toespraak bij gelegenheid van een gouden bruiloft in de Nobelstraat (of Lindenstraat?) te Heerlen. Het betrof een in de buurt graag gezien echtpaar. Toen de harmonie was uitgeblazen en de buurtbewoners het gouden paar omringden, zag pater Ritzen zijn schone kans. Hij leende ergens een keukenstoel, klom erop, en roemde in een geestig speechje (natuurlijk in het Heerlens plat) deze oudjes, die hij aan de omstanders ten voorbeeld stelde als katholieken, Limburgers en vaderlanders.

Wij herinneren ons uit onze Heerlense tijd nog levendig, hoe wij vaak agenda's of affiches zagen van verenigingen, waarop als trekpleister stond vermeld: "Pater Ritzen Komt!" Dat was inderdaad genoeg om de opkomst bijna zeker te doen slagen. Want pater Ritzen was, wat men tegenwoordig zou noemen: een goed reclame-psycholoog. Hij wist voor zijn lezingen pakkende titels te vinden.

"Maakt Maenen zwart" 1) klonk het in een verkiezingsrede (de hokjes moesten toen nog worden zwart gemaakt); "Zwetskomsoale" noemde hij de alles belovende rode propagandisten; "Geen beter zelf dan zèlf", de katholieke arbeiders hadden de S. D. A. P. niet nodig, ze konden in hun eigen vakverenigingen hun doel bereiken.

- 1) "Maakt Maenen Zwart" is de titel van een bewaard gebleven schema van een verkiezingsrede in 1919, toen de heer Jos. Maenen kandidaat was voor de Heerlense gemeenteraad. De motivering in het schema luidt: "Maakt Maenen zwart. Waarom? a) Hij is nr. één (op de katholieke lijst), b) Hij is zwart: 'n goeie hulpman van grote generaal (Dr. Poels), c) Hij wordt zwart gemaakt (door zijn tegenstanders), en d) Hij heeft getoond, enz. Maakt Maenen Zwart".

Tussen zijn papieren liggen lijstjes met tal van pittige Limburgse uitdrukkingen en gezegden, waarvan hij in zijn spreekbeurten ruim gebruik maakte. Hij kon zijn publiek laten schateren, maar een volgend ogenblik doen snikken van aandoening. En dat zijn optreden onvermoeid volkomen onzelfzuchtig was, bewijzen wel de luttele - vaak beschamend lage - vergoedingen die hij er voor toucheerde. Maar wat gaf hij om een honorarium? Voor tijdschriften werkte hij doorgaans voor niets. Voor spreekbeurten vroeg hij minstens het reisgeld, daar hij niet wilde dat zijn Overste moest bijleggen.

Welke leraar met een vol lesrooster is niet blij, wanneer de grote vakantie nadert? Die nodige rust is hem van harte gegund. Alleen pater Ritzen gunde die zichzelf niet. Wanneer zijn collega's naar een vakantieoord trekken, zet hij zijn apostolisch werk in verhoogd tempo voort. Had hij dan in het zomerseizoen nog spreekbeurten te houden, wanneer toch alle vergaderingen werden opgeschort tot de herfst? Tussen zijn papieren ligt een kladje, waarop de agenda staat van zijn "vakantie" in 1942. Wij lezen als volgt: Van 29 juli tot 6 augustus retraite te Hilversum; van 6 tot 15 augustus idem te Oostrum; van 16 tot 22 augustus dito te Valkenburg. In elke retraite hield hij 4 preken per dag. Gedurende de laatste dagen van de maand geeft hij nog een triduum voor katholieke studenten, terwijl hij in de kerstvakantie van dat jaar alwéér ergens een retraite geeft.

Wanneer heeft deze man ooit stil gezeten?

De honderden leerlingen die hij door de jaren heen in zijn klas heeft gehad, hebben zeer zeker wel eens de gek gestoken met wat zij aanzagen voor "Limburgs fanatisme". Later moesten zij bekennen dat het volstrekt geen fanatisme was. Fanatisme is blind, en dat was pater Ritzen nu juist zeker niet. Hij hekelde, waar nodig, de Limburgse feilen en stelde het goede van "vreemden" wel degelijk als voorbeeld. Wat zij, rijper en wijzer geworden, zich van hem herinneren is: een hartstochtelijke liefde

voor zijn Limburgse land.

Het moet een geschenk van O. L. P. geweest zijn dat pater Ritzen tot het eind toe heeft kunnen werken. Wanneer hij hulpbehoevend zou zijn geworden, was dit voor hem een ware beproeving geweest.

Moge dit niet het laatste zijn wat over hem geschreven wordt. Zijn hele persoon is een dankbaar object voor een nadere beschouwing.

Toneelstukken

De Sjuurkerk vâ Sjpaubèèk

Het marmeren beeld aan de Heirbaan, 5 bedrijven
St. Wilhelmus, 3 bedr. (opgedragen aan rector
Wilhelmus Eck)

Die Kirche der Katakomben, 4 bedr.

Der H. Willibrord (onvolledig)

Frieden (5 Akten)

Kobus' Reisverhalen, 5 bedr.

St. Gerlach, ridder en kluizenaar van Houthem,
5 bedr.

Die 7 Heilige Schläfer, 2 Akten

Keizer Tiberius; vrij naar Duitse studentenklucht
Alexius, 5 bedr.

Helena en Gehenna, 2 bedr.

Een prettig naamfeest, 2 bedr.

Vor Gericht

Heute mir, morgen dir, 2 bedr.

Ein einziger Roch, 1 Aufz.

Langere verhalen

De Bokkenrijders, 17 pag.

Door wanhoop gedreven, 80 pag.

Het Pastoorke van Stoppelendaal, 40 pag.
 Het marmeren beeld aan de Heirbaan, 21 pag.
 Scherpenheuvel of de Statenbijbel, 23 pag.
 't Pruus Karel Look, 22 pag.
 De Oerbatavieren van Lommelenberg, 30 pag.
 De Bok en de Dok, 27 pag.
 Het Hazelkruis v. h. Braomelenhofke, 30 pag.
 Nolke Bessems, 31 pag.
 Pater Voncken, 14 pag.
 D'r Sjpioen, 44 pag.
 25 verhalen als feuilleton in "Limburg Vooruit"
 (1933-'34)

Bijzondere spreekbeurten

Kerk en Vaderland (Maastricht 21-4-'19)
 Kath. onderwijs in de Middeleeuwen, 9 juni '19
 Annexionisme (diverse plaatsen in 1919)
 Geen Aardewerk (Maastricht 28-3-'28)
 Critiek op regeringsvoorstellen inzake Hoger
 Onderwijs (juli '35)
 Collega of concurrent (Valkenburg 2-3-'39)
 Plutocratie (Sittard, sept. '30)
 De drank in taal en letterkunde (Treebeek 1-11-'43)
 Vondel en Sobriëtas, geen datum
 Handen uit de mouwen, geen datum
 Sebastian Brunner (Jong Limburg, geen datum)
 Contardo Ferrini, geen datum

Varia

Die Valkenburger Lourdesgrotte und ihre Entstehung
 von einem unbekanntem Soldaten aus der Muttergottes-
 Freischar, Valkenburg 1928.
 Uitgebreide notities over de geschiedenis van diverse
 Limburgse plaatsen. Dito over gemeentewapens
 van Limburgse plaatsen.

Lijst van bijnamen van Limb. stads- of dorpsbewoners.

Uitgewerkte notities over leven en werken van Joseph von Görres.

Dito over St. Servaas.

Lijst van ruim 400 Limburgse uitdrukkingen en gezegden.

N. B.

De meeste artikelen en verhalen ondertekende hij met Mathijs Reiniersz.; Mathias Rainers, Mattias Reneerse, Mathijs Renirsz of Br. Juniperus. Waren het kluchtige stukjes dan tekende hij met (Ceparius) Eigenheim. Alleen wanneer het ging om artikelen waarvan het prestige mede van gewicht was, kon hij wel eens zijn doctors-titel gebruiken.

H E T G E B O O R T E N I V E A U I N
L I M B U R G

d o o r

J. WACHELDER

In de vorige "Studies over de sociale geschiedenis van Limburg" werd de aandacht gevraagd voor diverse aspecten van de demografische ontwikkeling van Limburg aan de hand van algemene gegevens zoals het geboorte- en sterftecijfer, de migratie enz.

In deze bijdrage zal het geboorteniveau van Limburg in zijn historische evolutie nader worden besproken met behulp vooral van het z. g. huwelijksvruchtbaarheidscijfer. In deze statistische maatstaf wordt het aantal geboorten niet vergeleken met het aantal inwoners zonder meer (nataliteits- of geboortecijfer), maar uitgedrukt in verhouding tot het aantal gehuwde vrouwen. Het resultaat is dan een cijfer, dat aangeeft het gemiddeld aantal levend geboren en per 1000 gehuwde vrouwen in de vruchtbare levensperiode. Hierdoor wordt een nauwkeuriger en meer genuanceerd oordeel over het geboortepeil mogelijk.

Aangezien het aantal huwelijken per 1000 inwoners niet zelden van streek tot streek verschilt evenals de gemiddelde leeftijd, waarop men in het huwelijk treedt, is het gewenst ook het nuptialiteitscijfer en de gemiddelde huwelijksleeftijd te bestuderen.

Hiermee zijn enkele belangrijke elementen aan de orde gesteld, die van grote betekenis zijn voor het beoordelen van de bevolkingsevolutie in de laatste honderd jaar.

Limburg leeft ook wat dit vraagstuk betreft niet op een eiland. Daarom lijkt het noodzakelijk de Limburgse demografische situatie te plaatsen in het kader van die van geheel Nederland. Bovendien zal het zijn nut hebben dit alles in verband te brengen met het bevolkingsvraagstuk in het algemeen, dat momenteel in het brandpunt van de belangstelling staat.

In hoofdstuk I behandelen wij de bevolkingsgroei in het algemeen, die gekenmerkt wordt door een snelle bevolkingstoename bij dalende geboortecijfers.

De volgende hoofdstukken zijn gewijd aan speciale aspecten van het bevolkingsvraagstuk in Nederland en Limburg. Zo behandelt hoofdstuk II de nataliteit, hoofdstuk III nuptialiteit en huwelijksleeftijd en hoofdstuk IV de huwelijksvruchtbaarheid, terwijl in een slotbeschouwing een samenvatting met een aantal conclusies wordt gegeven.

Zoveel als het ons maar enigszins mogelijk was, hebben wij Limburg en zijn afzonderlijke gebieden in de studie betrokken. Zulks was niet zo eenvoudig, omdat de nodige gegevens vaak ontbraken. Voor de hulp, welke wij in deze van het Centraal Bureau voor de Statistiek mochten ontvangen, betuigen wij onze erkentelijkheid.

Hoofdstuk ISNELLE BEVOLKINGSTOENAME BIJ DALENDE GEBOORTECIJFERS IN EUROPA.

Twee problemen trekken in onze tijd sterk de aandacht, n.l. enerzijds de enorme bevolkingsgroei en anderzijds het dalend geboortepil.

De bevolkingstoename op wereldniveau is wel een van de meest opzienbare verschijnselen van de laatste eeuw. "Terwijl de wereldbevolking omstreeks 1850 nog geen 1200 miljoen zielen telde, is het aantal thans de $2\frac{1}{2}$ milliard gepasseerd en de jaarlijkse toeneming bedraagt nog iets meer dan 1%. De groei der Nederlandse bevolking overtreft dit tempo zelfs verre, want wij tellen nu bijkans $3\frac{1}{2}$ maal zoveel inwoners als een eeuw geleden" 1).

Deze constatering doet onmiddellijk de vraag opkomen, waarom de wereldbevolking zich eerst ná 1850 zo snel ontwikkelde en zo uiterst traag in de eeuwen daarvoor.

Par. 1: Dalende sterftcijfers.

"De traagheid van de aanwas der bevolkingen in de loop der eeuwen vindt haar wezenlijke verklaring in de hoge mortaliteit, waardoor zij werden getroffen. Bij de natuurlijke mortaliteit kwam een onregelmatig sterfte-exces, met name tengevolge van: ondervoeding, hongersnood, oorlogen en epidemieën, welke laatste gepaard gingen met geringere weerstand der ondervoede individuen tegen het virus en bevorderd werden door aantal en dichtheid der bevolking" 2).

- 1) J. P. van Rooyen, Het Nederlandse bevolkingsvraagstuk, (Wageningen 1955), blz. 19.
- 2) Alfred Sauvy, Het bevolkingsvraagstuk in de wereld, Aulaboeken, Utrecht/Antwerpen, 1960, blz. 32

Hongersnoden.

Hongersnoden zijn gedurende eeuwen een der meest gevreesde plagen der mensheid geweest. Mislukte een oogst en ontstond er een aanzienlijk voedseltekort, dan waren de ontberingen groot. Er moest op alles bezuinigd worden, tenslotte zelfs op het zaaigoed. Zulks moest zich wel wreken door een mindere opbrengst in de volgende zomer. Bovendien, gedreven door de honger, haalde men de oogst vroeger binnen dan normaal en daardoor verminderde de voedselproduktie nogmaals. De cyclus van de hongersnood had zich zodoende onverbiddelijk ontketend. Eerst wanneer de bevolking was uitgedund, kon een nieuwe cyclus van aangroei en relatieve welvaart inzetten, mits deze niet geremd werd door andere factoren, zoals ongunstige weersgesteldheid, oorlog, enz., waardoor de toestand nog verergerde. Wat de situatie in de vroegere hongergebieden zo hopeloos maakte was het gebrek aan vervoersmiddelen om de beproefde bevolking ter hulp te snellen.

Epidemieën.

De bevolkingsgroei werd in voorafgaande eeuwen in belangrijke mate geremd door het herhaaldelijk optreden van epidemieën, welke de hoogte van het sterftecijfer sterk beïnvloed hebben. Tot het midden van de vorige eeuw toe waren de talrijke ziekte-epidemieën een normaal terugkerend verschijnsel, waartegen men bijna geheel machteloos stond. Eerst de vooruitgang van de medische kennis en de verbeterde sociaal-hygiënische omstandigheden van de bevolking hebben aan de epidemieën een halt kunnen toeroepen.

Bijzonder spectaculair in deze reeks epidemieën was de pest, de gevreesde Zwarte Dood, welke in de 14e en 15e eeuw een grote bevolkingsachteruitgang tot gevolg had. Ook in later eeuwen zijn velen aan de pest ten offer gevallen. Het groot aantal slachtoffers van deze en andere epidemieën moet volgens

de moderne historici verklaard worden als een gevolg van de zeer langdurige ondervoeding, welke het weerstandsvermogen van de bevolking verzwakt had. Bij het uitbreken van een epidemie werden vooral de oudere personen getroffen. De jongeren konden dan echter eerder de opengevallen plaatsen innemen; zij huwden eerder en de bevolking herstelde zich zodoende weer vrij spoedig. Wanneer echter de epidemieën in snel terugkerende regelmaat elkaar opvolgden, waren de gevolgen ernstiger. De sterfte onder de jongeren nam dan eveneens buitensporige afmetingen aan tengevolge van de verzwakking, waaronder zij reeds vroeger te lijden hadden. De bevolking kon zich op de duur niet snel meer herstellen en de normale bevolkingsgroei veranderde vaak in een achteruitgang van de bevolking 1).

Oorlog en geweld.

"De oorlogen zijn altijd tot aan de eigenlijke moderne periode moorddadig geweest voor de burgerbevolking in het mars- of operatiegebied van de legers. Bij gebrek aan ravitaillering leefden de troepen ten koste van het land. Er kwamen ernstige strubbelingen, die zelfs in zogenaamde bevriende landen tot vernieling, verwoesting en dikwijls tot slachtpartijen leidden. Buiten de oorlogshandelingen kwamen dan nog andere vormen van geweld: oproer, onderdrukking, verdrijving, gewapend banditisme, enz." 2). "De dertigjarige oorlog kostte volgens Rümelin aan Duitschland meer dan de helft zijner bevolking" 3). Wat de oorzaak van oorlogen en geweldplegingen ook moge zijn geweest, hun uitwer-

- 1) B. H. Slicher van Bath, De agrarische geschiedenis van West-Europa (500 - 1850), Aulaboeken, Utrecht/Antwerpen, 1960, blz. 97 e. v.
- 2) Alfred Sauvy, o. c. , blz. 40
- 3) C. A. Verriijn Stuart, Inleiding tot de beoefening der Statistiek, Haarlem 1910, deel I, blz. 45.

king was altijd hetzelfde: hoge mortaliteit, lagere geboortecijfers, achteruitgang van de bevolking.

Andere oorzaken.

"Naast bovengenoemde doodsoorzaken dient nog een weinig gekend sociaal verschijnsel te worden vermeld, dat door een begrijpelijke kiesheid min of meer terecht aan de retrospectieve aandacht wordt onttrokken: de verwijdering van de ongewensten.

De meest klassieke middelen zijn de abortus en kindermoord, die in verschillende landen, hetzij clandestien, hetzij overeenkomstig de wetten en het gezag, werden toegepast: het op grote schaal te vondeling leggen van kinderen, het opeenhopen van de massa van zogenaamde onmaatschappelijken, die niet werken wilden of konden, in sloppen en wijken, waar ze met hun kinderen gedoemd waren tot morele en lichamelijke ondergang" 1).

Eeuwenlang kon tengevolge van deze remmende factoren niet of nauwelijks van bevolkingsgroei worden gesproken. Vooral de vorige eeuw bracht hierin echter zeer belangrijke veranderingen. De bekende Franse demograaf Alfred Sauvy beschrijft dit gebeuren ongeveer als volgt.

"Deze duizendjarige condities hebben zich gewijzigd sinds de grotere beheersing van de natuur de mens in staat heeft gesteld om de voortijdige dood te bestrijden en tegelijkertijd de produktie van levensmiddelen te verhogen. Er is gekomen een omwenteling in de geneeskunde en een omwenteling in de economie en deze hebben duizendjarige wetten en stabiele toestanden vernietigd" 2).

Hongersnoden en epidemieën komen wel nog voor, maar kunnen niet meer als voorheen de bevolking decimeren. De wereldorganisatie voor volksgezondheid staat paraat, terwijl de moderne vervoersmid-

1) C. A. Verrijn Stuart, o. c., blz. 141

2) Alfred Sauvy, o. c. blz. 45.

delen het mogelijk maken op korte termijn afdoende hulp te bieden om de hongersnood te lenigen en de epidemie in de kiem te smoren. "Granen worden, over de gehele aardoppervlakte bezien, het gehele jaar door geoogst. Overschotten worden gevormd en opgeslagen en het kan niet meer voorkomen, dat zoals in Engels-Indië er in één eeuw tijd 31 grote hongersnoden voorkwamen met ongeveer 31 miljoen doden" 1).

In de laatste halve eeuw brachten de oorlogen aan de wereldbevolking slechts geringe demografische schade toe. Op het eerste gezicht lijkt dit een onmogelijke uitspraak, maar toch is deze uitspraak volkomen juist. Immers de eerste wereldoorlog droeg ook veel bij tot de versnelling van de medische vooruitgang en mede daardoor tot een daling van het sterftecijfer.

"Dit paradoxale resultaat wordt veel duidelijker na de tweede wereldoorlog. De verliezen aan mensenlevens komt op 31 miljoen gesneuvelden en 19 miljoen burgerlijke personen. Als wij daaraan nog 10 miljoen toevoegen, om rekening te houden met het teruglopen van het geboortecijfer, dan komen wij tot een totaal verlies van 60 miljoen mensen. Maar tegenover deze tragische verliespost komt ook een winstpunt te staan: de oorlog heeft de vooruitgang van de hygiëne en de verspreiding van bekende bestrijdingsmiddelen, met name tegen de malaria, bevorderd, met het gevolg, dat de mortaliteit ieder jaar lager wordt. Het gebruik van penicilline, dat in 1939 is ontdekt, heeft belangrijke vorderingen gemaakt onder de oorlog, dank zij het Amerikaanse leger, dat over machtige middelen en tevens over proefpersonen beschikte. Datzelfde leger bewerkte de eilanden van de Stille Oceaan één voor één met de DDT-spuit om de muggen te vernietigen, alvorens de gebieden te bezetten. Op deze wijze zijn er tal-

1) E. van Hinte, Inleiding in het bevolkingsvraagstuk, Amsterdam 1946, blz. 38.

Tabel 1	Sterftecijfers per 1.000 inwoners									
Tijdvak	België	Duits-land	Frankrijk	Italië	Noorwegen	Spanje	Zweden	Zwitserland	Nederland	1)
1841-1845	23,4	26,2	22,7		17,4		20,2		23,9	
1866-1870	23,9	27,8	24,4		17,4		20,5		25,3	
1891-1895	20,3	23,3	22,3		16,9	30,2	16,6	19,8	19,6	
1911-1914	15,0	16,7	20,5		13,4	22,1	13,9	14,5	12,9	
1931-1935	12,9	11,2	15,7		10,4	16,4	11,6	11,8	8,9	
1951-1954	12,3	10,6	12,7		8,5	10,0	9,7	10,2	7,5	

1) Mr A.M. de Jong, Inleiding tot het bevolkingsvraagstuk, 's Gravenhage 1946, blz. 138.

R. Phillipot, Inlttation à une démographie sociale, Paris 1957, p. 87.

rijke proeven gedaan en was de techniek na het beëindigen van de vijandelijkheden om zo te zeggen voor het gebruik gereed.

Het is moeilijk na te gaan, hoeveel de mortaliteit in de wereld daardoor is gedaald, maar als wij zeggen, dat de jaarlijkse winst twee mensenlevens op 1000 inwoners bedraagt, geloven wij aanzienlijk beneden de werkelijkheid te blijven. En toch betekent dit reeds 5 miljoen per jaar of 60 miljoen in 12 jaar.

Daaruit volgt, dat van het dertiende jaar af, d. w. z. vanaf 1957-'58, de algemene balans van de tweede wereldoorlog inzake mensenlevens positief is geworden. Van 1940 tot 1950 is de wereldbevolking zelfs sneller toegenomen dan van 1930 tot 1940; de versnelling van de vooruitgang, die reeds vóór de oorlog merkbaar was, is nauwelijks vertraagd. Door een wonderlijke paradox heeft de oorlog de wereld niet ontvolkt maar bevolkt" 1).

In plaats van oorlog en geweld, hongersnood en epidemieën is gekomen pacificatie, economische vooruitgang en medische ontwikkeling. De abnormale sterfte is daardoor aan het verdwijnen. De normale mortaliteit is sterk verminderd, meer in het bijzonder de kindersterfte, waardoor meer individuen de volwassen leeftijd bereiken en de gemiddelde levensduur wordt verlengd. Deze verlenging van de levensduur en verhoging van de levenskansen der volwassenen zijn verschijnselen, die zich in alle landen voordoen. Twee eeuwen geleden was de gemiddelde levensduur slechts 30 jaar, thans is deze in verschillende landen 70 jaar, dus meer dan verdubbeld. Uiteraard werd hierdoor de bevolkingsgroei sterk gestimuleerd.

De cijfers in tabel 1 demonstreren duidelijk de snelle daling van de mortaliteit in West-Europa.

De grote stoot tot de versnelde bevolkingsaanwas is derhalve veroorzaakt door de imponerende daling

1) Alfred Sauvy, o. c., blz. 59 - 60.

van de mortaliteit. Wanneer het geboortecijfer in een bepaald gebied nagenoeg stabiel bleef, terwijl het sterftecijfer daalde, werd automatisch het geboorte-overschot groter. Hoe meer en hoe sneller de mortaliteit daalde, des te groter werd de aanwas. Daarmee is de éne natuurlijke component van de bevolkingsgroei besproken. Hoe ontwikkelde zich de andere: het geboortecijfer of de nataliteit? Merkwaardig is, dat deze eveneens een tendenz tot daling vertoont.

Par. 2: Dalende geboortecijfers.

Tot omstreeks 1880 was het aantal geboorten zo goed als uitsluitend afhankelijk van de natuurlijke vruchtbaarheid. Het geboortecijfer lag toen tussen 30 - 40 per duizend van de gemiddelde bevolking, zulks in scherpe tegenstelling tot de huidige nataliteitscijfers, welke sinds het einde van de vorige eeuw een sterke daling te zien geven. De oorzaak van deze daling is: vrijwillige geboortebeperving. Wij laten hieromtrent een beschouwing volgen, ontleend aan Sauvy:

"De hygiënische vooruitgang als zodanig heeft aanvankelijk de bevolkingsgroei en de vruchtbaarheid bevorderd, daar de gevallen van fysiologische steriliteit en van venerische ziekten erdoor worden verminderd en de levensduur der echtparen erdoor werd verlengd. Maar zij heeft tegelijkertijd nieuwe zienswijzen begunstigd betreffende het aantal geboorten, dat men in een gezin wenselijk achtte. Wij zeggen opzettelijk "aantal geboorten" en niet "aantal kinderen". Immers, het echtpaar dat eertijds het leven schonk aan zes kinderen, behield er slechts vijf tot het eerste levensjaar en drie tot aan hun huwelijk. Ongeveer hetzelfde eindresultaat wordt thans bereikt door een echtpaar dat aan drie kinderen het leven schenkt. Zodat het echtpaar, dat ook thans kinderen krijgt en zijn gedragslijn blijkbaar niet heeft veranderd, zich in feite voor een veel zwaardere opgave geplaatst ziet: het grootbren-

gen van meer kinderen en tot op een oudere leeftijd. Bovendien wordt aan de zorg voor zuigelingen en aan de opvoeding der kinderen veel meer aandacht en tijd besteed. Een en ander had tot gevolg vermindering van het aantal kinderen" 1).

Sauvy beredeneert dit als volgt:

De natuurlijke vruchtbaarheid van een vrouw bedraagt gemiddeld 12 kinderen, m.a.w. als een vrouw huwt bij de aanvang van de vruchtbare levensjaren (+ 15 jaar) en gehuwd blijft tot dicht bij haar vijftigste jaar, dan kan het echtpaar gemiddeld 12 kinderen voortbrengen. Maar dit aantal wordt in feite niet bereikt tengevolge van volledig of gedeeltelijk celibaat, anticonceptionale praktijken, doordat een van de echtgenoten sterft, door sterfte van kinderen vóór de vruchtbare levensjaren enz.

Sauvy heeft daarvan het volgende schema opgesteld, waarbij hij de niet-ontwikkelde Europese bevolking van de 18e eeuw plaatst naast een ontwikkelde Europese bevolking van thans.

I	West-Europese bevolking in de 18e eeuw:	
	Theoretisch mogelijk gemiddeld aantal kinderen per gezin:	12
	Dit aantal wordt in feite verminderd, omdat	
	a) niet alle personen in het huwelijk treden	- 1,8
	b) het huwelijk op latere leeftijd dan 15 jaar wordt gesloten	- 3,7
	c) sommige echtgenoten sterven vóór het einde van de vruchtbare periode	- 1,5
	d) een aantal echtgenoten feitelijk gescheiden leven (wegens ziekte, verblijf elders enz.)	- 0,5
	e) omdat een aantal kinderen sterven	- 2,6
	Bij de berekening van het gemiddelde moeten de onwettig geboren kinderen worden opgeteld	- 0,5
	Het eindresultaat is derhalve voor deze bevolking	
	2,4 overlevende kinderen per echtpaar.	

1) Alfred Sauvy, o. c., blz. 182.

Tabel 2	Geboortecijfers per 1.000 inwoners ¹⁾								
Tijdvak	België	Duits- land	Frank- rijk	Italië	Noor- wegen	Spanje	Zweden	Zwitser- land	Nederland
1841-1845	32,3	36,8	28,1		30,4		31,3		34,4
1866-1870	32,1	37,8	26,1		29,9		29,7		35,1
1891-1895	29,1	36,3	22,3	36,0	30,1	35,3	27,4	27,7	33,0
1911-1914	22,2	27,8	18,6	31,7	25,3	30,8	23,5	23,5	28,1
1931-1935	16,8	16,6	16,5	23,8	15,2	27,1	14,1	16,4	21,2
1951-1953	16,4	15,7	19,2	17,8	18,8	20,5	15,9	17,2	21,8

1) Mr A.M. de Jong, o.c.c., blz. 137.

R. Philippot, o.c.c., blz. 58-59.

II Voor de hedendaagse Europese bevolking kan het volgend schema worden opgesteld:

Theoretisch mogelijk gemiddeld aantal kinderen per gezin	12
Dit aantal wordt verminderd, omdat	
a) niet alle personen in het huwelijk treden	- 1, 2
b) het huwelijk op latere leeftijd dan 15 jaar wordt gesloten	- 3, 2
c) sommige echtgenoten sterven vóór het einde van de vruchtbare periode	- 0, 6
d) omdat een aantal huwelijken door echtscheiding wordt ontbonden	- 0, 3
e) een aantal kinderen sterven	- 0, 2
f) vrijwillige kinderbepierking wordt toegepast	- 4, 7
Bij de berekening van het gemiddelde moeten de onwettig geboren kinderen worden opgeteld	- 0, 2

Het eindresultaat is derhalve voor deze bevolking 2,0 overlevende kinderen per echtpaar. 1)

De gevolgen hiervan worden weerspiegeld in tabel 2.

Het opmerkelijke verschil tussen beide schema's ligt hierin, dat vroeger de mortaliteit een sterke vermindering veroorzaakte van het aantal kinderen (2,6) en wegens vrijwillige kinderbepierking niets in mindering gebracht werd, terwijl bij de hedendaagse bevolking de mortaliteit (0,2) weinig betekenis heeft, maar de mindering van het aantal kinderen daarentegen tengevolge van de kinderbepierking zeer aanzienlijk is (4,7).

Par. 3: Enkele gevolgen van deze dubbele daling.

De daling van het sterftcijfer had tot gevolg een zeer snelle toename van de bevolking. Vooral de zeer omvangrijke afname van de kindersterfte, en

1) Alfred Sauvy, o. c., blz. 63.

niet name van de zuigelingensterfte, droeg hiertoe in hoge mate bij.

Van 1800 tot 1950 is de bevolking van het tegenwoordige West-Europa uitgegroeid van 125 tot 300 miljoen inwoners. Hierbij dient opgemerkt, dat de overzeese migratie in de 19e eeuw de Europese aanwas nog heeft vertraagd.

De gemiddelde aanwas van de wereldbevolking is thans 1,7%, dat van de weinig ontwikkelde landen bedraagt 2,5 tot 3% per jaar. Dit laatste vindt zijn oorzaak in de grote nataliteit in deze gebieden van 40, en dikwijls van 45 per 1000 inwoners, terwijl de mortaliteit, in vergelijking met het verleden sterk is gedaald, zodat een groot geboorte-overschot de bevolking snel doet groeien. Een gemiddelde aanwas van 2,5% per jaar beantwoordt aan een verdubbeling van de bevolking in minder dan 30 jaar en aan een vermenigvuldiging met 12 in een eeuw. Deze sterk versnelde bevolkingsaanwas wordt nog meer geaccentueerd door de vermelding van het feit, dat de wereldbevolking van 1800 eerst verdubbeld was in 1920, derhalve na een periode van 120 jaar!

Daarnaast vertonen echter in alle ontwikkelde landen ook de nataliteitscijfers een zeer sterke daling. Zolang de daling van het sterftcijfer dat van het geboortecijfer overtreft, zal de bevolking nog in aantal toenemen.

Mackenroth 1) vergelijkt de bevolkingsontwikkeling met een dubbele schaarbeweging. Het ene gedeelte van de schaar wordt gevormd door de geboortecijfers, het andere door het sterftcijfer. Het resultaat van beide is het geboorte-overschot. In vroeger eeuwen was dit praktisch nihil, omdat het sterftcijfer weinig of niet lager lag dan het geboortecijfer.

De schaar ging evenwel open toen het sterftcijfer begon te dalen, terwijl het geboortecijfer onge-

1) G. Mackenroth, in A. Gehlen - H. Schelsky, Soziologie, 2e Aufl. (Düsseldorf-Köln, 1955) S. 72-73.

veer even hoog bleef als te voren. Toen de daling van de mortaliteit steeds sneller verliep, ging de schaar steeds verder open. Zij bleef dit ook, toen het geboortecijfer begon te dalen. Nu vertonen echter het sterftcijfer - althans in West-Europa - weer een stijgende en het geboortecijfer een dalende tendenz, die wanneer zij doorzet op de duur er toe zal leiden, dat de schaar weer dichtgaat, m. a. w. komt tot een punt, waarop er geen geboorte-overschot meer zal zijn.

Deze ontwikkelingstendenz vertoont zich in Europa reeds zeer duidelijk. Slicher van Bath 2) geeft hieromtrent suggestieve cijfers. Deze auteur berekende de index-cijfers van de bevolkingsgroei in Europa gedurende tijdvakken van 50 jaar. Hierbij werd het bevolkingsaantal aan het begin van ieder tijdvak telkens op 100 gesteld. Het resultaat is neergelegd in de volgende tabel.

Tabel 3 Indices van de bevolkingsgroei in Europa in tijdvakken van 50 jaar

1500 - 1550	113,0	1750 - 1800	134,3
1550 - 1600	114,1	1800 - 1850	141,5
1600 - 1650	112,4	1850 - 1900	150,8
1650 - 1700	115,0	1900 - 1950	136,7
1700 - 1750	121,7		

Aan de daling van de mortaliteit komt echter eens een einde en dan zal de sterftelijn zich zelfs ombuigen en een geleidelijk stijgende tendenz gaan vertonen, als natuurlijk gevolg van het feit, dat er ondertussen een opschuiving der bevolking naar de hogere leeftijdsgroepen heeft plaats gevonden. Een bevolkingsopbouw met een hoge relatieve bezetting der oudere groepen heeft tot logisch gevolg grotere sterfte in deze groepen. En dit is het begin van het

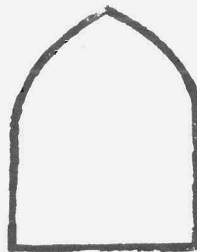
2) B. H. Slicher van Bath, o. c., blz. 88.

ontstaan van een gevaarlijke cyclus in de bevolkingsbeweging van een land.

De toename der sterfte zal het geboorte-overschot vanzelf doen verminderen. Dit overschot daalt bovendien door het reeds sterk gedaalde geboortecijfer. De jeugdige leeftijdsgroepen worden steeds minder bezet, met gevolg steeds minder opschuiving naar de vruchtbare middengroepen van 15 - 45 of 50 jaar, derhalve minder huwelijken en nog minder geboorten dan voorheen. Blijft dan ook nog de kinderbeperving haar invloed doen gelden, dan wordt daardoor de daling van het geboorte-overschot sterk gestimuleerd. Komen uiteindelijk de nataliteits- en mortaliteitscijfers op hetzelfde niveau te liggen, dan gaat de voorheen groeiende bevolking over in een stationaire bevolking. Blijft het geboortecijfer verder dalen, dan wordt de basis van de bevolkingsopbouw steeds verder versmald: een afnemende bevolking. Komt er geen wijziging ten goede, dan is zo een bevolking gedoemd tot uitsterven. Men is in de statistiek gewoon de leeftijdsopbouw uit te beelden in de bekende bevolkingspyramiden. Wij laten hieronder een schematische schets volgen van de bovengenoemde drie fasen, waarin een bevolking kan verkeren.

phase I

phase II

phase III

Phase I laat zien een groeiende bevolking met een brede basis voor de jongste generatie en geleidelijke afname van de respectievelijk oudere leeftijdsgroepen. De tweede phase geeft een schematische voorstelling van een stationaire bevolking. Een zodanige bevolking veroudert, omdat de mortaliteit daalt; door de jongeren door de ouderen te vervangen is ze minder geschikt voor de vooruitgang. Er stroomt als het ware te weinig nieuw bloed door.

De bevolkingspyramide voor de afnemende bevolking, phase 3, heeft de urnvorm, door Burgerdörfer typisch "het symbool van de dood" genoemd. Een van de meest typische verschijnselen, dat zich momenteel in de bevolkingsopbouw voordoet, is de vergrijzing van de bevolking.

Deze veroudering is, anders dan men doorgaans meent, niet alleen gevolg van de verlenging van de levensduur en de daling van de sterfte, maar vooral een gevolg van de daling van de nataliteit. Hierdoor neemt het relatief aandeel van de jongeren in de leeftijdsopbouw van een bevolking af en groeit het relatief aandeel van de bejaarden.

Dit relatieve aandeel van de bejaarden is in verschillende landen reeds tot 15 à 16% gestegen en zal daar tegen 1980 zelfs 20% bedragen. Al te gemakkelijk wordt dit verschijnsel doorgaans toegeschreven aan de medische vooruitgang, kortom aan de daling van de sterfte. Onderzoekingen van J. Bourgeois-Pichat, L. Tabak, L. Henry en anderen hebben voorgoed aangetoond, dat de daling van de sterfte tot nu toe meer jongeren dan bejaarden heeft gered. Terwijl die daling het aantal bejaarden deed toenemen, deed de daling van het geboortecijfer het aantal jongeren afnemen met als gevolg, dat het relatieve aandeel van de ouderen in de bevolking groter werd.

De geconstateerde dubbele daling zal derhalve uiteindelijk belangrijke wijzigingen aanbrengen in de leeftijdsopbouw van een bevolking. Deze dreigende stagnatie - in sommige Europese landen reeds

volop actueel - zal uiteraard vele problemen oproepen ten aanzien van het sociale en economische leven van een volk.

In Nederland doet zich een andere situatie voor. Onder de West-Europese landen heeft Nederland enerzijds het laagste sterftecijfer en anderzijds het hoogste geboortecijfer. Hier dus geen probleem van achteruitgang of van stagnatie, maar integendeel vraagstukken van een snelle bevolkingstoename op een klein territorium. Dit is vooral het gevolg van het hoge geboortecijfer in Nederland. De afwijkende positie van het geboorteniveau in Nederland en Limburg zal in de volgende hoofdstukken worden behandeld.

Hoofdstuk II

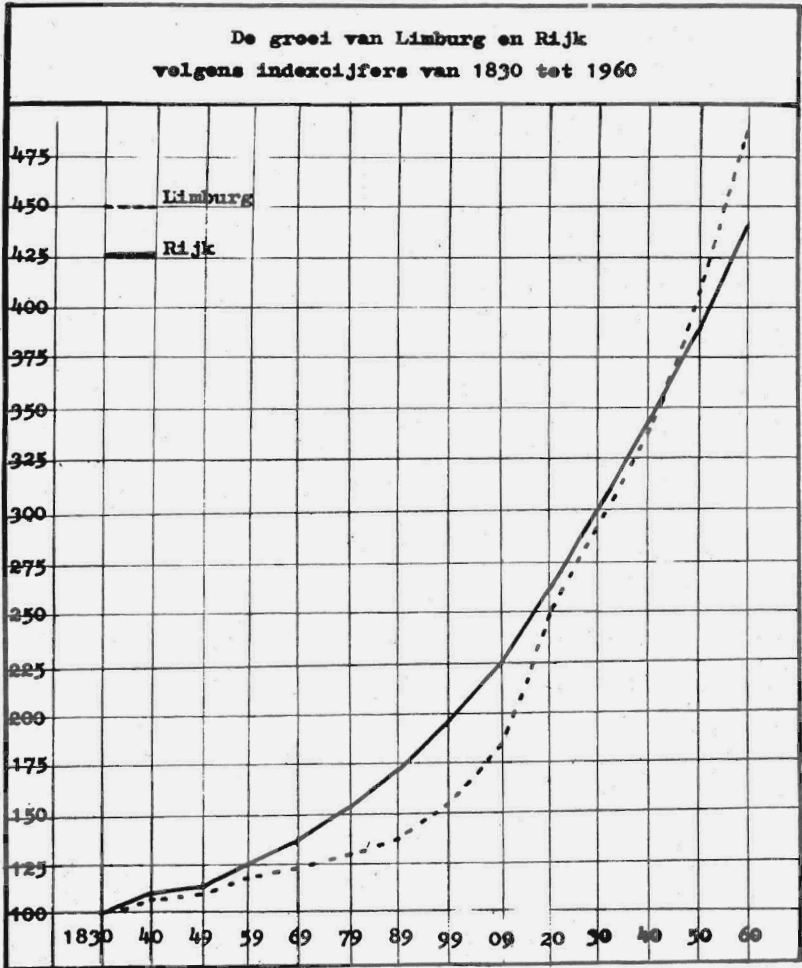
DE NATALITEIT

Nederland is het enige land ter wereld, waar geboorteniveau en mortaliteit statistisch ver uiteenlopen. Het overtreft alle andere landen met een hoge geboorte en een lage sterfte, hetgeen resulteert in een groot geboorte-overschot. Daardoor is zijn bevolking jonger dan die van andere West-Europese landen van gelijke ontwikkeling. "Terwijl in het ontwikkelde West-Europa een matige aanwas van 0,6% valt te constateren, noteert Nederland een jaarlijkse bevolkingsgroei van 1,5%. Nederland heeft (als land) de grootste bevolkingsdichtheid van de hele wereld en het heeft nagenoeg de langste levensduur" 1).

In tabel 4 geven wij de groei van de bevolking van Rijk en Limburg in procenten van 1830, terwijl deze groei in grafiek 1 in beeld is gebracht.

Tot na 1920 bleef de relatieve bevolkingsgroei in Limburg achter bij die van het Rijk. Omstreeks 1900 was de rijksbevolking ten aanzien van 1830, derhalve in een tijdsverloop van 70 jaar, verdubbeld. Het Limburgs bevolkingsaantal was in deze periode ruim $1\frac{1}{2}$ x zo groot geworden. In 1930 heeft Limburg zijn achterstand ingelopen en is de bevolking voor Rijk en Limburg beide verdriedubbeld in vergelijking met 1830. Dit geschiedde dus in een tijdsverloop van een eeuw. Vanaf 1950 - 1960 overtreft Limburg het Rijksgemiddelde in aanzienlijke mate, zodat eind 1960 de Limburgse bevolking na een periode van ruim 40 jaar (1920 - 1960) bijna verdubbeld is. Het Rijk deed over zijn tweede verdubbeling 50 jaar (1900 - 1950). Ten aanzien van de relatieve bevolkingsaanwas van de afzonderlijke Limburgse gebieden en de voornaamste gemeenten verwijzen wij naar onze studie "Relatieve bevolkings-

1) Alfred Sauvy, o. c. blz. 68.

Tabel 4 Relatieve bevolkingsgroei
van Rijk en Limburg,
(1830 = 100)

Jaar	Rijk		Limburg	
	t. o. v. 1830	per periode	t. o. v. 1830	per periode
1830	100		100	
1840	109,5	9,5	107,7	7,7
1849	113,1	3,6	112,3	4,6
1859	126,2	13,1	118,0	5,7
1869	137,0	10,8	122,5	4,5
1879	153,5	16,5	130,6	8,1
1889	172,6	19,1	139,9	9,3
1899	195,3	22,7	154,3	14,4
1909	224,2	28,9	181,7	27,4
1920	262,7	38,5	250,4	68,7
1930	303,6	40,9	303,2	52,8
1940	341,4	37,8	339,2	36,0
1950	390,3	48,9	404,8	65,6
1960	442,2	51,9	487,0	82,2

groei van 1830 - 1955", opgenomen in Jaarboek 1955 van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, blz. 35 - 52.

Beschouwen wij in tabel 4 de relatieve vermeerdering per periode, dan constateren wij voor het Rijk tot 1909 een hogere relatieve groei dan voor Limburg. In de volgende twee perioden, liggend tussen 1909 - 1930 liggen deze verhoudingscijfers voor Limburg echter aanzienlijk boven die van het Rijk tengevolge van een sterke bevolkingsconcentratie in de Mijnstreek. In de dertiger jaren heeft hier echter wegens de grote economische crisis een massale uittocht plaats en daalt de relatieve bevolkingsaanwas in deze periode voor Limburg tot iets beneden het peil van het Rijk. In de beide laatste perio-

den 1940 - '50 en 1950 - '60 liggen de Limburgse verhoudingscijfers daarentegen weer zeer belangrijk boven die van het landsgemiddelde, terwijl deze hogere relatieve groei enkel en alleen is te verklaren uit de hogere geboorte-overschotten.

Deze groei door geboorte-overschot vormt een typisch verschijnsel in de Nederlandsedemografische ontwikkeling. Ook in Nederland en Limburg traden de dalingstendenzen op, die in geheel West-Europa werden geconstateerd. Toch traden in ons land merkwaardige verschillen op. Het sterftcijfer daalde er immers sterker dan elders en droeg daarvoor ook in hogere mate bij tot de bevolkingsgroei.

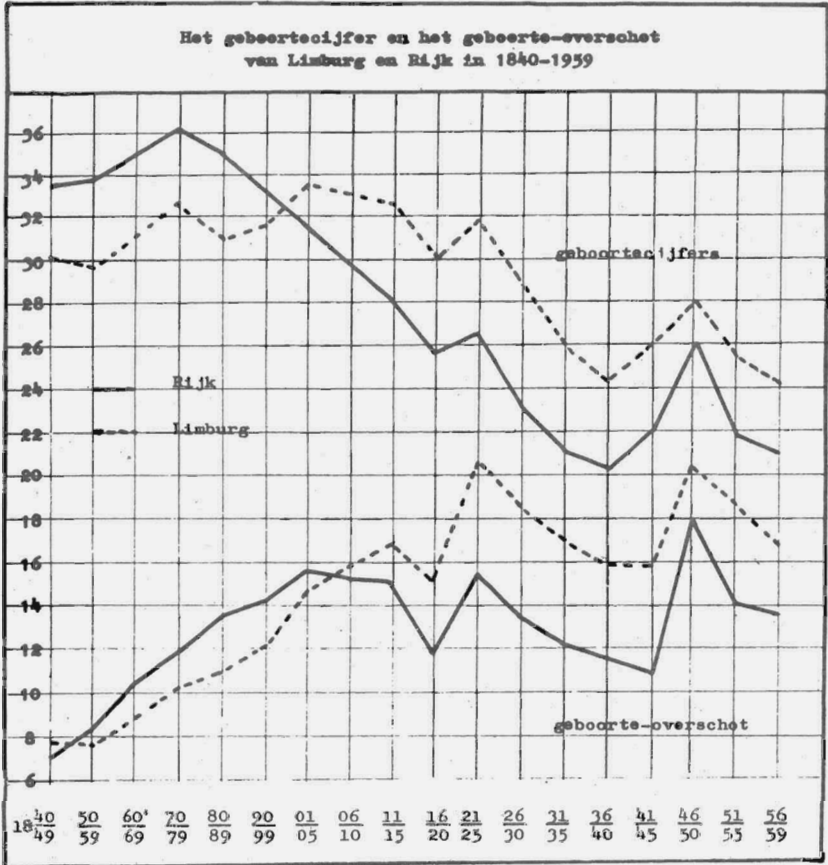
Het geboortecijfer handhaafde zich bovendien in Nederland op een hoger niveau, dat desondanks de Europese dalende lijn op een afstand volgde. In Limburg was deze afstand weer groter dan in Nederland als geheel.

Dit betekent, dat het bevolkingsaccres in ons land bijna uitsluitend het gevolg is geweest van de natuurlijke bevolkingsgroei, met andere woorden van het geboorte-overschot, welk cijfer gedurende de vorige eeuw snel is toegenomen en ook in deze eeuw nog steeds een aanmerkelijke omvang heeft. Het geboorte-overschot heeft echter een dalende tendenz, omdat niet langer meer het steeds verder dalend geboortecijfer wordt gecompenseerd door de daling van het sterftcijfer. De sterftcijfers bewegen zich momenteel op zo een laag niveau, dat in de toekomst eerder een verhoging dan een verdere verlaging van de mortaliteit mag worden verwacht als gevolg van de veroudering van de bevolking. De toekomstige ontwikkeling zal derhalve waarschijnlijk op de duur resulteren in een geringer bevolkingsaccres. Hierdoor wordt de belangrijkheid onderstreept van een nader onderzoek naar de tendenz, welke zich in de loop van het geboortecijfer aftekent, zowel landelijk als regionaal.

De aangeduide bevolkingsgroei in Nederland heeft zich uiteraard met grotere of kleinere verschillen in al de delen van Nederland gemanifesteerd. In de

Tabel 5. Geboortecijfers en geboorte-overschotten van Limburg en Rijk, 1840 - 1959

Periode	Geboortecijfers		Geboorte-overschotten	
	Limburg	Ned.	Limburg	Ned.
1840-49	30, 1	33, 5	7, 7	7, 0
1850-59	29, 6	33, 8	7, 6	8, 3
1860-69	31, 3	35, 2	8, 8	10, 4
1870-79	32, 5	36, 2	10, 3	11, 8
1880-89	31, 1	34, 7	11, 0	13, 4
1890-99	31, 6	32, 7	12, 1	14, 1
1901-05	33, 3	31, 6	14, 9	15, 5
1906-10	33, 1	29, 6	15, 9	15, 3
1911-15	32, 7	28, 1	16, 9	15, 2
1916-20	30, 1	25, 6	15, 1	11, 8
1921-25	31, 8	26, 3	20, 5	15, 4
1926-30	28, 8	23, 2	18, 5	13, 3
1931-35	26, 1	21, 2	17, 2	12, 3
1936-40	24, 4	20, 4	15, 9	11, 5
1941-45	26, 0	22, 0	15, 7	10, 9
1946-50	27, 9	25, 9	20, 4	18, 0
1951-55	25, 5	21, 7	18, 6	14, 1
1956-59	24, 3	21, 0	16, 8	13, 5

bevolkingsgroei van de provincie Limburg, welke in grote lijnen bij deze ontwikkeling aansluit, kan men evenwel enkele phase-verschillen constateren.

Deze afwijkingen betreffen dan voornamelijk het verschillend tijdstip, waarop respectievelijk een stijging en daling in het geboorte- en sterftcijfer inzette, hetgeen ook in de geboorte-overschotcijfers tot uitdrukking komt. In het algemeen mag men zeggen, dat Limburg de landelijke tendenz in de bevolkingsbeweging met nogal enige vertraging heeft gevolgd. Zulks komt op duidelijke wijze tot uitdrukking in tabel 5, welke in grafiek 2 in beeld is gebracht. In deze tabel evenals in deze volgende beschouwingen, zullen wij het sterftcijfer vrijwel geheel buiten beschouwing laten en ons dus beperken tot de ontwikkeling van het geboortenniveau.

De cijferreeks van tabel 5, welke een beeld geeft van de verhoudingen op langere termijn, heeft het voordeel, dat door middel van het cijfermateriaal reeds onmiddellijk enige misverstanden kunnen worden rechtgezet.

Zo was het tot voor kort gebruikelijk om op grond van minder nauwkeurige gegevens de conclusie te trekken, dat verstedelijking en industrialisatie de geboortebeperving als vanzelfsprekend in de hand werkten en dat de concentratie van aanhangers van bepaalde religieuze groeperingen, met name de Rooms-Katholieken, in bepaalde delen van ons land, een afdoende verklaring geeft voor het daar voorkomende relatief hoge geboortecijfer.

Gaat men iets verder in de demografische geschiedenis terug, dan blijkt echter noch het één noch het ander juist te zijn. Ter staving van deze conclusie behoeven wij slechts te verwijzen naar de tabellen, voorkomend in onze studie: "Het geboorteoverschot in Limburg in de laatste eeuw", opgenomen in het Jaarboek 1956 van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Hieruit blijkt onder meer, dat de provincie Limburg ondanks zijn bijna homogene Rooms-Katholieke bevolking een grote regionale verscheidenheid vertoont in de frequentie van de

Tabel 6		Geboortecijfers voor Limburg en Rijk vanaf 1840 - 1959			
Jaar	Limburg	Rijk	Jaar	Limburg	Rijk
1914	33,5	28,2	1937	24,1	19,8
1915	30,6	26,2	1938	24,7	20,5
1916	30,0	26,5	1939	24,4	20,6
1917	30,0	26,0	1940	24,5	20,8
1918	28,8	24,8	1941	24,1	20,3
1919	28,6	24,2	1942	25,5	21,0
1920	33,2	28,3	1943	26,1	23,0
1921	33,9	27,4	1944	26,1	24,0
1922	32,4	25,9	1945	27,3	22,6
1923	31,7	26,0	1946	29,3	30,2
1924	31,1	25,1	1947	28,9	27,8
1925	30,2	24,2	1948	27,6	25,3
1926	29,3	23,8	1949	27,2	23,7
1927	28,6	23,1	1950	26,4	22,7
1928	29,1	23,3	1951	26,3	22,4
1929	28,2	22,8	1952	26,2	22,3
1930	29,3	23,1	1953	25,2	21,7
1931	27,9	22,2	1954	24,8	21,5
1932	27,8	22,0	1955	24,9	21,3
1933	25,6	20,8	1956	24,7	21,2
1934	25,3	20,7	1957	24,3	21,2
1935	24,3	20,2	1958	24,1	21,1
1936	24,6	20,2	1959	24,2	21,0

geboorten, die bovendien geenszins constant van karakter zijn geweest. Tevens leest men zeer duidelijk uit de betreffende geboortecijfers, dat de verstedelijking en de industrialisatie in het algemeen geen remmende invloed heeft uitgeoefend op het geboortecijfer. Integendeel, het geboortecijfer is daardoor in sommige steden en gebieden, met name vooral in de mijnstreek, sterk verhoogd. Als grootste stimulerende factor dient hier genoemd te worden de vestiging van vele jonge gezinnen.

Op enige opmerkelijke verschillen tussen de geboortecijfers in Nederland en Limburg - en bijgevolg ook in de respectievelijke geboorte-overschotten in beide, zullen wij nader ingaan.

Daartoe geven wij in tabel 6 de relatieve geboortecijfers per jaar sedert 1914 - het jaar waarin de daling van het geboortecijfer ook in Limburg een aanvang neemt - om de kleinere verschillen tot uiting te laten komen.

De daling van het geboortecijfer komt zowel in Limburg als in het Rijk sprekend in deze cijfers tot uiting. Zij demonstreren tevens de verschillen tussen Limburg en Rijk op dit punt. Eerder werd reeds gewezen op belangrijke verschillen ten aanzien van het geboortecijfer tussen de afzonderlijke delen binnen de provincie Limburg.

Wil men tot een juist begrip van de achtergronden van de verschillen in geboortefrequentie komen, dan zal men zich dienen te realiseren, dat er belangrijke regionale verschillen van culturele, economische en sociale aard bestaan welke tot gevolg hebben, dat ook huwelijk en voortplanting in de verschillende delen van het land een verschillend beeld vertonen. In zijn interessante studie: "Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland in de 2e helft van de 19e eeuw" onderscheidt E. W. Hofstee een drietal fasen in dit voortplantingspatroon. Uit deze studie nemen wij hieronder in beknopte samenvatting over datgene wat mede van toepassing geacht kan worden op Lim-

burgse toestanden en verhoudingen 1).

In de 19e eeuw bestond bij de boerenbevolking op onze zandgronden een stelsel van huwelijk en voortplanting - zelfs nu is het nog geenszins verdwenen - waardoor deze bevolkingsgroep op een merkwaardige wijze, zonder beperking van het kindertal in het huwelijk, de omvang van het nageslacht wist aan te passen aan de aanwezige bestaansmogelijkheden. De grondslag van dit stelsel vormde de regel, dat men slechts trouwde, wanneer men zich verzekerd wist van een vaste bestaansmogelijkheid overeenkomstig eigen beroep en stand. Had men deze zekerheid niet, dan trouwde men niet, en bleef men als ongetrouwd lid binnen het familieverband leven. Had b. v. een boer meer dan één zoon - wat vanzelfsprekend meer regel dan uitzondering was - en was voor deze zoons in de toekomst slechts de ouderlijke boerderij ter beschikking, dan trouwde slechts één van de zoons en bovendien vaak niet vóór de vader zelf niet meer in staat was om het bedrijf te voeren. De rest van de broers bleef ongetrouwd bij de ouders en naderhand bij de broer inwonen en vond, evenals deze, zijn bestaan in het ouderlijk bedrijf. Doordat echter slechts één van de broers en dan veelal nog pas op latere leeftijd, aan de voortplanting deelnam, bleef ondanks het ontbreken van een beperking van het kindertal in het huwelijk, het geboortecijfer laag en vond geen verstoring van het evenwicht tussen bevolking en bestaansbronnen plaats. Ontstond, b. v. door ontginning van nieuwe gronden, een uitbreiding van de bestaansmogelijkheden, dan paste de bevolking zich daaraan min of meer automatisch aan. De andere zoons kregen ook de kans een bedrijf te bemachtigen, trouwden ook, kregen ook nageslacht en

1) E. W. Hofstee: Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland in de 2e helft van de 19e eeuw, Deel VII, Kon. Ned. Academie van Wetenschappen, Amsterdam 1954, blz. 78, v. v.

vulden zo de nieuwe ruimte, totdat deze weer geheel was bezet en opnieuw een beperking van het aantal huwend en daardoor van de omvang van het nageslacht optrad.

Het is duidelijk, dat een dergelijk voortplantingspatroon slechts kan bestaan, indien aan een aantal voorwaarden van economische en psychologische aard is voldaan. In de eerste plaats eiste het een sterk, min of meer patriarchaal getint familieverband, een vanzelfsprekende onderschikking van de individuele verlangens en gevoelens aan de belangen van de familie als geheel, aan het verlangen om het familiebezit onverdeeld te handhaven en de bestaansmogelijkheid van de familie als geheel blijvend te verzekeren. Psychologisch was dit systeem slechts bestaanbaar bij een vergaand terugdringen van de sexuele verlangens, onder invloed van opvoeding, sociale controle en andere milieu-invloeden. In zijn boek "Het oude Kempenland" 1) heeft Barentzen op voortreffelijke wijze geschetst, hoe in de vorige eeuw de gehele levensstijl er op gericht was alles, wat tot sexuele prikkeling kan leiden, zo veel mogelijk te vermijden en de aantrekkingskracht, die de beide sexen op elkaar uitoefenen, zoveel mogelijk weg te nemen.

Ook de landarbeiders trouwden blijkbaar alleen, wanneer een verzekerde bestaansgrondslag voor een gezin aanwezig was, d. w. z. wanneer zij een plaats als vaste uitwonende landarbeider konden krijgen. Kregen zij die niet, dan bleven ze inwonend knecht. Deze figuur van de bejaarde, ongetrouwde, inwonende knecht en meid, heeft in de 18e eeuw in het agrarische gebied vermoedelijk tot het normale beeld van de samenleving behoord en is in de 19e eeuw steeds zeldzamer geworden.

Aangenomen moet worden, dat dit stelsel niet alleen op het platteland, doch in de stad voor zover

1) P. A. Barentzen, Het Oude Kempenland, Groningen, 1935, blz. 112 - 113.

het niet door vroeg-kapitalistische invloeden werd doorbroken, de verhoudingen grotendeels beheerste. Ook in de wereld van het ambacht en het kleine bedrijf in het algemeen trad men immers slechts in het huwelijk, wanneer men een vaste grondslag voor het bestaan van zijn toekomstig gezin had gevonden. De ambachtsman trouwde slechts, wanneer hij zich een bedrijf had weten te verwerven, wat in de regel betekende, dat hij het van zijn vader of een ander had overgenomen. Gelukte dit hem niet, dan bleef ook hij tot op zijn oude dag gezin en ongetrouwd.

Sedert echter onder invloed van de moderne kapitalistische ontwikkeling de materiële en geestelijke verhoudingen diepgaande veranderingen ondergingen, werd ook het klassieke voortbrengingspatroon in zijn wortels aangetast.

Een verschijnsel, dat met de ontwikkeling van moderne denkbeelden en moderne vormen van maatschappelijk leven in de 19e eeuw eveneens gepaard ging, was een toenemende individualisering van de afzonderlijke leden van de familie en een geringere geneigdheid om eigen leven ondergeschikt te maken aan- en in te passen in dat van de familie als geheel. Het leven in één gezinsverband raakte steeds meer in onbruik.

Vanaf het midden van de vorige eeuw kwamen deze nieuwe ideeën en opvattingen voor het eerst tot uiting in een stijging van het geboortecijfer, welke samenhang met een sterk verhoogde huwelijksfrequentie.

Onder invloed van het liberalisme ontstonden tussen werkgever en werknemer geheel andere arbeidsverhoudingen. Het had voor de jonge arbeider geen zin om te wachten met een huwelijk tot hij de zekerheid van een vaste positie had verworven; hij zou daarover zijn gehele leven in onzekerheid blijven.

Een en ander voerde in de richting van een verhoogde en vervroegde huwelijksluiting, hetgeen leidde tot een hoger geboortecijfer. Uit het vroegere agrarisch-ambachtelijk voortplantingspatroon namen de onbepaalde voortplanting in het huwelijk

over. Dit betekende meer kinderen. Een hoger geboortecijfer op zijn beurt betekende echter een zwaardere last, die nog toenam toen aan het eind der 19e eeuw door de daling van de kindersterfte het aantal te verzorgen kinderen steeg.

Na 1875 zette echter ook een daling in van het geboortecijfer.

Dit lagere geboortecijfer was in eerste instantie het gevolg van de daling in de huwelijkscijfers, hetgeen zijn oorsprong vond in het optreden van de grote landbouwcrisis. Toen omstreeks 1890 echter het huwelijkscijfer zich op het oude niveau herstelde, bleven de geboortecijfers zich desondanks in sterk dalende lijn bewegen.

Eveneens bleef ook het sterftcijfer steeds verder dalen, voornamelijk als gevolg van de verbetering in de overlevingskansen op jeugdige leeftijd. Deze verbeteringen hadden evenwel een merkwaardig resultaat: aangezien er meer kinderen in leven bleven, nam de gezinsgrootte snel toe en ontstond te eerder de wens tot geboortebeperking over te gaan. De daling van de sterfte bracht dan ook, naar men aanneemt, met enige vertraging vanzelfsprekend de daling van de geboorten op gang, al hebben ongetwijfeld ook andere factoren meegespeeld.

Het is niet onbegrijpelijk, dat er een drang ontstond om de aanpassing van het aantal geboorten aan de economische mogelijkheden, die onder het oude stelsel als vanzelf geschiedde, langs andere wegen opnieuw te verzekeren. In feite werd door het opgeven van het klassieke voortplantingspatroon en het aanvaarden van het nieuwe patroon van veel en vroegtijdig huwen, de grondslag gelegd voor het ontstaan van een derde voortplantingspatroon, met name dat der bewuste kinderbeperving in het huwelijk.

Dit moderne voortplantingspatroon is niet enkel het gevolg van een dreigende evenwichtsverstoring tussen bevolkingsaccres en de ontwikkeling van de bestaansmiddelen, doch het werd tevens gestimuleerd door de wens om het familiekapitaal niet te

veel te versnipperen, om een bepaalde levensstandaard te kunnen handhaven, en om de kinderen sociaal en economisch een goede toekomst te verschaffen.

Het eerst openbaarde zich deze drang tot kinderbepierking dan ook bij de meer welgestelden en wel het eerst bij de welgestelde boeren in het westen en noorden van het land, waar het "Franse" systeem reeds omstreeks 1870 werd besproken en toegepast, zij het in minder sterke mate dan later. Vermoedelijk is de tweede phase, het veel en vroegtijdig huwen bij de welgestelden nauwelijks tot ontwikkeling gekomen en is het klassieke patroon vrijwel onmiddellijk gevolgd door een zekere beperking van het kindertal in het huwelijk. Die tweede phase kan met recht de proletarische tussenphase genoemd worden, omdat zij vooral in de arbeiderswereld vrij lang de geboortefrequentie heeft beheerst. Voor een juist begrip van de demografische verhoudingen in de 19e eeuw is het onderkennen van deze proletarische tussenphase van essentiële betekenis.

Terwijl elders in Nederland sedert het midden van de vorige eeuw de vroeger gangbare huwelijks- en voortplantingstradities reeds werden doorbroken, bleef het geboorteniveau in Limburg nog lange tijd gekenmerkt door het agrarisch-ambachtelijk voortplantingspatroon. Dit hing voor een groot deel samen met de bijzondere sociaal-economische structuur in deze vrijwel nog geheel agrarische provincie. Uitbreiding van het landbouwareaal en toepassing van intensieve teelt stuitte op grote moeilijkheden vooral wegens het ontbreken van voldoende mest. Waar zich buiten de landbouw weinig andere bestaansmogelijkheden voordeden, bleef door de werking van het voortplantingssysteem het geboortecijfer relatief laag en de groei van de bevolking gering.

Een verandering trad eerst in tegen het einde van de 19e eeuw. Dit hing nauw samen met het toenemen van de bestaansmogelijkheden in de landbouw. Deze kwamen in het zicht vooreerst door het in zwang komen van het gebruik van kunstmest, waar-

door nieuwe ontginning mogelijk werd, de opbrengst van de bestaande cultuurgrond toenam en verder door de ontwikkeling van de mechanische zuivelbereiding. In het ook toen nog in de agrarische gebieden in hoofdzaak heersende klassieke voortplantingspatroon leidde dit als vanzelf tot een verhoging van het geboortecijfer. Zo zien wij, dat rond de eeuwwisseling in tegenstelling tot hetgeen het land als geheel te zien geeft, het geboortecijfer in Limburg een aanzienlijke stijging vertoont en in belangrijke mate boven het rijksgemiddelde komt te liggen.

Voor de onderlinge verschillen in de geboortestijging tussen de verschillende delen van Limburg verwijzen wij opnieuw naar de betreffende studie in Jaarboek 1956. Met de toename van het geboortecijfer ging hand in hand een verhoging van de huwelijksfrequentie en een daling van de huwelijksleeftijd. Uit de geboortecijfers kan men constateren, dat op het eind van de vorige eeuw Limburg was genaderd tot de tweede phase in het huwelijks- en voortplantingspatroon, dat landelijk reeds door een volgend ontwikkelingsstadium was vervangen. Dit tempoverschil moet mede worden verklaard uit het feit, dat de sterftedaling in Limburg eerst later begonnen is en eerst na 1900 zijn invloed doet gelden. Als gevolg echter van de daling van het sterftecijfer gaat geleidelijk de tweede phase - meer te zien als overgangstijd - over in het derde stadium van het moderne voortplantingspatroon.

De daling van de sterfte en de stijging van het geboortecijfer had tot gevolg, dat het geboorteoverschot relatief belangrijk groter was dan het landelijk gemiddelde en de bevolking in Limburg sterk in aantal toenam.

Te beginnen met 1915 treedt er een daling op in het Limburgse geboortecijfer, hetgeen echter door bijzondere omstandigheden kan worden verklaard. De oorzaak van de onverwachte geboortedaling vanaf 1915 tot en met 1919 ligt klaarblijkelijk in het uitbreken van de eerste wereldoorlog 1914 - 1918. Ons land was weliswaar niet in deze oorlog betrok-

ken, maar toch was ons leger gemobiliseerd en bleven een groot aantal lichteningen gedurende de gehele oorlog onder de wapens. Daardoor ontstond een gedwongen scheiding tussen de echtgenoten. Bovendien daalde het aantal huwelijken wegens de onzekere situatie, waarin ons volk leefde. Hieraan en aan de steeds meer verslechterende economische situatie is de geconstateerde teruggang van het aantal geboorten te wijten.

Niet zodra is de oorlog beëindigd of het aantal huwelijken stijgt weer, de scheiding tussen de echtgenoten wordt opgeheven met gevolg, dat het geboortecijfer zowel in Limburg als in het Rijk aanzienlijk stijgt, mede onder invloed van psychologische factoren. In 1920 is het rijksgemiddelde gestegen met 4 per mille tot 28,3 en het Limburgse cijfer met 4,5 per mille tot 33,2.

Na 1920 treedt bij het Rijk direct weer een daling in, die zich regelmatig voortzet tot 1937, wanneer met 19,8 het laagste gemiddelde geboortecijfer bereikt wordt dat ooit voor het Rijk is waargenomen.

In Limburg is de geboortedaling tijdens het begin van de twintiger jaren niet zo uitgesproken te constateren: in deze periode lopen de geboortecijfers van Limburg en het Rijk dan ook het meest uiteen. Maar toch begint omstreeks deze jaren reeds een kentering. Indien men dan ook het geboorteniveau van Limburg en het Rijk over iets langere periode volgt, dan blijkt het geboortecijfer van Limburg toch het landelijk patroon te volgen, zij het met een duidelijke vertraging. De lage geboortecijfers in de dertiger jaren als gevolg van de grote economische wereldcrisis, vertonen in Limburg en het Rijk gelijkelijk in 1937 een dieptepunt. De structurele geboortedaling bleef derhalve niet langer tot enkele provincies, gebieden of gemeenten beperkt, doch schijnt sindsdien een overal doorwerkend verschijnsel geworden.

De grote verschillen, welke tijdens de twintiger jaren tussen de geboortecijfers van Limburg en het Rijk bestonden, werden in de dertiger jaren steeds

geringer. De geboortecijfers bleken onder de druk van de aanhoudende crisis in ongeveer hetzelfde tempo te dalen, al bleef het geboorteniveau van Limburg nog altijd hoger dan dat van het Rijk. Het geboortepatroon had in de crisisjaren schijnbaar een uniform karakter aangenomen. Stelt men de gemiddelde geboortecijfers van de naar grootte gegroepeerde gemeenten voor 1931 = 100, dan bedroegen deze in 1938 voor alle gemeentegroepen 93.

De gelijke tendenz in het landelijke en het Limburgse geboortecijfer is eveneens een opvallend verschijnsel tijdens de tweede wereldoorlog, toen merkwaardigerwijze de geboortecijfers aanmerkelijk begonnen te stijgen. "Deze stijging zette in, toen er een einde kwam aan de werkloosheid, die schijnbaar meer steriliserend werkte dan de onzekerheid van de oorlogsperiode." 1)

De hoofdoorzaak van deze stijging ligt evenwel vooral in de toename van het aantal nieuwe huwelijken, zoals nog nader zal worden aangetoond. Deze hoge huwelijksfrequentie kwam uiteraard in het geboortecijfer tot uitdrukking. Een statistische analyse van de loop van het geboortecijfer tijdens en vlak na de laatste wereldoorlog heeft bewezen, dat er ook een sterk verband bestond tussen de nataliteit in Nederland en de psychologische reacties van de bevolking op bepaalde onverwachte, diepingrijpende oorlogsgebeurtenissen. Deze samenhang is op overtuigende wijze aangetoond door Drs. T. van den Brink, die de typische invloed van bijzondere omstandigheden op de loop van het geboortecijfer heeft beschreven:

"Het ongebruikelijk lage geboortecijfer in juni 1940 correspondeert met het uitbreken van wereldoorlog II in september 1939.

De oorlogsdagen in mei 1940 en de onzekere weken na de bezetting hebben tot een dieptepunt geleid in 1941 en wel in februari, de maand die in normale

1) Sauvy, o. c., blz. 184.

jaren steeds een hoog geboortecijfer vertoont.

De verscherpte maatregelen tegen de joden en de spanning rondom de februari-staking in 1941 brengen bijzonder lage geboortecijfers in de laatste maanden van dit jaar.

De invasie in Frankrijk in begin juni 1944 veroorzaakt een bijzonder hoge geboortetop in maart en april 1945.

Na de teleurstellingen volgend op Dolle Dinsdag in september 1944 volgden in juli 1945 minder geboorten dan normaal.

De hongervinter, welke culmineerde in de eerste maanden van 1945 kan in direct verband worden gezien met de minimale geboortecijfers in de laatste maanden van 1945.

De snelle stijging van de geboortecijfers van januari en februari 1946 zijn niet los te denken van de bevrijding in mei 1945 en de daarop ingetreden ontspanning heeft geleid tot een maximale geboorte in de voorzomer van 1946". 1)

Zulke incidentele factoren als boven vermeld behoeven echter niet uitsluitend voor te komen tijdens en tengevolge van oorlogstoestanden. Ingrijpende veranderingen in economische en sociale verhoudingen kunnen overeenkomstige effecten sorteren, welke van niet minder betekenis behoeven te zijn.

De hoge nataliteit in de jaren 1946 - 1950, die gedeeltelijk samenhangt met de grotere nuptialiteit tengevolge van een inhaalproces van de gedurende de oorlog uitgestelde huwelijken kan ook worden gezien als een psychologische reactie van de reeds gehuwde echtparen op het einde van de bezetting.

Door middel van een speciale berekeningswijze, toegepast door Drs. van den Brink 1), blijkt, dat de hogere geboortecijfers inderdaad mede aan een hogere vruchtbaarheid moeten worden toegeschreven,

- 1) T. van den Brink, Eerste resultaten van een statistische analyse der geboortecijfers in Nederland, Amsterdam, 1949, blz. 33 - 34.
- 2) T. van den Brink, o.c. blz. 45 vv.

gere vruchtbaarheid moeten worden toegeschreven, doch tevens, dat deze hogere vruchtbaarheid eerst in de laatste oorlogsjaren en vooral direct na de beëindiging van de oorlog van enige betekenis is geworden.

Dit maakt het volgens hem waarschijnlijk, dat, wat de toeneming der vruchtbaarheid betreft, eerder verband moet worden gezocht met psychologische reacties op bijzondere incidentele omstandigheden, dan met een blijvende verandering in mentaliteit ten opzichte van de gezinsgrootte. Een en ander betekent dat, al zou de vruchtbaarheid binnenkort weer dalen tot het vooroorlogse peil, dit niet uitsluit, dat toch nog hogere geboortecijfers kunnen verwacht worden, niet als gevolg van hogere fertiliteit, doch van de omstandigheid, dat een relatief grotere bevolkingsgroep aan de procreatie meewerkt 1)

Zulks bleek na de oorlog inderdaad het geval. Na de bijzonder sterke opleving van de nataliteit, die vlak na de laatste oorlog zijn hoogtepunt vond, begon het geboortecijfer geleidelijk wederom te dalen, al is het vooroorlogse dieptepunt tot heden nog steeds niet bereikt. Opmerkelijk is, dat het dalend geboortecijfer in Limburg steeds verder de neiging vertoont zich aan het landelijk gemiddelde te conformeren. Blijkbaar heeft Limburg zich geleidelijk meer aangepast aan het Nederlands geboortepatroon, dat na een tijdelijke onderbreking weer toeneigt naar een bestaande structurele tendenz. Dit dalend geboorteniveau, dat op zich zelf duidelijk kan worden geconstateerd, kan echter met behulp van het gemiddeld geboortecijfer alleen niet volledig worden verklaard. Daartoe is een verfijnder methodiek noodzakelijk, waartoe wij in de volgende hoofdstukken een poging zullen wagen.

1) T. van den Brink, o. c. blz. 45 - 53.

Hoofdstuk III

NUPTIALITEIT EN HUWELIJSLEEF TIJD.

Meestal wordt de nataliteit uitgedrukt in een verhoudingscijfer, dat aangeeft het aantal geboorten per duizend van de gemiddelde bevolking van een bepaald gebied. Wanneer men deze zogenaamde geboortecijfers opstelt voor verschillende gebieden in diverse perioden ter onderlinge vergelijking, dan moet men wel degelijk in overweging nemen, dat zij slechts een zeer onvolkomen beeld geven van het feitelijk geboorteniveau. Tot de gemiddelde bevolking worden immers ook groepen gerekend, zoals kinderen, ouden van dagen, celibatairen en zij, die in weduwstaat verkeren, die voor de procreatie geen betekenis hebben.

Vergelijking van deze algemene geboortecijfers voor verschillende tijdvakken of voor verschillende bevolkingen veronderstelt bovendien, dat in de opbouw der bevolking naar leeftijd en burgerlijke staat geen verschillen tussen die tijdvakken of bevolkingen bestaan. Deze verschillen blijken echter wel degelijk te bestaan en een grote rol te spelen. Zo wordt bij het geboortecijfer geen rekening gehouden met wisselende huwelijksfrequentie, die bij optredende verschillen het geboorteniveau beduidend kan beïnvloeden.

Tengevolge van dit alles is het mogelijk, dat het geboorteniveau van een bepaald gebied - in geboortecijfers uitgedrukt - lager of hoger ligt dan het in werkelijkheid is. 1)

Voor al waar het te bestuderen gebied klein is, kunnen zulke factoren het beeld in merkelijke mate vertekenen, terwijl hun invloed bij de studie van een groter gebied tot een minimum wordt gereduceerd. Een sprekend voorbeeld hiervan is de invloed van de

1) J. P. van Rooyen, Het Nederlandse bevolkingsvraagstuk, Wageningen 1955, blz. 21 v. v.

gestichtsbevolking op het geboortecijfer voor een bepaald gebied. Terwijl in 1947 in Limburg de gestichtsbevolking 4,3% van de totale bevolking vormde, bedroeg het percentage voor Nederland als geheel slechts rond 2%. Tegenover het genoemde Limburgse gemiddelde van 4,3% stond in 1947 de gemeente Heel met 53,9%!

De gevolgen hiervan voor het geboortecijfer blijken overduidelijk. De gemeente Heel had in de periode 1946 - 1950 een geboortecijfer van 12,8. Vergelijkt men echter het aantal levend geboren en met de bevolking van Heel exclusief de gestichtsbevolking, dan blijkt het geboortecijfer 27,8‰ te bedragen.

Voor Limburg werd dit verschijnsel reeds eerder in de "Studies" besproken, cfr. "Het geboorteoverschot in Limburg in de laatste eeuw", Maastricht, 1956, blz. 85-93; en "De migratie in Limburg in de laatste eeuw", 1957, blz. 104-108.

Belangrijk is in dit verband ook de leeftijdsopbouw van de bevolking in het algemeen, de huwelijksfrequentie, de leeftijd bij huwelijksluiting en de leeftijdsopbouw van de gehuwde vrouwen. Al deze factoren zijn van betekenis voor het beoordelen van het geboorteniveau. Bij de drie laatste factoren zullen wij in dit hoofdstuk wat langer stilstaan.

Par. 1: De nuptialiteit

Onder nuptialiteit verstaan wij het aantal huwelijken per 1.000 inwoners. Hoezeer dit cijfer per gebied kan variëren, blijkt uit de volgende tabel, waarin de nuptialiteitscijfers van Nederland en Limburg vanaf 1840 naast elkaar worden geplaatst.

Tien- en vijfjaarlijkse gemiddelden verdoezelen niet zelden tussentijdse afwijkingen. Dit is vooral na 1900 het geval. Om deze afwijkingen van het normaal patroon toch tot hun recht te laten komen, zal daarop zo nodig in de tekst de aandacht worden gevestigd.

De cijfers voor het Rijk bewegen zich vóór 1900 tussen 7 à 8 per mille. In de periode van 1850-1879

Tabel 7 Het aantal huwelijken in Limburg
en Rijk per 1.000 inwoners

Periode	Rijk	Limburg
1840-1849	7,4	6,6
1850-1859	8,0	6,6
1860-1869	8,2	6,8
1870-1879	8,1	6,8
1880-1889	7,2	5,9
1890-1899	7,3	6,8
1900-1909	7,5	6,5
1910-1919	7,3	6,3
1920-1929	8,0	6,5
1930-1934	7,3	6,5
1935-1939	8,0	7,0
1940-1944	7,5	7,1
1945-1949	9,4	9,0
1950-1954	8,3	8,4
1955-1959	8,2	8,5

zijn ze het hoogst, n.l. rondom 8,1; in de andere tijdperken liggen ze rond 7,3. Voor Limburg liggen deze verhoudingscijfers van het aantal huwelijken van 1840-1900 steeds belangrijk lager, n.l. op ongeveer 6,7 per mille, met uitzondering van de periode 1880-1889, waarvoor een bijzonder laag gemiddelde van 5,9 genoteerd staat, als gevolg van de toen heersende economische crisis.

Ook na 1900 liggen de Limburgse gemiddelden over de hele lijn beduidend beneden die van het Rijk. Eerst in 1948 en volgende jaren stijgt het Limburgse nuptialiteitscijfer uit boven het Rijksgemiddelde. Tot 1910 liggen de huwelijkscijfers in Limburg en Rijk nog steeds ongeveer op hetzelfde niveau als in de vorige eeuw. De eerste wereldoorlog veroorzaakt echter een aanzienlijke daling, die in 1915 zich manifesteert in de cijfers van 5,6 en 6,7 per mille, respectievelijk voor Limburg en het Rijk. In 1919 stijgt het aantal huwelijken tot ver boven het normale, terwijl deze stijging zich in 1920 voortzet tot de

tot dan toe nog nooit bereikte hoogten van 9,6 voor het Rijk en 8,9 voor onze provincie. 't Is duidelijk, dat deze meerdere nuptialiteit haar oorzaak vindt in het sluiten van huwelijken, die tengevolge van de oorlogsomstandigheden verschoven werden tot latere datum, derhalve in de zogenaamde uitgestelde huwelijken.

Na 1921 zien wij dan ook weer het aantal huwelijken dalen, om in 1923 en volgende jaren zich te handhaven op het vooroorlogse niveau (Rijk 7,8 en Limburg 6,9).

Tengevolge van de economische crisis in de dertiger jaren gaat de nuptialiteit achteruit; in het Rijk in sterkere mate dan in Limburg; de laagste cijfers treft men aan in 1932 met 6,9 voor het Rijk en 6,4 voor ons gewest. Tot en met 1938 blijven de verhoudingscijfers laag, om in 1939 plotseling te stijgen tot 9,2 voor het gehele land en 7,9 voor onze provincie. De oorzaak hiervan moet gezocht worden in de zogenaamde mobilisatie-huwelijken, die gesloten werden wegens de gunstige regeling inzake de kostwinnersvergoeding voor militairen.

De daarop volgende teruggang in 1940 en 1941 kan gezien worden als een psychologisch effect van de onzekere vooruitzichten. Het jaar 1942 noteert weer hogere cijfers dan in 1939, n.l. 9,7 voor het Rijk en 8,2 voor Limburg. Hier moet men denken aan wellicht uitgestelde huwelijken in de twee voorafgaande jaren en aan een vlucht in het huwelijk om te ontkomen aan de dreigende "Arbeitseinsatz" voor ongehuwden. De sterke vermindering van het aantal huwelijken in 1943 (7,2 voor het Rijk en 6,8 voor Limburg) zet zich in even sterke mate voort in 1944, zodat voor dit jaar de laagste nuptialiteitscijfers zijn genoteerd, die ooit werden bereikt, n.l. 5,5 (Rijk) en 5,6 (Limb.). Hieraan is de toenemende druk van de oorlogsomstandigheden zeker niet vreemd: schaarste aan woninginrichting, duurte, hongerwinter 1944-'45, de onzekere toestand, dit alles lokte niet aan om "de grote stap" te wagen.

Het vredesjaar 1945 gaf het sein tot snel ver-

meerderende huwelijkssluiting, die het nuptialiteitscijfer in 1946 bracht op een nooit gekende hoogte voor Limburg en Rijk van respectievelijk 10,0 en 11,4 per mille. Dit is te beschouwen als een reactie van een zich bevrijd voelende bevolking met een nieuwe hoop op de toekomst.

Weliswaar daalden na 1946 de huwelijkscijfers, doch ze bleven in 1947 (rond 10) en 1948 (rond 9) nog steeds op hoog niveau om daarna successievelijk te dalen tot 7,8 voor het Rijk en 8,2 voor Limburg in het jaar 1959.

Maar ook dan nog liggen de nuptialiteitscijfers in beide gebieden hoger dan in het eerste decennium na 1900.

De hiervoor besproken nuptialiteitscijfers zijn gemiddelden voor Limburg en het Rijk. Voor beide gebieden zijn er derhalve bepaalde streken en gemeenten met een afwijkende hogere of lagere nuptialiteit. Zo bleken in de periode 1900-1935 de nuptialiteitscijfers in de verschillende delen en gemeenten in Limburg te variëren van 3 tot ruim 10 per 1.000 inwoners. Bij aandachtige beschouwing der cijfers bleek, dat er sterke correlatie bestaat tussen het aantal huwelijken en de grootte der bevolking. Naar gelang de bevolking zich meer concentreert vermeerdert de nuptialiteit. Zulks blijkt duidelijk uit de volgende nuptialiteitscijfers:

Heerlen,	in het begin van deze eeuw: 7,7; in 1920: 11,5
Kerkrade,	in het begin van deze eeuw: 7,9; in 1920: 9,9
Sittard,	in het begin van deze eeuw: 7,8; in 1920: 9,0
Geleen,	in het begin van deze eeuw: 5,8; in 1920: 10,6

Het platteland vertoont lage huwelijkscijfers, de steden daarentegen hogere. Dit is overigens een algemeen verschijnsel, waarop verschillende auteurs de aandacht vestigen. In het totaal komen in de grote steden meer personen in de huwbare leeftijd

voor dan op het platteland. Beschouwt men de cijfers dezer personen naar geslacht, dan constateert men, dat in de grote steden de mannen in de huwbare leeftijd bij die van het platteland in aantal ten achter staan. Aangezien de sexe met het kleinste aantal in de huwbare leeftijd de kans tot huwen geeft, zou men kunnen veronderstellen, dat bij de stedelijke bevolking minder gehuwd wordt dan bij de bevolking op het platteland. Het omgekeerde blijkt het geval te zijn. In weerwil van het kleiner aantal huwbare mannen vertonen de grote steden steeds groter nuptialiteitscijfers, hetgeen de hoge percentages voor de beide Hollanden verklaart.

Zo constateerde De Bosch Kemper: "In de jaren 1935-1939 was de huwelijksfrequentie het hoogst in Zuid- en Noord-Holland (8,1 en 8,2)" 1). In deze beide provincies is de bevolking het sterkst geconcentreerd. En verder: "Zij bedroeg in de gemeenten beneden 20.000 inwoners 6,85, in die met meer dan 100.000 inwoners 8,65" 2). Wij laten hieromtrent nog een uitspraak volgen van Verriijn Stuart: "Men mag zeggen, dat in Nederland de concentratie der bevolking de nuptialiteit niet tegenwerkt, maar bevordert". 3) Tot dezelfde conclusie kwam reeds Beaujan op grond van de volkstelling 1879 en de huwelijksstatistiek van 1875-1887. 4)

Een opvallend sterke correlatie constateren wij ook tussen de huwelijksfrequentie en de conjunctuur. Vorenstaande nuptialiteitscijfers bewijzen, dat bij een ongunstige conjunctuur het aantal huwelijken daalt. Er verstrijkt echter in de regel enige tijd alvorens deze daling naar voren treedt, zodat het dieptepunt van de huwelijksfrequentie meestal niet samenvalt met het dieptepunt van een conjunctuur-

- 1) M. J. De Bosch Kemper, De tegenwoordige staat van Nederland, Utrecht 1950, blz. 40-41.
- 2) Idem.
- 3) C. A. Verriijn Stuart, o. c., blz. 274.
- 4) Zie: Bijdragen van het Statistisch Instituut, jrg. 1890, blz.-46.

periode. Ook het omgekeerde is waar. Na het beëindigen van een crisis vermeerderd het aantal huwelijken, terwijl in dit geval de afstand tussen beiderlei oplevingen minder groot is.

Men zou eveneens een sterke correlatie verwachten tussen de huwelijksfrequentie en de nataliteit. Dit verband is niet alleen hierin gelegen, dat uitgesproken hoge of lage geboortecijfers na verloop van jaren hun invloed op het nuptialiteitscijfer doen gelden, maar evenzeer heeft ook de huwelijksfrequentie gevolgen voor het korte tijd later daarop volgend geboortecijfer. Deze laatste relatie is echter niet steeds zonder meer van toepassing. Inderdaad liggen vóór 1900 de nuptialiteits- en de geboortecijfers in Limburg beide aanmerkelijk lager dan voor het Rijk. Na 1900 verandert echter de situatie volkomen. Ofschoon dan de Limburgse huwelijksfrequentie tot 1948 bij voortduring belangrijk lager ligt dan die van het gehele land, stijgen de geboortecijfers in Limburg in aanzienlijke mate boven het Rijksgemiddelde, zodat alsdan van enige correlatie geen sprake meer is. Uit het bovenstaande kan nu reeds geconstateerd worden, dat de huwelijksvruchtbaarheid in ons gewest derhalve veel hoger moet liggen dan in het Rijk.

Wanneer men de nuptialiteitscijfers na 1910 slechts vluchtig beschouwt, blijkt dat er herhaaldelijk soms incidentele sterke verhogingen van de huwelijksfrequentie optreden. Vergelijkt men daarmee de corresponderende geboortecijfers, dan merkt men een eveneens verhoogde nataliteit. Dus toch een correlatie? Ja en neen. Er is hier slechts sprake van een incidentele verhoging der nataliteit door een groter aantal eerstgeborenen, doch deze nataliteit zet niet door voor de volgende jaren: met andere woorden het aantal geboorten per huwelijk vermindert snel. Reeds in 1930 werd door Dr. Starmans hetzelfde geconstateerd, als hij schrijft over de jaren na 1920: "Dat na een vijftal jaren echter weer lagere geboortecijfers bereikt zijn dan ooit tevoren, wijst er op, dat het geboortecijfer vooral bepaald

wordt door de geboren en in de eerste huwelijksjaren en dat de bereidheid tot het voortbrengen van kinderen eindigt lang voordat de mogelijkheid ertoe ophoudt". 1)

Nog sterker treedt dit verschijnsel naar voren voor de periode 1950-1960. Ofschoon de huwelijksfrequentie zowel voor Limburg als voor het Rijk dan nog altijd boven 8 per mille ligt, hetgeen beduidend hoger is dan voor de periode 1901-1910, dalen de geboortecijfers voortdurend en eindigen in 1960 voor Limburg op ruim 24 (1905-1910: 33,5) en voor het Rijk op ruim 21 (1905-1910: \pm 29). Deze vermindering van geboorten is slechts te verklaren door vrijwillige kinderbeperking.

De vraag dient thans gesteld hoe het komt, dat de nuptialiteitscijfers in Limburg van 1840 tot 1948 in belangrijke mate beneden die van het landsgemiddelde blijven. Een tweetal factoren spelen hier een belangrijke rol. Vooreerst het aantal vrouwen per 1.000 mannen.

Uit tabel 8 blijkt met één oogopslag, dat het aantal vrouwen in Limburg steeds belangrijk geringer is dan dat van de mannen. Er is over de hele lijn een mannenoverschot, terwijl het Rijk daarentegen een voortdurend vrouwenoverschot heeft.

Omdat de huwelijkskansen worden bepaald door het minst aanwezige geslacht, is het duidelijk dat deze kansen in Limburg minder groot zijn dan voor het gehele land, met gevolg een minder aantal huwelijken.

De tweede factor is het verschil in het aantal ongehuwde vrouwen.

Tabel 9 laat zien dat het relatieve aantal ongehuwde vrouwen in Limburg steeds hoger is dan in het Rijk en dat dit verschil vanaf 1830 tot 1947 in steeds grotere mate toeneemt.

1) J. H. Starmans, Verloskunde en kindersterfte in Limburg, Utrecht 1938, blz. 427.

Tabel 8 Het aantal vrouwen per 1.000 mannen

Tijdstip	Limburg	Rijk
1830	1.011	1.045
1840	975	1.042
1849	983	1.040
1859	979	1.031
1869	975	1.029
1879	979	1.023
1889	973	1.024
1899	975	1.025
1909	968	1.021
1920	961	1.013
1930	954	1.013
1947	977	1.009
1958	979	1.007

Tabel 9 Het aantal ongehuwde vrouwen in % van het totaal aantal vrouwen

Tijdstip	Limburg	Rijk
1830	65,3	63,9
1840	66,1	64,5
1849	65,6	64,7
1859	65,3	63,8
1869	64,8	62,6
1879	65,6	62,4
1889	67,3	63,1
1899	76,7	63,1
1909	67,6	62,3
1920	66,0	60,6
1930	64,4	58,2
1947	61,1	54,8

Wij constateren derhalve, dat in Limburg niet alleen relatief minder vrouwen aanwezig zijn dan in het Rijk (tabel 8), maar dat van deze vrouwen ook een relatief groter deel ongehuwd blijft, hetgeen

Tabel 10	Aantal gehuwde vrouwen in drie leeftijdsgroepen in % der gehuwde vrouwen beneden 50 jaar					
	L i m b u r g			R i j k		
	beneden 25 jaar	25-34 jaar	35-49 jaar	beneden 25 jaar	25-34 jaar	35-49 jaar
1849	4,25	33,26	62,49	5,66	37,10	57,24
1859	4,90	32,69	62,41	6,01	36,59	57,40
1869	4,69	35,84	59,47	5,90	37,77	56,33
1879	4,90	34,42	60,68	7,42	36,87	55,71
1889	5,38	33,94	60,67	8,28	37,48	54,24
1899	6,29	37,08	56,63	8,55	39,38	52,07
1909	6,79	38,70	54,51	8,22	39,27	52,51
1920	9,36	38,56	52,08	9,06	38,12	52,82
1930	9,24	41,63	49,13	8,66	39,70	51,64
1947	10,15	38,41	51,44	8,52	36,90	54,58
1956	8,84	40,93	50,23	8,48	38,03	53,49

vanzelfsprekend de huwelijksfrequentie doet verminderen. De oorzaak van dit relatief hoger getal ongehuwde vrouwen ligt o. a. in het feit, dat een groot aantal vrouwen in Limburg de religieuze staat verkiezen.

Par. 2: Leeftijd en Huwelijk.

Voor al de leeftijd waarop men huwt en de feitelijke verdeling in leeftijdsklassen van de gehuwde vrouwen zijn van grote invloed op het geboortenniveau. Wat is ten aanzien hiervan te zeggen voor Limburg en het Rijk?

Betreffende de leeftijd bij het huwelijk kan worden vastgesteld dat men in Limburg voor 1900 op latere leeftijd in het huwelijk trad dan in Nederland als geheel. Dit is in overeenstemming met de agrarische situatie en het daarbij passend huwelijks patroon, waarop Hofstee de aandacht heeft gevestigd. Hoewel van vroegere perioden geen cijfermateriaal ter beschikking staat omtrent de gemiddelde leeftijd bij het begin van het huwelijk ter vergelijking van Limburg en Rijk, kan daaromtrent langs indirecte weg toch een en ander worden afgeleid.

Op grond van tabel 10 mag worden besloten, dat er nogal belangrijke verschillen zijn tussen Limburg en Rijk wat de leeftijd bij het huwelijk betreft. Dat is van zeer groot belang bij de leeftijdsopbouw van de gehuwde vrouwen in het algemeen en deze is op zijn beurt weer van grote invloed op het geboortenniveau van een bevolking. Uit gegevens van Van Rooyen blijkt duidelijk, dat het feitelijk aantal geborenen per 1.000 gehuwde vrouwen daalt met het ouder worden van de gehuwde vrouw. Brachten in 1951 bijv. 1.000 gehuwde vrouwen in de leeftijdsklassen van 20-24 jaar 336 kinderen voort, voor de volgende jaar-klassen lag dit beduidend lager: 226 voor de vrouwen van 25-29 jaar, 201 voor die van 30-34 jaar, 133 voor die van 35-39 jaar, 54 en 5 voor de gehuwde vrouwen van respectievelijk 40-44

en 45-49 jaar. 1)

De leeftijdsopbouw van de gehuwde vrouwen laat duidelijk zien, dat de beide jongste leeftijdsgroepen vanaf 1849 tot en met 1909 voor het Rijk belangrijk hoger lagen dan voor Limburg. Juist in de vruchtbaarste periode waren de Limburgse gehuwde vrouwen derhalve relatief veel minder sterk vertegenwoordigd dan het Rijksgemiddelde aangeeft.

En hiermede dient zich de derde factor, aan, die mede oorzaak is van het feit, dat het geboorteniveau in Limburg vóór 1900 steeds beneden dat van het Rijk ligt.

Professor Zeegers verklaart dit verschijnsel als volgt: "Ter leniging van de door landnood ontstane bevolkingsdruk heeft de agrarische bevolking in de zuidelijke katholieke provincies gebruik gemaakt van een middel tot beperking der geboorten, dat door de Kerk niet als ongeoorloofd wordt afgewezen. Zij huwde relatief weinig en - wat stellig van niet minder grote invloed op het geboortegetal is - zij huwde relatief laat, dat wil zeggen op gemiddeld hogere leeftijd dan elders in het land. Het late huwen heeft bijgedragen tot de gemiddelde hoge leeftijd der gehuwde vrouwen. Deze hogere gemiddelde leeftijd en de lage nuptialiteit hebben de geboortecijfers van de Zuidelijke provincies voortdurend sterk gedrukt. Dit werd door de lagere sterfte niet voldoende gecompenseerd, zodat gedurende de gehele vorige eeuwen zelfs nog in een deel van deze eeuw het geboortoverschot beneden het Rijksgemiddelde is gebleven!" 2)

Dat men ter verklaring van deze lage Limburgse geboortecijfers niet mag denken aan geboortebeporing binnen het huwelijk zal duidelijk blijken bij de behandeling van de huwelijksvruchtbaarheid in Hoofdstuk IV.

Tengevolge van de reeds eerder geschetste bete-

1) J. P. van Rooyen, o. c., blz. 34

2) G. H. L. Zeegers, Groei der Katholieke bevolking, 1830-1947 "De Tijd", 13-6-'53.

Tabel 11	Het aantal gehuwde vrouwen beneden 50 jaar in de Limburgse gebieden, verdeeld naar leeftijdsperiodes en uitgedrukt in $\frac{1}{2}$ van het totaal.												
	Leeftijd der gehuwde vrouw												
	1879					1889					1947		
Geografische gebieden en gemeenten	ben. 25 jr.	25-34 jr.	40-49 jr.	ben. 25 jr.	25-34 jr.	40-49 jr.	25-39 jr.	40-49 jr.	ben. 25 jr.	25-39 jr.	40-49 jr.	25-39 jr.	40-49 jr.
Geb. Bergen-Gennep	5,5	34,6	56,3	38,2	4,5	32,8	53,6	41,9	8,3	57,7	34,0	57,7	34,0
Geb. Venray-Horst	3,1	32,5	56,1	40,8	3,3	32,6	53,8	42,9	5,4	58,5	26,1	58,5	26,1
Geb. Heiden	2,0	29,9	55,8	42,2	4,0	31,2	52,0	44,0	4,4	59,1	36,5	59,1	36,5
Geb. Venlo, zonder Venlo en Tegelen	3,5	30,5	57,1	39,4	2,1	28,9	54,4	43,5	7,8	59,2	33,0	59,2	33,0
Tegelen	7,8	38,6	58,7	33,5	9,3	39,7	59,8	30,9	9,6	56,8	33,6	56,8	33,6
Gebied Venlo	8,8	36,6	61,2	30,0	5,1	42,1	62,3	32,6	8,1	59,3	32,6	59,3	32,6
Gebied Venlo	6,7	36,1	58,7	34,6	7,0	37,5	58,9	34,1	9,0	57,7	33,3	57,7	33,3
Noord-Limburg	4,4	33,4	56,9	38,7	4,9	34,1	55,3	39,8	7,6	58,0	34,4	58,0	34,4
Gebied Beegden	3,0	31,5	56,1	40,9	2,9	30,0	51,5	45,6	6,0	58,8	35,2	58,8	35,2
Gebied Echt	3,8	37,6	59,6	36,6	4,2	31,3	53,6	42,2	8,0	60,1	31,9	60,1	31,9
Gebied Roermond, zonder stad Roermond	3,8	34,2	58,4	37,8	5,1	32,6	54,2	40,7	7,9	56,8	35,3	56,8	35,3
Roermond	7,2	33,2	53,5	39,3	7,2	37,6	59,6	33,2	11,1	58,2	30,7	58,2	30,7
Gebied Roermond	5,4	33,7	56,1	38,5	6,1	35,0	56,8	37,1	9,5	57,5	33,0	57,5	33,0
Gebied Weert, zonder Weert	1,6	31,4	53,9	44,5	3,9	30,3	52,3	43,8	4,8	57,1	38,1	57,1	38,1
Weert	4,2	31,5	53,8	42,0	6,3	31,1	49,6	44,1	9,3	61,0	29,7	61,0	29,7
Gebied Weert	2,9	31,4	53,9	43,2	5,1	30,7	50,9	44,0	7,8	59,4	32,8	59,4	32,8
Midden-Limburg	4,0	33,2	56,1	39,9	4,9	32,3	53,7	41,4	8,2	58,7	33,1	58,7	33,1

Geb. Nieuw. Mijnstreek s. Sittard v. Geleen	4,1 6,3 3,6	34,6 36,6 29,9	57,8 60,2 55,7	38,1 33,5 40,7	3,8 4,5 3,6	29,8 31,6 32,1	52,4 53,3 52,0	43,8 42,2 44,4	8,3 10,8 9,7	59,8 58,1 61,2	41,9 31,1 29,1
Geb. Nieuw. Mijnstreek	4,4	34,6	58,1	37,5	3,9	30,3	52,5	43,6	9,1	59,7	31,2
Geb. Oude Mijnstreek zonder 9 gemeenten	3,2	35,8	60,8	36,0	3,2	28,2	51,4	45,4	10,4	57,0	32,6
Nieuwenhagen	6,2	37,2	58,9	34,9	4,8	43,6	66,1	29,1	14,5	57,7	27,8
Schaesberg	6,9	32,3	51,5	41,6	4,5	37,5	58,0	37,5	11,9	58,2	29,9
Ubach over Vorms	3,7	36,0	52,9	43,4	3,6	31,9	55,8	40,6	13,8	56,7	29,5
Eygelshoven	-	44,4	64,4	35,6	5,5	43,6	61,8	32,7	9,9	56,8	33,3
Rechols	8,4	33,4	49,6	42,0	9,3	39,0	54,9	35,8	13,9	57,7	28,4
Geb. Oude Mijnstreek zonder 4 gemeenten	4,1	35,7	58,6	37,3	4,1	31,7	53,9	42,0	11,7	57,1	31,2
Heerlen	4,9	35,0	53,2	41,9	5,7	34,9	57,6	36,7	10,9	56,6	32,5
Kerkrade	5,6	41,4	60,3	34,1	6,7	33,9	52,3	41,0	14,1	54,9	31,0
Hoensbroek	7,4	36,8	63,2	29,4	5,0	30,2	50,4	44,6	13,8	58,1	28,1
Brunssum	6,6	32,8	59,0	34,3	1,1	35,9	53,3	45,6	13,1	55,6	31,3
Geb. Oude Mijnstreek	4,7	36,6	58,3	37,0	4,9	32,0	53,9	41,2	12,3	56,4	31,3
Geb. Ov. Zld.-Limburg, zonder Maastricht	4,7 8,3	34,1 36,6	55,8 58,0	39,5 33,7	4,8 8,7	34,1 38,8	54,9 58,1	40,3 33,2	8,9 11,1	57,4 54,9	33,7 34,0
Geb. Ov. Zuid-Limburg	6,4	35,2	56,8	36,8	6,6	36,4	56,5	36,9	10,6	55,9	33,5
Zuid-Limburg	5,5	33,4	57,4	37,1	5,7	34,7	55,0	39,3	11,2	56,9	31,9
Limburg	4,9	34,4	57,0	38,1	5,3	33,9	54,8	39,9	10,2	57,4	32,4

re bestaansmogelijkheden vermeerderde in Limburg de nuptialiteit en daalde de gemiddelde huwelijksleeftijd der gehuwde vrouw. In 1920 liggen de nuptialiteitscijfers van Limburg en Rijk nagenoeg gelijk; in 1930 loopt Limburg zienderogen uit op het Rijk, terwijl deze voorsprong in 1947 sterk is toegenomen. In 1956 heeft Limburg de voorsprong gehandhaafd, met dien verstande, dat de grote bezetting van de groep beneden 25 jaar in 1947 verhuisd is naar de middengroep.

Dit alles heeft betrekking op Limburg als geheel.

Tabel 11 geeft de cijfers ook voor de afzonderlijke geographische gebieden in de provincie.

Bij aandachtige beschouwing van tabel 11 constateert men, dat de relatieve cijfers in Zuid-Limburg ten aanzien van de beide jongste leeftijdsgroepen boven de Limburgse gemiddelden uitgaan en dat die van Noord- en Midden-Limburg er beneden liggen, terwijl de laagste cijfers waargenomen worden in Midden-Limburg. Gebieden met een bijzonder zwakke bezetting in de beide jongste leeftijdsgroepen treft men aan in:

	1879	1889
Noord-Limburg: Gebied Helden	31,9	35,2
Restgebied Venlo	34,0	31,0
Gebied Venray	35,6	35,9
Midden-Limburg: Gebied Beegden	34,5	32,9
Gebied Echt	-	35,5
Restgebied Weert	33,0	34,2
Gemeente Weert	35,7	37,4
Zuid-Limburg: Gemeente Geleen	33,5	35,7
Gebied Oude Mijnstreek, zonder voor- naamste gemeenten	-	31,4

Gebieden met opvallend sterkere bezetting in beide genoemde leeftijdsgroepen zijn:

	1879	1889
Gemeente Tegelen	45,4	47,2
Gemeente Venlo	46,4	49,0
Gemeente Roermond	40,4	44,8
Gemeente Sittard	42,9	-
Gemeente Maastricht	44,9	47,5

Met deze laatste relatieve cijfers wordt onze

vroegere conclusie bevestigd, dat de concentratie van de bevolking de nuptialiteit bevordert.

Beziet men de verhoudingscijfers in de jongste leeftijdsgroep n.l. beneden 25 jaar, dan valt sterk de aandacht op het feit, dat voor genoemde grootste Limburgse gemeenten een aanzienlijk hoger percentage genoteerd staat dan voor overig Limburg, dat in de periode 1879-1889 nog een uitgesproken plattelandskarakter heeft. Met het oog op de sterk gedifferentieerde ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid in de Limburgse gebieden, willen wij aan deze groep van gehuwde vrouwen iets meer aandacht besteden.

Vergelijkt men de bezetting van deze groep in 1879 en 1889 met die van 1947, dan constateert men in 1947 over de hele lijn een enorme stijging. Het Limburgs gemiddelde is dan verdubbeld (van 4,9 en 5,3 op 10,2) evenals het overeenkomstige cijfer voor Zuid-Limburg (van 5,5 en 5,7 op 11,2); het gemiddelde relatieve cijfer voor Midden-Limburg is bijna verdubbeld (van 4 en 4,9 op 8,2), terwijl het betreffende cijfer voor Noord-Limburg ook wel aanzienlijk gestegen is, maar toch belangrijk achterblijft (van 4,4 en 4,9 op 7,6).

Sterker nog gaan de cijfers spreken, wanneer wij de afzonderlijke gebieden en gemeenten beschouwen. Wij volstaan met de aandacht te vestigen op de meest markante gegevens.

Van de gemeenten Tegelen, Venlo, Roermond, Sittard en Maastricht, die, zoals reeds bekend, in de laatste decennia van de vorige eeuw een hoge bezetting hadden in de leeftijdsgroep der gehuwde vrouwen beneden 25 jaar, vertonen Tegelen en Venlo in 1947 geen noemenswaardige vooruitgang. Roermond is gestegen van rond 7 tot 10,5. Sittard laat met 10,8 een verdubbeld cijfer zien en Maastricht is dan van 8,5 gestegen tot ruim 11%.

Tengevolge van de revolutionaire ontwikkeling van de mijnindustrie en de nevenbedrijven daarvan, ontstonden in de beide Limburgse mijnstreekgebieden sterke bevolkingsconcentraties; elders in de

provincie kwamen deze slechts sporadisch voor. Daardoor kregen tal van vroeger uitgesproken landelijke gemeenten meer en meer het karakter van stedelijke agglomeraties. Deze bevolkingsconcentraties vindt men in 1947 allemaal weerspiegeld in de aanzienlijk hogere percentages van het aantal gehuwde vrouwen beneden 25 jaar op het totaal aantal gehuwde vrouwen beneden 50-jarige leeftijd.

De Oude of Oostelijke Mijnstreek, omvattende achttien gemeenten, heeft dan een gemiddelde van 12,3%, terwijl de percentages voor de afzonderlijke gemeenten uiteenlopen van 10 tot 14,5%. In de periode 1879-1889 lagen deze percentages tussen 1 en 9%.

Het relatief gemiddelde van het Nieuwe of Westelijke Mijnstreekgebied, dat eerst een twintigtal jaren later tot ontwikkeling komt, is in 1947 ruim 9% en bedroeg vóór 1900 \pm 4%. Daarentegen blijken de gebieden Venray-Horst, Helden, Beegden en het restgebied Weert ook in 1947 nog een betrekkelijk geringe relatieve bezetting te hebben in de groep gehuwde vrouwen beneden 25 jaar.

Al met al geeft deze tabel niet alleen een duidelijke bevestiging van de conclusie, dat bevolkingsconcentratie de nuptialiteit bevordert, maar tevens ook, dat men in de steden in het algemeen op jongere leeftijd huwt dan op het platteland.

Uit dit alles moge blijken, hoezeer het gewone nataliteitscijfer tot misleidende conclusies kan leiden. Vast staat, dat Limburg gedurende lange tijd een lager nuptialiteitscijfer kende, dat het relatief minder gehuwde vrouwen telde dan in het Rijk, terwijl deze bovendien op een latere leeftijd in het huwelijk traden.

De algemene geboortecijfers moeten derhalve altijd met omzichtigheid worden gebruikt, terwijl prognoses op deze cijfers gebaseerd, weleens verkeerd kunnen uitkomen. De geboortecijfers kunnen feitelijk alleen dienst doen ter voorlopige oriëntering en ter vergelijking met de algemene mortaliteitscijfers.

Een beter verhoudingscijfer is dat der huwelijksvruchtbaarheid, waarbij het aantal geboorten wordt uitgedrukt per 1.000 gehuwde vrouwen in de vruchtbare leeftijdsklassen, liggend tussen 15 en 45 of tussen 15 en 50 jaar. Deze benadering geeft soms merkwaardige verschillen te zien met het geboortecijfer. Uit Conrad's Jahrbücher, jaargang 1908 wordt hieromtrent een citaat aangehaald van R. Kuczynski, waarin de landen Ierland en Hongarije alsmede Engeland en Zweden onderling vergeleken worden. In Ierland bedroeg de algemene nataliteit in 1896/1905 gemiddeld 23,2 per 1.000 der bevolking, in Hongarije 38,0. De huwelijksvruchtbaarheid was echter in Ierland 264 en in Hongarije 219!; in Engeland en Zweden waren de geboortecijfers respectievelijk 28,6 en 26,4 en de huwelijksvruchtbaarheidscijfers 203 en 219. De onderlinge rangorde der landen is derhalve in beide gevallen juist omgekeerd. 1) Wij zullen naderhand zien, dat eenzelfde verschijnsel zich voordoet in ons eigen land, wanneer wij onze provincie Limburg gaan vergelijken met het gehele Rijk. Wat betreft de vergelijking van verschillende tijdvakken voor hetzelfde volk wijst Kuczynski onder meer op het niet parallel lopen van de geboortecijfers met die van de huwelijksvruchtbaarheid in Oostenrijk". 2)

Toch zijn ook in deze methode nog onvolkomenheden te corrigeren. In de eerste plaats is de vruchtbaarheid der vrouw niet een eigenschap, die op zeker tijdstip ontstaat, zich gedurende een aantal jaren onveranderd handhaaft, om daarna plotseeling geheel te verdwijnen. De tot puberteit gekomen vrouw bereikt vrij snel het maximum harer individuele vruchtbaarheid, welke zich gedurende een ongelijk aantal jaren op dezelfde hoogte handhaaft, om daarna eerst langzaam en vervolgens snel te ver-

1) C. A. Verriijn Stuart, o. c., blz. 213.

2) Idem

dwijnen". 1) Bovendien "Het is bekend, dat de grootste vruchtbaarheid der vrouw niet in alle landen in dezelfde leeftijdsgroep ligt. (Zulks is o.m. aangetoond door Kuczynski, die constateerde, dat in Denemarken, Zweden en Frankrijk de vrouwelijke vruchtbaarheid op zeer jonge leeftijd (15-19 jr.) het hoogst lag, terwijl ze in Noorwegen en Oostenrijk scheen toe te nemen tot de periode van 20-24 jaar!" 2)

Vandaar dat men er gewoonlijk toe overgaat om de vruchtbare leeftijdsperiode in te delen in een aantal vruchtbare leeftijdsklassen. Theoretisch zou het bovendien nog voorkeur verdienen om huwelijksvruchtbaarheidscijfers te construeren voor iedere leeftijdscombinatie van man en vrouw, hetgeen echter praktisch niet mogelijk is.

1) C. A. Verriijn Stuart, o. c., blz. 215.

2) Idem

Hoofdstuk IV

HUWELIJKSVRUCHTBAARHEID

Uit de behandeling van de nataliteitscijfers en van de factoren die dit cijfer beïnvloeden kon als voornaamste conclusie worden afgeleid, dat het geboorteniveau in Limburg de laatste eeuw belangrijk is gedaald. Thans komt de vraag aan de orde of de conclusie uit deze gegevens in overeenstemming is met hetgeen kan worden afgeleid uit de cijfers omtrent de huwelijksvruchtbaarheid.

Het cijfermateriaal, dat ons hiervoor ter beschikking staat, is zeer beperkt. Het huwelijksvruchtbaarheidscijfer geeft aan het gemiddeld aantal per jaar wettig levend geboren kinderen per 1000 gehuwde vrouwen. Hierdoor wordt de invloed buitengesloten van het verschil in huwelijksfrequentie tussen het Rijk en Limburg in de diverse perioden, omdat het huwelijksvruchtbaarheidscijfer uitsluitend betrekking heeft op het aantal kinderen per 1000 gehuwde vrouwen. Niet uitgesloten is de invloed van het feit, dat men jonger of ouder huwt. Het is helaas niet mogelijk het specifieke huwelijksvruchtbaarheidscijfer van Limburg te berekenen, waarbij de gehuwde vrouwen bovendien ingedeeld worden in leeftijdsgroepen.

Tabel 12 verstrekt gegevens omtrent de huwelijksvruchtbaarheid in Limburg vanaf 1830.

In deze tabel worden de cijfers gegeven zowel voor de gehuwde vrouwen beneden 45 als die beneden 50 jaar. Dit hangt samen met de omstandigheid, dat er geen vaste regel bestaat ten aanzien van de leeftijd, waarop men aanneemt, dat gemiddeld de vruchtbare periode van de vrouw eindigt. In enkele publicaties vonden wij de leeftijd van 45, in andere die van 50 jaar. Hofstee geeft de voorkeur aan 45 jaar. "Het wil mij voorkomen, dat het zeer ongewenst is, in het bijzonder waar het betreft het berekenen van de huwelijksvruchtbaarheidscijfers, het einde van de vruchtbare periode op 50 jaar te stel-

Tabel 12 Aantal wettig levend geboren kinderen, gemiddeld per jaar, op 1000 gehuwde vrouwen 1)

	Limburg		Rijk	
	Beneden 45 jaar	Beneden 50 jaar	Beneden 45 jaar	Beneden 50 jaar
1830 2)	360,3	294,6	314,0	290,6
1840 2)	357,9	296,7	345,5	309,5
1851 - 1855	361,3	285,6	356,4	304,2
1856 - 1860	367,5	289,3	346,6	289,8
1861 - 1865	369,7	295,9	359,5	296,1
1866 - 1870	376,2	305,8	356,0	300,6
1871 - 1875	379,3	314,5	355,3	302,7
1876 - 1880	390,7	330,7	359,1	310,2
1881 - 1885	384,3	320,3	354,4	299,5
1886 - 1890	386,9	319,4	351,4	296,9
1891 - 1895	395,0	322,9	341,3	286,6
1896 - 1900	400,5	334,8	328,3	280,2
1901 - 1905	398,9	341,4	315,1	271,2
1906 - 1910	378,1	328,8	287,5	250,5
1911 - 1915	350,2	314,3	261,5	228,5
1916 - 1920	319,0	274,2	242,9	205,7
1921 - 1925	310,2	269,3	231,9	196,8
1926 - 1930	273,9	235,1	204,2	172,2
1931 - 1935	243,3	210,2	183,1	154,0
1936 - 1940	218,1	195,0	173,5	150,0
1941 - 1945	230,0	207,0	184,9	160,0
1947	253,6	215,4	226,6	193,4
1956	204,0	174,0	171,1	144,4

- 1) De cijfers beneden 45 jaar van deze tabel over de periode 1850-1945 werden overgenomen uit Hofstee, a. w., blz. 69. De cijfers beneden 50 jaar van de periode 1850-1920 zijn ontleend aan "Inleiding tot de uitkomsten der tiende algemene volkstelling van 1920, blz. 33. De overige cijfers werden door ons berekend. Hofstee nam als perioden 1851-1855, enz., terwijl het C. B. S. uitging van de perioden 1850-1854, zodat beide reeksen perioden van 5 jaar niet volkomen overeenstemmen. Wij menen echter, dat dit telkens verspringen van een jaar aan de vergelijkbaarheid van beide reeksen cijfers weinig afbreuk doet.
- 2) Het cijfer voor Limburg van 1830 betreft feitelijk het gemiddelde bevolkings- en geboortecijfer van de Nederlandse provincie Limburg over de jaren 1825-1829. (cfr. Jaarboekje Lobatto), uitgedrukt per duizend gehuwde vrouwen van 15-45 jaar in deze periode. Ter berekening van dit laatste werd aangenomen, dat in deze jaren het percentage vruchtbare gehuwde vrouwen gelijk was aan dat in 1830. Een leeftijdsverdeling van de gehuwde vrouwen in 1830 en 1840 geeft het Statistisch Jaarboekje 1840, waaraan ook de andere cijfers over 1840 zijn ontleend.

len. Weliswaar worden nog sporadisch kinderen geboren na het 45e levensjaar van een vrouw, doch het aantal is te verwaarlozen klein. Betreft men nu bij de berekening van het huwelijksvruchtbaarheidscijfer het aantal geborenen op de gehuwde vrouw tot 50 jaar, dan betekent dit, dat men dit aantal geborenen in belangrijke mate in relatie brengt tot vrouwen, die fysiek niet meer in staat zijn om kinderen ter wereld te brengen. Dit zou niet erg zijn, wanneer de gehuwde vrouwen van 45-50 jaar een constant percentage uitmaakten van alle gehuwde vrouwen. In werkelijkheid blijkt echter dit percentage grote schommelingen naar tijd en naar plaats te vertonen. Dit houdt in, dat het betrekken van de vrouwen van 45-50 jaar in de berekening van de huwelijksvruchtbaarheidscijfers de onderlinge vergelijkbaarheid van deze cijfers en daarmee hun waarde, aanzienlijk vermindert". 1)

Dit laatste geldt in het bijzonder voor Limburg in vergelijking met het Rijk. Uit tabel 12 op blz. 78 blijkt immers, dat Limburg zich tot in het recente verleden kenmerkte door een gering percentage jonggehuwde vrouwen. Van 1849 tot 1899 lag het percentage Limburgse gehuwde vrouwen in de leeftijdsgroep 40 t/m 49 jaar gemiddeld zelfs 5% hoger dan in het Rijk. De in tabel 12 verstrekte cijfers omtrent de huwelijksvruchtbaarheid illustreren de gevolgen hiervan treffend. Het verschil immers tussen de huwelijksvruchtbaarheidscijfers van de Limburgse vrouwen beneden 45 en die beneden 50 jaar is in vergelijking met het Rijk belangrijk groter. Dit betekent dat de gehuwde vrouw van 45 tot 50 jaar - de minst vruchtbare periode - inderdaad een in Limburg meer drukkende invloed uitoefende op het huwelijksvruchtbaarheidscijfer dan in Nederland. Ook hier echter is geen vaste lijn, zoals Hofstee reeds constateerde, doch een afwisselend grote en kleinere afstand tussen beide verschillen, om in de

1) E. W. Hofstee o. c. , blz. 64.

periode 1935-1939 geheel weg te vallen. Tijdens de jongste wereldoorlog en ook daarna demonstreerde zich opnieuw een afstand, zij het in belangrijk mindere mate. Het is daarom dubbel jammer, dat wij niet beschikken over gespecificeerde huwelijksvruchtbaarheidscijfers van Limburg. Om dit enigszins te ondervangen en ook omwille van de vergelijkbaarheid met andere publicaties hebben wij in tabel 12 de huwelijksvruchtbaarheidscijfers opgenomen, zowel van de gehuwde vrouwen beneden 45 als van de groep beneden 50 jaar.

De betekenis hiervan komt naar voren, als men de huwelijksvruchtbaarheid van Limburg en Rijk met elkaar vergelijkt. Voor de groepen beneden 50 jaar ligt in de periode 1840-1865 het Rijk boven Limburg, in de periode 1851-1855 zelfs in belangrijke mate. Vanaf 1866 tot op heden overtreft Limburg integendeel het Rijk aanzienlijk. Het Rijk bereikte zijn hoogste top in de periode 1876-1880 met ruim 310 levend geborenen per 1000 gehuwde vrouwen beneden 50 jaren. Dit cijfer ligt niet belangrijk hoger dan dat van de aanvangsperiode met een huwelijksvruchtbaarheidscijfer van ruim 290. Vanaf 1880 treedt dan bij het Rijk een daling in, die zich voortzet tot 1940, aanvankelijk geleidelijk, doch vanaf 1900 in sneller tempo, om in de periode 1936-'40 te eindigen op 150. Hiermede is dan de huwelijksvruchtbaarheid voor het gehele land meer dan gehalveerd. Bezien wij de betreffende relatieve cijfers voor Limburg, dan merken wij voor de leeftijdsgroep beneden 50 jaar de hoogste top eerst op in de periode 1901-1905, welke - in tegenstelling met het Rijk - belangrijk hoger ligt dan in de beginperiode. Dan treedt ook voor Limburg een daling in, die in 1940 eindigt met een gemiddeld cijfer van 195. De huwelijksvruchtbaarheid in Limburg bedraagt dan 66% van die in 1830 en ruim 57% van de topperiode 1901-1905.

De oorlogsperiode brengt enige stijging in geheel het land, terwijl het naoorlogse jaar 1947 zich manifesteert met een aanzienlijke stijging van het ge-

middelde voor het Rijk en een geringere stijging voor Limburg. Hier dient echter opgemerkt, dat Limburg tengevolge van de eerdere bevrijding reeds in 1946 een grotere geboorte-aanwas kende. Ten aanzien van de volgende jaren konden wij alleen voor het jaar 1956 het gemiddelde huwelijksvruchtbaarheidscijfer berekenen. Dit bedraagt dan voor het Rijk 144,4, hetgeen slechts 46% van de topperiode 1875-1879 is, terwijl Limburg's gemiddelde 174 is of ruim 50% van de Limburgse topperiode 1901-1905.

Bij de bespreking van de nataliteitscijfers in het tweede hoofdstuk kwam naar voren, dat de nataliteit in Limburg tot 1900 op een lager niveau stond dan die van het Rijk. Dat was ook reeds in het begin van de vorige eeuw het geval. De volgende tabel toont dit aan.

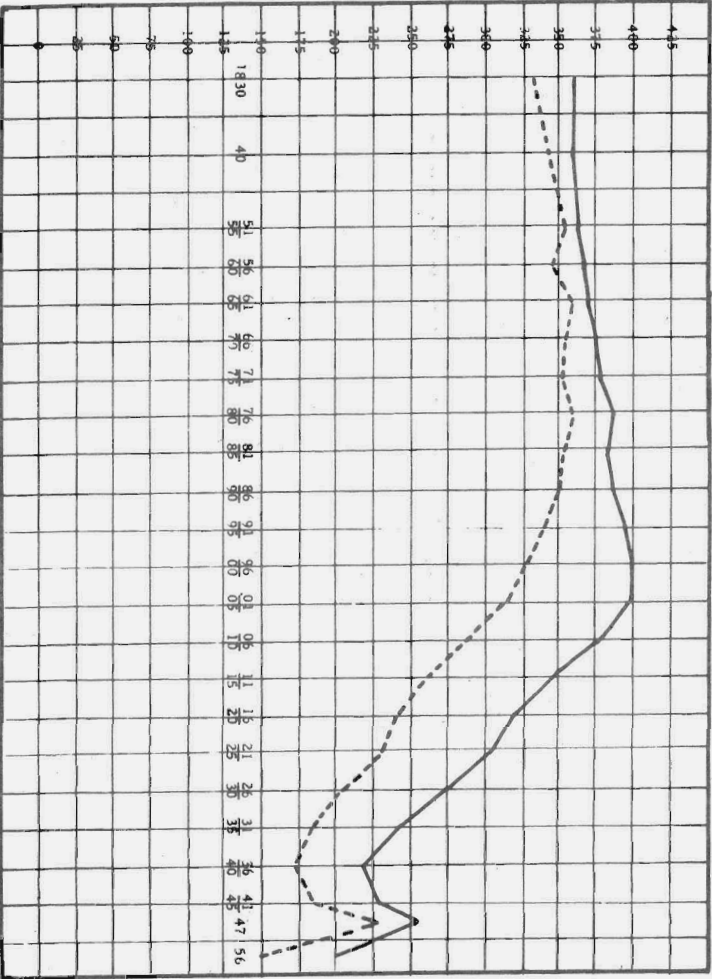
Tabel 13 De geboortecijfers van Limburg en Rijk 1816-1840.

Periode	Limburg 1)	Rijk
1816-1825	33,6	36,3
1825-1829	30,8	35,7
1830	29,9	31,2
1840	30,6	33,6

De vergelijking van de huwelijksvruchtbaarheidscijfers per 1000 gehuwde vrouwen beneden 50 jaar leert evenwel, dat het geboorteniveau in Limburg niet eerst rond 1900 dat van het Rijk passeert, maar reeds circa 1865. Schakelen wij nu bovendien met Hofstee de weinig vruchtbare groep van de gehuwde vrouwen van 45 tot 50 jaar uit, dan blijkt, dat de Limburgse cijfers reeds vanaf het begin - 1830 - de

1) Tot 1830 met inbegrip van de huidige Belgische provincie Limburg.

De huwelijksvruchtbaarheid in Limburg en Rijk van 1830 - 1956.
 (het aantal wettig levend geboren en per 1000 gehuwde vrouwen beneden 45 jaar)

Rijkscijfers overtroffen. Met andere woorden de vergelijking van de huwelijksvruchtbaarheidscijfers voor de gehuwde vrouwen beneden 45 jaar in Rijk en Limburg demonstreert overduidelijk een hoger geboorteniveau in Limburg boven dat van het Rijk, vanaf zijn opname in de Nederlandse staatsgemeenschap. Duidelijk vindt men dit gedemonstreerd in bijgaande grafiek 3.

Op grond hiervan mag derhalve worden vastgesteld, dat het overwicht van het geboorteniveau van het Rijk op dat van Limburg gedurende de vorige eeuw op een statistisch misverstand berust. Hiermee is eens te meer geïllustreerd de belangrijke betekenis van de huwelijksvruchtbaarheidscijfers voor het beoordelen van het geboorteniveau.

Wanneer men de evolutie van de geboortecijfers (tabel 5 en grafiek 2) en van de huwelijksvruchtbaarheidscijfers (tabel 12 en grafiek 3) bestudeert, trekken enkele punten de aandacht. De huwelijksvruchtbaarheid (van de gehuwde vrouwen beneden 45 jaar) bewoog zich in Limburg gedurende de vorige eeuw op een vrij stabiel niveau met een geleidelijk stijgende tendenz tot 1900. De huwelijksvruchtbaarheid in het Rijk, die vanaf het begin der vorige eeuw onder die van Limburg lag, was aan meer schommelingen onderhevig en vertoonde na 1880 een dalende lijn. Bereikte Limburg zijn hoogtepunt in de periode 1896-1900 met ruim 400 kinderen per 1000 gehuwde vrouwen beneden 45 jaar, het Rijk kwam in zijn topperiode 1876-1880 niet hoger dan 359 kinderen. Tussen 1880 en de vorige wereldoorlog wordt het verschil tussen het huwelijksvruchtbaarheidscijfer van Limburg en Rijk steeds groter, om daarna tamelijk snel te verminderen.

Na 1900 trad ook in Limburg een daling op van het cijfer van de huwelijksvruchtbaarheid, terwijl het geboortecijfer er nog een aarzelend verloop heeft. Het betrekkelijk hoog geboorteniveau voor Limburg in deze jaren moet voor een deel dan ook verklaard worden door de van het Rijk afwijkende

bevolkingsopbouw in Limburg, met name door de grote immigratie naar de mijnstreek en de vestiging van veel jonge gezinnen. Deze factor compenseert ten dele de daling van de huwelijksvruchtbaarheid in Limburg, welke daling weliswaar later dan in het Rijk begon, maar sindsdien in gelijke mate en in hetzelfde tempo plaats had als de daling van het gemiddelde Nederlandse vruchtbaarheidscijfer.

De daling van het geboortecijfer in Limburg zette in na 1915 en verliep zelfs in een sneller tempo dan de overeenkomstige daling van het Nederlands geboortecijfer. Deze daling tot 1935 correspondeert met de vermindering in deze periode van de huwelijksvruchtbaarheid in Limburg, want ook het huwelijksvruchtbaarheidscijfer in Limburg daalde sneller dan dat van het Rijk. Als gevolg van deze ontwikkeling worden de verschillen tussen Limburg en het Rijk tot kleinere proporties teruggebracht.

Een vergelijking van de jaren 1940 en 1947 doet zien, dat het Limburgse geboortecijfer en het huwelijksvruchtbaarheidscijfer in ongeveer gelijke mate zijn gestegen. In het Rijk was deze stijging van geboorte en huwelijksvruchtbaarheid nog groter. Na 1947 daalt de huwelijksvruchtbaarheid in Limburg sneller dan het geboortecijfer aangeeft. De naoorlogse daling van de huwelijksvruchtbaarheid was in Limburg nagenoeg even groot als die van het gemiddelde huwelijksvruchtbaarheidscijfer van Nederland. Men constateert derhalve, dat Limburg zich geheel aan de Nederlandse verhoudingen heeft aangepast en dat de verschillen op de duur geleidelijk kleiner worden. Een tweede conclusie, die uit de cijfers van deze tabel en tabel 5 is af te lezen, is dat het verloop van het geboortecijfer zowel in Limburg als in het Rijk steeds meer parallel verloopt met de ontwikkeling van het huwelijksvruchtbaarheidscijfer.

In de laatste halve eeuw is derhalve de huwelijksvruchtbaarheid in Limburg aanzienlijk gedaald, wel een bewijs, dat bewuste kinderbeperving ook in Limburg zeer aanzienlijk is toegenomen. Zulks

geldt temeer, als men bedenkt, dat de reeds besproken factoren, die de geboorteaanwas in Limburg in de vorige eeuw afremden, in de laatste decennia of wel verdwenen of wel aanmerkelijk verzwakt zijn.

Hoe was deze ontwikkeling in de afzonderlijke delen van de provincie? Wij beperken ons hierbij tot een vergelijking van twee perioden in de 19^e eeuw met het volkstellingsjaar 1947 en de periode 1955-1957. Deze vergelijking is niet geheel juist, omdat, zoals gezegd, tijdens de vorige eeuw de bezetting der oudere leeftijdsgroepen bij de gehuwde vrouwen in Limburg groter was dan in het Rijk. Het is niet uitgesloten, dat dit in bepaalde afzonderlijke delen van Limburg van groter of geringere betekenis is geweest dan voor de provincie als geheel. Ondank dit voorbehoud zijn de cijfers in tabel 14 hieromtrent bijzonder instructief.

Ten aanzien van de interpretatie van de cijfers voor het jaar 1947 merken wij op, dat deze iets hoger liggen dan normaal wegens het reeds gesignaleerde incidenteel groter aantal geboorten in dat jaar. Ook vestigen wij er de aandacht op, dat de huwelijksvruchtbaarheidscijfers alleen berekend zijn - bij gebrek aan gegevens - voor de gehuwde vrouwen beneden 50 jaar en niet voor die beneden 45 jaar. Dit is hierbij echter niet zo ernstig, omdat het een vergelijking tussen de delen van Limburg zelf betreft. Met een enkele blik op de tabel constateert men bijna overal een aanzienlijke teruggang in huwelijksvruchtbaarheid. De provincie in haar geheel daalt van rond 314 tot \pm 175; dit is een teruggang van 44%. Deze bedraagt voor Zuid-Limburg 51%, voor Midden-Limburg 35% en voor Noord-Limburg 31%. Bezien wij thans de afzonderlijke gebieden iets nader.

Noord- en Midden-Limburg

Uit de geboortecijfers valt af te leiden, dat het platteland van Noord- en Midden-Limburg langs de

Tabel 14.

Het aantal wettig levend geboren, gemiddeld per jaar op 1000 gehuwde vrouwen beneden 50 jaar in de Limburgse geografische gebieden en de voornaamste gemeenten.

Gebieden en Gemeenten	Huwelijksvruchtbaarheid in perioden				Globale procentuële achteruitgang t.o.v. 1880-89
	1880-84	1885-89	1947	1955-57	
Geb. Bergen-Gennep	315,1	319,2	276,9	216,1	32
Geb. Venray-Horst	292,1	304,9	324,8	271,4	9
Geb. Helden	291,9	294,0	330,9	278,5	5
Geb. Venlo zonder Venlo en Tegelen	327,1	303,8	317,9	225,0	29
Venlo	352,9	346,3	226,0	172,2	51
Tegelen	360,0	352,9	262,6	167,6	54
Gebied Venlo	347,9	337,1	247,5	179,6	47
Noord-Limburg	315,0	315,9	278,1	216,5	31
Gebied Beegden	302,2	288,9	304,0	234,1	21
Gebied Echt	309,6	312,5	248,0	191,8	38
Geb. Roermond zonder stad Roermond	308,9	315,6	241,2	179,0	43
Roermond	299,3	309,2	243,9	160,7	47
Gebied Roermond	304,4	312,4	242,5	169,9	45
Geb. Weert zonder stad Weert	298,9	288,0	307,2	282,8	3
Weert	311,1	297,5	280,3	195,5	36
Gebied Weert	304,8	293,1	289,7	224,0	25
Midden-Limburg	304,8	302,4	266,2	198,6	35

Geb.Nwe.Mijnstreek z.Sittard en Geleen	295,7	285,6	219,7	182,3	37
Sittard	395,8	373,9	189,1	167,8	56
Geleen	295,9	277,8	216,8	159,2	44
Geb.Nwe. Mijnstreek	312,6	300,4	211,9	172,4	44
Geb.Oude Mijnstreek zonder 9 gemeenten	329,6	322,4	206,8	185,1	43
Nieuwenhagen	271,9	328,5	189,3	169,7	43
Schaesberg	276,2	326,5	181,6	167,1	45
Ubach over Worms	332,8	297,1	175,2	156,9	50
Eygelshoven	287,5	347,1	168,7	131,8	59
Bocholtz	327,9	354,8	198,8	142,9	58
Geb.Oude Mijnstreek zonder 4 gemeenten	320,7	328,7	190,5	157,6	52
Heerlen	318,0	320,9	176,3	150,0	53
Kerkrade	332,3	326,5	166,3	132,2	60
Hoensbroek	298,5	306,4	186,9	150,5	50
Brunssum	281,7	298,0	185,0	155,9	46
Geb.Oude Mijnstreek	320,4	325,4	180,6	152,8	53
Overig Zuid-Limburg zonder Maastricht	313,0	319,8	221,0	176,0	44
Maastricht	323,5	329,7	171,6	138,0	58
Geb. Overig Zuid- Limburg	317,9	324,6	192,9	154,8	52
Zuid-Limburg	317,4	319,5	190,6	157,6	51
Totaal Limburg	313,6	314,8	217,8	174,6	44

rechter Maasoever vóór 1880 een hoger geboorteeniveau had dan het platteland, links van de Maas gelegen. Uit de huwelijksvruchtbaarheidscijfers van 1880-1884 blijkt dezelfde tendenz, waarbij - gelet op de ongunstige leeftijdsverdeling van de gehuwde vrouwen - vooral de streek rond Venlo opvallend hoge cijfers aanwijst.

Het platteland op de linkeroever verkeerde economisch in moeilijker omstandigheden en bood vooral na het inzetten van de agrarische crisis minder bestaanskansen. Indirect blijkt dit uit de relatief ongunstige leeftijdsbezetting van de gehuwde vrouwen in die gebieden (zie tabel 11). Toch begint blijkens de cijfers van tabel 14 reeds op het einde van de tachtiger jaren de vruchtbaarheid hier toe te nemen, behalve in de streek van Weert, die op dat moment de laagste huwelijksvruchtbaarheid heeft.

Voor de grotere gemeenten in Noord- en Midden-Limburg treffen wij opmerkelijke verschillen aan. In Venlo en Tegelen was het geboorteeniveau uitgesproken hoog, hetgeen door de cijfers omtrent de huwelijksvruchtbaarheid bevestigd wordt. In Roermond dat aanvankelijk een geboortecijfer had van meer dan 35% begon ca. 1860 een bijna ononderbroken aanmerkelijke daling van het geboortecijfer, hetgeen zijn weerspiegeling vindt in de huwelijksvruchtbaarheidscijfers in tabel 14. Weert heeft in de vorige eeuw zeer lage geboortecijfers als ook zeer lage vruchtbaarheidscijfers.

Een vergelijking van deze gegevens met die van na 1900 doet enkele merkwaardige contrasten opvallen. In deze eeuw bleef de huwelijksvruchtbaarheid op het platteland van Noord- en Midden-Limburg zeer hoog, hetgeen de cijfers uit 1947 - enigszins geflatteerd tengevolge van de hoge geboortecijfers in dat jaar - aantonen.

De hoogste huwelijksvruchtbaarheid heeft dan het platteland op de linker Maasoever, de gebieden derhalve, welke in de vorige eeuw achterbleven. De leeftijdsverdeling van de gehuwde vrouwen in aanmerking genomen, hebben vooral de gebieden Ven-

ray-Horst en Helden hoge cijfers. Wat de grotere gemeenten betreft, geeft 1947 een andere volgorde aan. Hoewel alle nog nog boven het Limburgse gemiddelde gelegen, heeft nu Weert het hoogste cijfer en Venlo het laagste.

De periode tussen 1947 en 1956 vertoont over de gehele lijn een daling van de huwelijksvruchtbaarheid. Deze daling is het sterkst in de streek rond Venlo. Zij neemt ook een bijzondere vorm aan in de streek van Echt en het gebied rond Roermond. De geringste daling vertoonde het gebied rond Weert.

Uit een onderlinge vergelijking van de huwelijksvruchtbaarheidscijfers in Noord- en Midden-Limburg zou men kunnen concluderen, dat het geboortenniveau het sterkst gedaald is in die plaatsen en steden, die vroeger het hoogst stonden, terwijl de gebieden welke aanvankelijk een laag geboortenniveau hadden, thans ver uitsteken boven de van oudsher vruchtbare streken. Het met elkaar geconfronteerd verloop van de nataliteits- en vruchtbaarheidscijfers bevestigt deze conclusie.

Zuid-Limburg

Het gebied, dat men thans aanduidt met de naam Oostelijke Mijnstreek had in de vorige eeuw de hoogste huwelijksvruchtbaarheid in Zuid-Limburg, ondanks de ongunstige leeftijdsopbouw van de gehuwde vrouwen in de vruchtbare periode. Daarentegen had het westelijke deel van Zuid-Limburg, dat later de Nieuwe Mijnstreek werd, een lagere huwelijksvruchtbaarheid, welke ten dele verklaard wordt door het relatief gering aantal jonggehuwde vrouwen. Dit cijfer wordt nog lager als men de hoge huwelijksvruchtbaarheid van Sittard met zijn groot aantal jonggehuwde vrouwen buiten beschouwing laat. Overig Zuid-Limburg, behalve Maastricht, lag op het niveau van het provinciaal gemiddelde.

In deze cijfers ziet men globaal geen grote ver-

schillen optreden tussen de eerste en de tweede helft van de tachtiger jaren van de vorige eeuw, zij het dat in de latere Nieuwe Mijnstreek een lichte daling en in de overige gebieden een kleine stijging optreedt.

Wat de afzonderlijke gemeenten betreft, kan men in de vorige eeuw een onderscheid maken tussen de grotere gemeenten Maastricht, Heerlen, Sittard en Kerkrade en de gemeenten van kleinere omvang, zoals Geleen, Brunssum, Hoensbroek, Schaesberg enz. Eerstgenoemde gemeenten hadden een hoge huwelijksvruchtbaarheid, met name Kerkrade en Sittard. In de kleinere gemeenten was de huwelijksvruchtbaarheid laag en het aantal jonggehuwden procentueel gering.

De cijfers van Maastricht duiden reeds een kentering aan; gezien de leeftijdsverdeling van de gehuwde vrouwen was de huwelijksvruchtbaarheid niet aan de hoge kant.

De grotere gemeenten van Limburg vertonen een opmerkelijk verloop. In tabel 15 zijn deze cijfers over een aaneengesloten periode bijeengeplaatst. In de vorige eeuw zijn het enkel de gemeenten Kerkrade en Weert, die tussen 1880 en 1900 een stijging van de huwelijksvruchtbaarheid te zien geven. In Kerkrade is dit een aanmerkelijke en ononderbroken toename; in Weert ligt de stijging alleen tussen de jaren 1890 en 1900. Het huwelijksvruchtbaarheidscijfer van Maastricht daalt aanvankelijk tussen 1880 en 1890 en stijgt in 1900 weer tot het niveau van 1880. In Heerlen treedt sedert 1890 een daling op; in Venlo, Roermond en Sittard zet deze daling reeds in 1880 in.

Na 1900 ziet men de huwelijksvruchtbaarheid in de grootste Limburgse gemeenten in constant dalende lijn. Het effect van deze daling wijkt voor de periode 1900-1920 niet veel af van de vermindering, welke er tussen 1920 en 1930 optreedt. Maastricht heeft in 1930 de laagste huwelijksvruchtbaarheid. Voor de gemeenten Roermond, Sittard en Weert staan ons geen cijfers ter beschikking. Voor de ge-

Tabel: 15

De huwelijksvruchtbaarheid (het aantal levendgeborenen per duizend gehuwde vrouwen van 15 tot 50 jaar) in de grotere gemeenten van Limburg in 1879, '89, '99, 1920, '30, '47 en 1955-'57.

Jaar	Maastricht	Heerlen	Kerkrade	Venlo	Roermond	Sittard	Weert
1879	330, 2	301, 4	348, -	375, 9	308, 9	358, 3	312, 4
1889	309, 2	329, 4	385, 2	341, 6	284, 7	334, 7	291, 5
1899	332, 5	313, 8	400, -	325, 7	278, -	337, 4	348, 4
1920	224, 7	251, 3	259, 4	235, 4	-	-	-
1930	168, 2	183, 4	196, 5	196, 2	-	-	-
1947	171, 6	176, 3	166, 3	226, -	242, 5	189, 1	280, 3
1955- 1957	138, -	150, -	132, 3	172, 2	169, 9	167, 8	195, 5

meente Weert is wellicht tussen 1900 en 1920 de huwelijksvruchtbaarheid mogelijk nog gestegen. Roermond en Sittard doen echter een daling verwachten.

Voor het Limburgse platteland kan men globaal berekenen, dat de daling van de huwelijksvruchtbaarheid iets later moet zijn begonnen dan in de grotere gemeenten van Limburg. In dezelfde periode, tijdens welke in verschillende steden al een dalende tendenz begon in te zetten (1880-1900), nam de huwelijksvruchtbaarheid op het platteland in Limburg nog toe. In de jaren 1880-1890 hadden de gemeenten met minder dan 20.000 inwoners een huwelijksvruchtbaarheidscijfer van globaal 309, in 1899 bedroeg dit cijfer 333. Wanneer men ziet, hoe laatstgenoemd cijfer is samengesteld, komt men voor een merkwaardig verschil te staan. Voor de gemeenten met minder dan 5000 inwoners bedraagt het huwelijksvruchtbaarheidscijfer in dat jaar 383; voor de gemeenten met een inwonertal tussen 5000 en 20.000 zielen bedraagt dit cijfer slechts 257. Blijkbaar was in de middelgrote gemeenten toen reeds een proces van dalende huwelijksvruchtbaarheid in gang gezet.

In 1920 bedroeg het cijfer van de huwelijksvruchtbaarheid op het platteland (d.w.z. de Limburgse gemeenten met minder dan 20.000 inwoners) 305. Hoewel dit cijfer uitsteekt boven het Limburgs gemiddelde, betekent dit nochtans een teruggang en wel een daling tot het oorspronkelijk niveau van de jaren 1880-1900. Deze daling springt temeer in het oog, omdat deze nu plaats heeft in een periode van economische opgang. Helaas is het niet mogelijk een verdere verdeling te geven naar gebied of naar gemeentegrootte.

In 1930 was de huwelijksvruchtbaarheid op het platteland verder gedaald, namelijk tot 256, een daling, die in sneller tempo plaats had dan in de eerste decennia van deze eeuw. In 1947 kunnen wij de onderlinge verschillen op het platteland nader

situieren. De gemeenten beneden 20.000 inwoners hebben dan een huwelijksvruchtbaarheidscijfer van 240. Het verschil met 1930 is gering, al moet onmiddellijk worden herhaald, dat het cijfer voor 1947 aan de hoge kant is. In Noord- en Midden-Limburg ligt het gemiddelde voor het platteland belangrijk hoger dan in Zuid-Limburg. De huwelijksvruchtbaarheid is dan relatief het grootst in de rest van Zuid-Limburg, ondanks een ongunstige leeftijdsindeling, terwijl het landelijke gebied van de Oostelijke Mijnstreek, waar de teruggang het grootst was, het laagste cijfer aanwijst. In 1956 steekt het platteland van de Oostelijke Mijnstreek iets boven de andere twee gebieden uit. In deze streek, waar het niveau reeds laag lag, was het tempo der daling gering. In overig Zuid-Limburg zakte de huwelijksvruchtbaarheid beneden die der andere gebieden. Het platteland van de Westelijke Mijnstreek nam zowel in 1947 als in 1956 een tussenpositie in. Desondanks had dit gebied vanaf de bevrijding de hoogste geboortecijfers van geheel Zuid-Limburg. De nauwkeuriger huwelijksvruchtbaarheidscijfers laten zien, dat deze voorsprong meer op schijn dan op werkelijkheid berust.

Voor de jaren 1955-1957 heeft het C. B. S. voor elke gemeente afzonderlijk een huwelijksvruchtbaarheidscijfer berekend. Indien men de aanzienlijke verschillen tussen de afzonderlijke gemeenten in Limburg - ook tussen de plattelandsgemeenten - beziet, dan is het bijna ondoenlijk om gemiddelden naar gemeentegrootte te berekenen. Enkel valt ook voor de laatste periode op het belangrijk hoger niveau van de huwelijksvruchtbaarheid in Noord- en Midden-Limburg.

Waarschijnlijk heeft ook het C. B. S. de ontoereikendheid ingezien van een indeling naar gemeentegrootte en om deze reden een andere indeling voor het Rijk opgesteld. Ter vergelijking met de cijfers in tabel 14 laten wij deze opstelling volgen:
De huwelijksvruchtbaarheid van de plattelandsgemeenten in Nederland bedraagt in de periode 1955/

1957 voor gemeenten met meer dan 50% agrarische beroepsbevolking 173; met 40-50% agrarische beroepsbevolking 178, 2; met 20-40% agrarische beroepsbevolking 182, 3.

Het verstedelijkt platteland vertoont het volgende patroon:

geïndustrialiseerde plattelandsgemeenten met een woonkern met minder dan 5000 inwoners hebben een huwelijksvruchtbaarheidscijfer van 173; met een woonkern van 5000-20.000 inwoners 162, 2; specifieke forensengemeenten 138, 5; en heterogeen samengestelde gemeenten 170, 9. 1)

Van de gemeenten met een stedelijk karakter hebben de plattelandstadjes (woonkern 2000-10.000 inw.) een huwelijksvruchtbaarheidscijfer van 161, 7; kleine steden (woonkern 10.000-30.000 inw.) 135, 1; grote steden (100.000 inw. en meer) 117, 2. Uiteraard zijn deze cijfers landelijke gemiddelden, die echter de spreiding - ook voor Limburg - wel juist aangeven. De uiteindelijke formulering van onze conclusie over de relaties tussen bevolkingsconcentratie, nuptialiteit en huwelijksvruchtbaarheid zou daarom kunnen luiden: concentratie van de bevolking verhoogt de nuptialiteit en bevordert het huwen op jongere leeftijd, maar vermindert de huwelijksvruchtbaarheid.

Tot slot gaat onze aandacht nog uit naar het niveau van de huwelijksvruchtbaarheid in de grotere gemeenten sinds de bevrijding. In vergelijking met de vorige eeuw was deze in de steden aanmerkelijk meer gedaald dan op het platteland. In 1947 was het huwelijksvruchtbaarheidscijfer het hoogst in Roermond en Weert. Ten opzichte van 1930 lag de huwelijksvruchtbaarheid in Maastricht en Venlo in 1947 hoger; in Heerlen en Kerkrade lag deze beneden dit

1) Bevolking der gemeenten van Nederland op 1 januari 1959, uitgave van het C. B. S., Zeist 1959, blz. 56-57.

niveau.

Over een periode van een halve eeuw gezien is de huwelijksvruchtbaarheid het meest uitgesproken gedaald in Kerkrade, Maastricht en Sittard. Deze drie gemeenten dalen in de naoorlogse jaren nog tot lager niveau en hebben ook in 1956 zeer lage cijfers. De grootste teruggang was in de naoorlogse periode te constateren in Geleen, de geringste te Sittard.

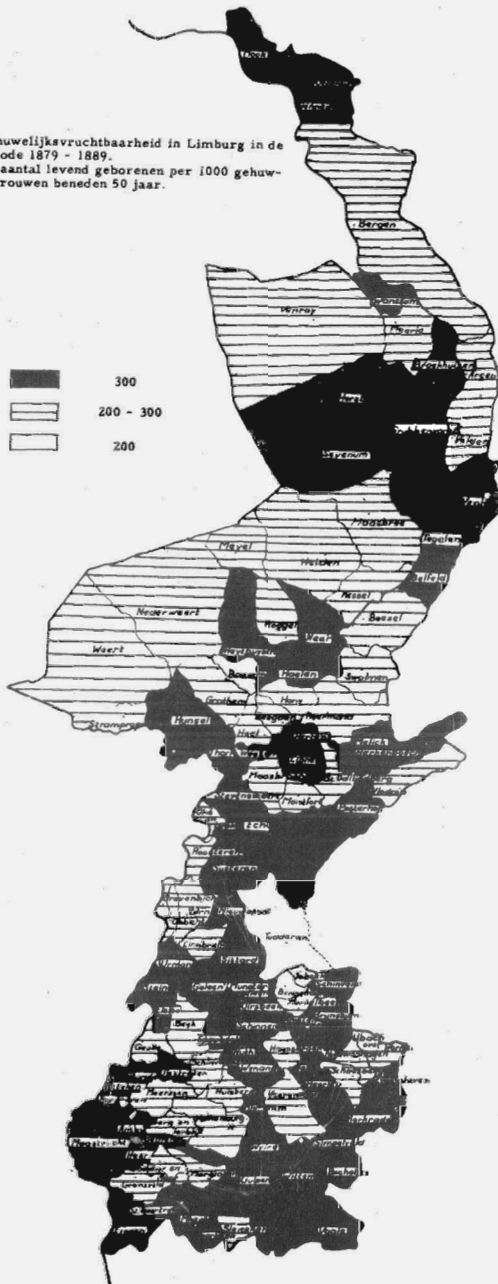
Uit de voorgaande cijfers zou men mogen concluderen, dat bevolkingsconcentratie en huwelijksvruchtbaarheid blijkbaar in omgekeerd evenredige verhouding staan. De teruggang in het geboortenniveau - in het bijzonder wat de grotere gemeenten in Zuid-Limburg betreft - komt uit deze cijfers sprekender naar voren dan uit het verloop van het gemiddeld geboortecijfer, zoals onderstaande indexcijfers aangeven.

(1889 = 100)	Geboortecijfers		Huwelijksvruchtbaarheid	
	1947	1956	1947	1956
Maastricht	70	61	52	42
Heerlen	90	84	55	50
Kerkrade	68	61	51	40
Sittard	89	101	51	45
Geleen	118	108	78	57
Brunssum	91	88	61	49
Hoensbroek	113	105	62	51

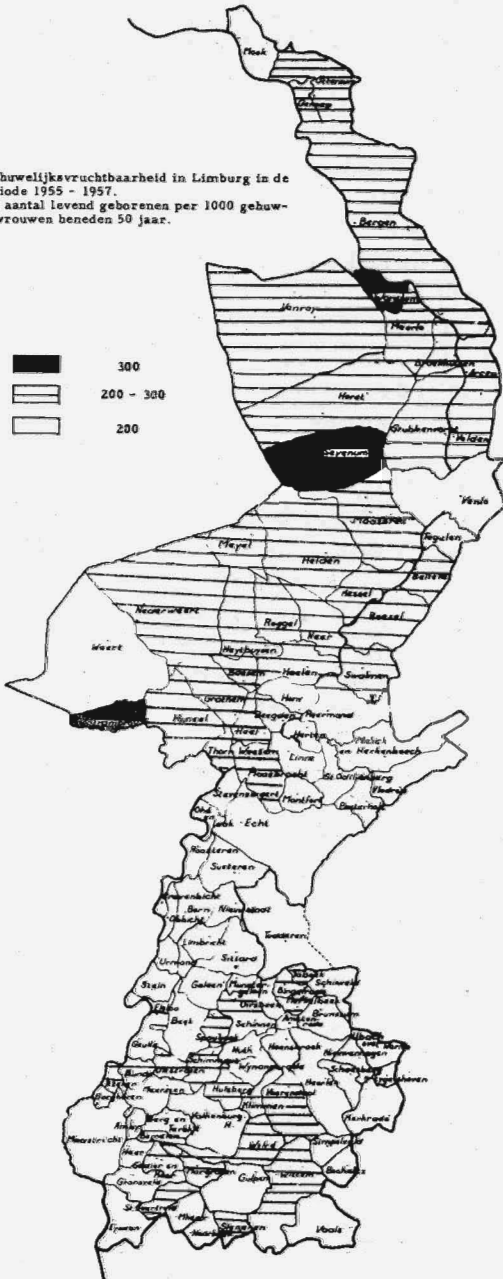
Om dit hoofdstuk te besluiten geven wij in de volgende bladzijden twee cartogrammen van Limburg, waaruit het verschil in huwelijksvruchtbaarheid tussen de vorige eeuw en thans duidelijk valt af te lezen.

De beide cartogrammen 1 en 2 betreffende de huwelijksvruchtbaarheid in Limburg in 1889, respectievelijk 1955/'57 vertonen wel een schril contrast. Terwijl in 1889 nog 61 gemeenten een huwelijksvruchtbaarheid hadden, die meer dan 300 be-

De huwelijksvruchtbaarheid in Limburg in de periode 1879 - 1889.
Het aantal levend geboren en per 1000 gehuwde vrouwen beneden 50 jaar.

De huwelijksvruchtbaarheid in Limburg in de periode 1955 - 1957. Het aantal levend geboren en per 1000 gehuwde vrouwen beneden 50 jaar.

droeg, behoorden in 1955/'57 slechts 3 gemeenten tot deze categorie. Bovendien waren van die 61 gemeenten in 1889 er 26 met een huwelijksvruchtbaarheidscijfer van meer dan 350, en hiervan lagen er 7 zelfs boven de 400. In 1889 was in Limburg slechts één gemeente (Baexem) met een huwelijksvruchtbaarheid beneden 200, terwijl dit aantal in 1955/'57 gestegen was tot 62.

Ook blijkt duidelijk uit cartogram 2, dat de huwelijksvruchtbaarheid in Zuid-Limburg in sterkere mate is teruggelopen dan in Noord-Limburg, terwijl het zuidelijk deel van Midden-Limburg en het aansluitende noordelijk deel van Zuid-Limburg een aangesloten wit geheel vormen (huwelijksvruchtbaarheid beneden 200). Hiertoe behoort de gehele Nieuwe- of Westelijke Mijnstreek. De huwelijksvruchtbaarheid in Noord-Limburg ligt thans (met uitzondering van Mook, Venlo en Tegelen) boven 200.

Opmerkelijk is ook, dat de grote bevolkingscentra, met name de Oude Mijnstreek, de Nieuwe Mijnstreek, het agglomeraat Maastricht, Weert, Venlo en Tegelen behoren tot de categorie gemeenten met het laagste geboorteniveau in Limburg.

S A M E N V A T T I N G

Samenvattend blijkt uit deze studie het volgende:

1. De bevolkingsgroei gedurende de laatste eeuw wordt gekenmerkt door een snelle bevolkingstoename bij dalende geboortecijfers. De grote stoot tot de versnelde bevolkingsaanwas is gegeven door een imponerende daling van de mortaliteit. Vooral de kindersterfte, met name de zuigelingen sterfte, vertoonde een zeer sterke daling. Nederland overtreft in deze alle andere landen met een hoog geboorte- en een laag sterftcijfer, hetgeen resulteert in een groot geboorteoverschot. Daardoor is de Nederlandse bevolking jonger dan die van andere West-Europese landen. Tegenover een matige aanwas van 0,6% voor West-Europa als geheel, noteert Nederland een jaarlijkse bevolkingsgroei van 1,5%, hetgeen overeenkomt met een verdubbeling van de bevolking in minder dan vijftig jaar. Nederland heeft (als land) dan ook de grootste bevolkingsdichtheid van de gehele wereld. Het bevolkingsaccres van ons land is bijna uitsluitend het gevolg van de natuurlijke bevolkingsgroei, van het geboorteoverschot derhalve. Dit geboorteoverschot heeft evenwel een dalende tendenz, enerzijds wegens de dalende geboortecijfers en anderzijds omdat eerder een verhoging dan een verdere daling van de mortaliteit kan worden verwacht tengevolge van de veroudering der bevolking. Ten aanzien van de toekomstige ontwikkeling is daarom een geringer bevolkingsaccres te verwachten. De veroudering der bevolking, die vroeger werd toegeschreven aan verlenging van de levensduur en de daling van de mortaliteit, vindt thans zijn voornaamste oorzaak in de daling van de nataliteit.
2. In Limburg lag het geboortecijfer vóór 1900 steeds beduidend lager dan het rijksgemiddelde. Het zoeken naar een verklaring van dit feit leidt tot de volgende resultaten:

De nuptialiteit was in Limburg vanaf 1840 bij voortdoring geringer dan in het Rijk. Eerst in 1948 en volgende jaren gaan de betreffende verhoudingscijfers uit boven het rijksgemiddelde.

De oorzaken van dit verschijnsel zijn de volgende:

- a. het aantal vrouwen in Limburg is steeds belangrijk kleiner dan dat der mannen.
- b. het relatief aantal ongehuwde vrouwen is in Limburg steeds hoger dan in het Rijk.
- c. Ook de leeftijd van de gehuwde vrouwen speelde hierbij een rol. Van 1845 tot en met 1909 waren in Limburg minder gehuwde vrouwen in de beide jongste leeftijdsgroepen der gehuwde vrouwen dan in het Rijk.

Er is een sterke correlatie te constateren tussen het aantal huwelijken en de meer of minder sterke concentratie der bevolking. Concentratie van de bevolking bevordert de nuptialiteit, terwijl men bovendien in de steden in het algemeen jonger huwt dan op het platteland.

Eveneens is een sterke correlatie aanwijsbaar tussen het aantal huwelijken en de economische conjunctuur.

Na 1900 wordt het geboortecijfer voorts steeds meer bepaald door de geboren en in de eerste huwelijksjaren, omdat de bereidheid tot meer kinderen in het huwelijk vermindert.

3. Het geboortecijfer, dat met deze factoren geen rekening houdt, geeft derhalve een onvolkomen beeld van het geboorteniveau.

Een beter verhoudingscijfer is dat der huwelijksvruchtbaarheid.

Dat het geboorteniveau in Limburg in de vorige eeuw, gezien de geboortecijfers, aanzienlijk beneden dat van het Rijk zou liggen, berust op een statistisch gezichtsbedrog. Bij vergelijking van de huwelijksvruchtbaarheidscijfers blijkt ten duidelijkste, dat het Limburgs geboorteniveau vanaf 1830 steeds uitging boven dat van het Rijk. De huwelijksvruchtbaarheid in Limburg is in 1956 bijna gehalveerd ten opzichte van de periode der

eeuwwisseling. Het verloop van de huwelijksvruchtbaarheid in de verschillende Limburgse gebieden en de voornaamste afzonderlijke gemeenten, vraagt de bijzondere aandacht van allen, die zich een inzicht willen verschaffen in de mate van de geboorteregeling, die ook in Limburg meer en meer toepassing vindt en in sommige gebieden en (of) gemeenten grote afmetingen aanneemt. Het is naar ons weten de eerste keer dat dit probleem in Limburg in deze vorm aan de orde wordt gesteld. Wij hebben reeds geconstateerd, dat bevolkingsconcentratie de nuptialiteit bevordert en tevens, dat in deze concentratiegebieden de bezettingsgraad van de groep gehuwde vrouwen beneden 25 jaar zeer aanzienlijk is. Met des te meer recht zou men kunnen verwachten, dat in deze gebieden de huwelijksvruchtbaarheid hoger zou liggen dan elders in de provincie, waar in deze meest vruchtbare periode relatief veel minder gehuwde vrouwen aanwezig zijn. Niets is minder waar. Integendeel: daar waar de bevolking zich concentreert daalt de huwelijksvruchtbaarheid het meest. Zeer sterk wordt zulks geïllustreerd door de Oude Mijnstreek, het grootste concentratiegebied van Limburg met de hoge bezettingsgraad van 12, 3% in de jongste leeftijdsgroep der gehuwde vrouwen, maar met de laagste huwelijksvruchtbaarheid van alle Limburgse gebieden.

Hiermede zijn alle facetten van het geboorteniveau bij lange na niet behandeld. Er zijn nog tal van kwesities, die om een nadere beschouwing vragen, zoals de verdeling der gezinnen naargelang het aantal kinderen, het gemiddelde kindertal en de invloed van de godsdienst en het sociaal milieu op het geboorteniveau. In het volgende deel van "De Studies" hopen wij aan de hand van deze gegevens de beschouwingen over het geboorteniveau te vervolledigen. Daarbij zal dan tevens aandacht worden geschonken aan de boven genoemde aspecten.

I N H O U D

	blz.
INLEIDING	103
HOOFDSTUK I	
Algemeen overzicht van de geschiedenis van de Nederlandse landbouw van 1850-1914	105
Paragraaf 1: Van 1850 tot de grote landbouwcrisis	105
Paragraaf 2: De crisis van \pm 1877 - + 1895	110
Paragraaf 3: De periode na de crisis tot 1914	115
HOOFDSTUK II	
De Landbouw	127
Paragraaf 1: Ontginning en grondgebruik	127
Paragraaf 2: Grondbewerking en be- mesting	134
Paragraaf 3: De gewassen	136
HOOFDSTUK III	
De Veeteelt	143
Paragraaf 1: Het rundvee	143
Paragraaf 2: Varkens en kippen	150
Paragraaf 3: Overig vee	154
HOOFDSTUK IV	
Enige andere sociaal-economische aspecten	159
Paragraaf 1: Verenigingsleven en coöperatie	159
Paragraaf 2: De nijverheid	165
Paragraaf 3: De toestand van de land- arbeiders	171
CONCLUSIES	177
BRONNEN EN LITERATUUR	178

DE ONTWIKKELING VAN DE LANDBOUW

IN

VENRAY, HORST EN SEVENUM

(1850 - 1914)

door

TH. J. A. H. CLAESSENS

Over de ontwikkeling van de landbouw van Venray, Horst en Sevenum van 1850-1914 bleek zeer weinig literatuur te bestaan. Wel bestaan er enkele rapporten, speciaal aan deze streek gewijd, doch zij hebben alle betrekking op meer recente toestanden.

De gebruikte bronnen in deze studie zijn voornamelijk de gemeenteverslagen van de drie gemeenten. De verslagen van Venray van 1859-1885 bleken niet aanwezig te zijn; in de verslagen van Horst ontbreken over de jaren 1866-1875 de gegevens over de landbouw; de verslagen van Sevenum van 1851-1865 ontbreken geheel. Daar de gemeentearchieven van deze drie gemeenten niet geïnventariseerd zijn, is het onmogelijk geweest een onderzoek in te stellen naar eventueel andere voor de landbouw te gebruiken gegevens.

Aanvulling werd gezocht in de provinciale verslagen van Limburg, in de rapporten van de Staatslandbouwcommissies van 1886-1906 en in de bestaande literatuur over de landbouw. Het archief van de Kamer van Koophandel van Venlo bleek in de oorlog grotendeels vernietigd te zijn: in de aanwezige stukken en verslagen werd terzake niets vermeld over Venray, Horst of Sevenum of over de aanvoer uit

die gemeenten op de Venlose markten.

Voordat de landbouw in de drie gemeenten behandeld wordt, zal eerst een algemeen overzicht van de landbouw in Nederland van 1850-1914 worden gegeven. Vervolgens zullen achtereenvolgens de landbouw en veeteelt in de drie gemeenten behandeld worden. Tenslotte zal in het vierde hoofdstuk aandacht besteed worden aan enkele andere sociaal-economische aspecten van Venray, Horst en Sevenum.

Hoofdstuk I

ALGEMEEN OVERZICHT VAN DE GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE LANDBOUW VAN 1850-1914

De geschiedenis van de landbouw in Nederland van 1850-1914 kan men verdelen in drie perioden:

1. Van 1850 tot de grote landbouwcrisis.
2. De crisis van + 1877 - + 1895.
3. De periode na de crisis tot 1914.

Par. 1: Van 1850 tot de grote landbouwcrisis.

Deze periode is in onze landbouwgeschiedenis bekend als de "gouden tijd, waarin de boeren slapende rijk werden". Dit "slapende rijk worden" werd hun mogelijk gemaakt door verschillende oorzaken.

De internationale positie van Nederland als landbouwland was in de periode 1850-1877 buitengewoon gunstig. Ons land lag vlak bij landen, die zich meer en meer toelegden op industrialisatie, zoals Engeland en later Duitsland: landen die steeds minder in staat waren voldoende landbouwprodukten voor zichzelf op te leveren. 1)

Ook werd deze periode de tijd van de vrijhandel. Engeland ging hierin voor, gevolgd door de andere staten. Ook Nederland werd in de richting van de vrijhandel gedreven. De schaalrechten, in 1835 ter bescherming van de landbouw ingesteld, werden in 1847 vervangen door lage inkomende rechten op graan, die in de volgende jaren voortdurend verminderten en in 1877 werden afgeschaft. 2)

- 1) Directie van de Landbouw: De Nederlandse landbouw in het tijdvak 1813-1913. Den Haag 1913. (verder aangehaald als: 1813-1913) blz.17.
- 2) Sneller, Z. W. e. a.: Geschiedenis van den Nederlandschen Landbouw 1795 - 1940. Groningen 1943, blz. 51.

De uitbreiding van de verkeersmogelijkheden, waardoor die produkten sneller vervoerd konden worden, en de stijging van de vraag, vooral door de verhoging van de levensstandaard van de arbeiders, hielpen ook mee aan de welvaart van onze landbouw. 1)

Door al deze factoren - gunstige ligging ten opzichte van industrialiserende landen, afbraak van de tariefmuren, verkeersverbetering en stijging van de vraag werd meegewerkt aan de stijging van de prijzen, die duidelijk blijkt uit het volgende staatje, dat de gemiddelde prijzen per hl. voor Nederland geeft: 2)

Jaar	Tarwe	Rogge	Gerst	Boekw.	Haver
1851	7.45	5.50	-	5.35	-
1863	9.83	6.90	5.27	6.58	3.95
1874	12.16	8.70	7.52	8.60	4.69

Niet alleen de prijzen der akkerbouwprodukten stegen; ook bij de zuivelprodukten werden veel hogere prijzen genoteerd. De boterprijs op de Leeuwardense markt steeg van gemiddeld f 30,75 per 40 kg. in 1850 tot f 62,85 per 40 kg. in 1876, 3) een stijging dus van meer dan 100%.

Het gevolg van de stijging der prijzen was natuurlijk eerst een verhoging van de materiële welvaart van de plattelandsbevolking. Deze welvaart openbaarde zich het sterkst in de kleibouwstreken en

- 1) Ph. C. M. van Campen e. a. : Landbouw en Landbouwcrediet 1898-1948: 50 jaar geschiedenis van de Coöp. Centrale Boerenleenbank te Eindhoven. Roermond 1948 (verder aangehaald als: van Campen) blz. 4 en 5.
- 2) Overgenomen van ongepubliceerde tabellen, door het Sociaal Historisch Centrum verzameld: deze tabel werd gehaald uit: Verslag over den Landbouw in Nederland over 1900.
- 3) Sneller, blz. 326.

weidegebieden, waar men in tegenstelling tot de zandgronden sterk op het markt- en geldverkeer afgestemd was. Op de zandgronden werd bijna alles, wat geproduceerd werd door het eigen gezin geconsumeerd. Men leverde bijna niets aan de markt, waardoor men dus ook niet of nauwelijks deelde in de prijsstijging. 1)

Naast er ten dele ook tengevolge van deze materiële welvaart valt op één verslapping van de energie, "een intellectuele malaise"; er werd te weinig aandacht besteed aan verbetering van de landbouw in economisch en technisch opzicht: er werd zelfs minachtend op wetenschappelijke landbouw neergezien: de z.g. "praktische boer", die alleen maar zijn handen en niet zijn hoofd hoefde te gebruiken, was het beste. 2) Volgens Sneller kan de geringe behoefte aan grondcrediet een bewijs leveren van de slechts weinige activiteit tot verbetering van de landbouw. De in 1823 als Rijkshypotheekbank opgerichte "Groningse Maatschappij van landeigenaren en bekleemde meiers" ging te niet. In de zestiger jaren werden vooral ten behoeve van de landbouw vier hypotheekbanken opgericht: De Nationale Hypotheekbank en de Nederlandsche Hypotheekbank te Amsterdam, de Rotterdamse Hypotheekbank voor Nederland en de Binnenlandse Hypotheekbank te Rotterdam. Van de totale hypotheekschuld in Nederland op 31 december 1868 à f 465.000.000, -- stond slechts f 8.000.000, -- bij de genoemde hypotheekbanken; van de in 1868 verstrekte hypotheeklen à f 46.000.000 slechts f 2.000.000, -- bij de genoemde hypotheekbanken. 3) Er dient opgemerkt te worden, dat vele

1) van Campen: blz. 5 - 14.

2) C. J. Sickesz en F. B. Löhnis : "Landbouw en Veeteelt" Hoofdstuk XII in: "Eene halve Eeuw 1848-1898, historisch gedenkboek, uitgegeven door het Nieuws van den Dag bij de inhuldiging van Koningin Wilhelmina deel I. Amsterdam 1898 (verder: Een halve eeuw), blz. 251 en 254.

3) Sneller: blz. 69 - 73.

landbouwers in staat waren zonder hypothecaire leningen grond te kopen of hun oude hypotheekschulden te voldoen en dat particuliere of institutionele beleggers ook graag, via notarissen hun geld belegden in hypothecaire leningen. 1)

De regering trok zich steeds meer terug van agrarisch gebied, ervan overtuigd, dat de landbouw het zelf wel kon klaren, terwijl bovendien "de hulding van het laissez-faire gold als de hoogste staatsmanswijsheid". 2) In 1851 werden de Provinciale Commissies voor de Landbouw, opgericht tijdens de Bataafse Republiek, opgeheven en hun werkzaamheden overgelaten aan de provinciale landbouwmaatschappijen. Aan landbouwonderwijs werd weinig aandacht besteed: de Rijkslandbouwschool te Wageningen dateert van 1876, hoewel de wet op het Middelbaar Onderwijs van 1863 de oprichting ervan al verplicht had gesteld. Het Fonds van de Landbouw, in de Bataafse tijd gesticht, ging in 1849 door uitputting te niet. Lange tijd waren hieruit de gelden verkregen, nodig voor het bestrijden van veeziekten en oprichting en onderhoud van de veeartsenijkundige school kwam geheel ten koste van de staat; met de veeziekte bemoeide de regering zich eerst in 1868 tijdens de grote runderpest. 3) Ook ten aanzien van de botervervalsing, waardoor de naam van de Friese boter in het buitenland verloren dreigde te gaan, hield de regering zich afzijdig. 4)

Er waren echter wel tekenen dat er aan de landbouw, ook van meer wetenschappelijke zijde, grotere aandacht besteed zou worden. Het verenigingsleven begon op te komen in die tijd. In praktisch alle provincies bestonden al provinciale maatschappijen van landbouw. De Overijsselse maatschappij nam het initiatief tot het uitschrijven van een "Ne-

1) Sneller, idem en van Campen, blz. 22 en 23.

2) 1813-1913, blz. 18.

3) Eene halve eeuw, blz. 252 en 253.

4) van Campen, blz. 10.

derlandsch Huishoudkundig Congres", dat in 1846 voor het eerst bijeen kwam en vervolgens jaarlijks vergaderde. Koning Willem III nam het initiatief om de provinciale maatschappijen te verenigen in een nationale vereniging: 27 mei 1856 kwam inderdaad "de Algemene Koninklijke Landbouwvereeniging" tot stand. In 1863 moest ze al worden opgeheven, daar de provinciale maatschappijen bevreesd waren voor verlies van zelfstandigheid. 1) Ook moeten hier de namen genoemd worden van enige pioniers, die voorgingen in wetenschappelijke landbouw: de geoloog dr. W. C. H. Staring (1808-77), de staathuishoudkundige mr. baron B. W. A. E. Sloet tot Oldhuis (1808-1884) en de landbouwscheikundige Prof. W. A. Scholten (1819-1892). 2)

Eigenaardig en tegelijk kenschetsend was het dat zowel de denkbeelden van de wetenschapsmensen als het opkomende verenigingsleven voorlopig volkomen aan de boeren voorbijgingen. De ideeën van de geleerden vonden slechts weerklank bij de provinciale maatschappijen en het Nederlands Landhuishoudkundig congres: en in beide organisaties overheerste het "herenelement". Bovendien waren de boeren niet gediend van adviezen van "heren": "ze voelden volstrekt geen behoefte om wijziging te brengen in hun bedrijf, dat gegrondvest op ondervinding van jaren, hun zulke schitterende geldelijke inkomsten opleverde". 3)

Pas de landbouwcrisis zou de boer de noodzaak doen inzien van samenwerking en wetenschappelijke bedrijfsvoering.

- 1) H. Blink: Geschiedenis van den Boerenstand en den Landbouw in Nederland, deel II. Groningen 1904 (verder: Boerenstand en Landbouw blz. 337-338, 1813-1913 blz. 170-71. Sneller blz. 66 en 67.
- 2) van Campen blz. 11.
- 3) Eene halve eeuw, blz. 254.

Par. 2: De crisis van + 1877 - + 1895

In het midden van de zeventiger jaren kwam er, althans voor de zuivere akkerbouwbedrijven, een einde aan de betrekkelijke voorspoed van de "gouden tijd". Er begon een langdurige depressie, die bekend staat als de grote landbouwcrisis.

De hoofdoorzaak ligt in de openlegging van het prairiegebied in het Midden-Westen van de Verenigde Staten door de aanleg van spoorwegen. Er kon zich daar in korte tijd een uitgebreide en extensieve tarwecultuur ontwikkelen (goedkope grond, geen bemesting). De vrachtprijzen zowel van de spoorwegen als van de scheepvaart konden vanwege de doelmatige inrichting van beide laag blijven. 1) De wereldmarkt werd dan ook met Amerikaans graan overstroomd: een geweldige prijsdaling volgde.

Nadien werden ook Zuid-Rusland (na 188), Argentinië en Brits-Indië (na 1890) in het internationale verkeer opgenomen en traden zij op de wereldmarkt op als aanbieders van granen. Daardoor werd het herstel van het evenwicht bemoeilijkt en kreeg de crisis een slepend karakter. 2)

De agrarische prijsdaling hing in wisselwerking samen met het dalende conjunctuurverloop. Bovendien ontstond er in de jaren '70 een zekere schaarste aan goud ten gevolge van de monometalistische muntpolitiek in verschillende landen die de gouden standaard aannamen (Nederland in 1875). Goudschaarste betekende een daling van het prijspeil en moest daardoor onvermijdelijk een verzwakkende werking hebben op de economische activiteit. 3)

1) 1813-1913 blz. 23.

2) J. H. van Stuyvenberg: Het Centraal Bureau, een coöp. krachtveld in de Nederlandse Landbouw 1899-1949. Rotterdam 1949 (verder: Het Centraal Bureau) blz. 23.

3) Sneller blz. 87.

Als bijkomstige oorzaken kan men noemen: de bereiding van aniline uit koolteer, die de meekrapcultuur deed verdwijnen, en het gebruik van gas en petroleum, dat de koolzaadteelt overbodig maakte.1)

Ter illustratie van de ernst van de crisis en de geweldige prijsdaling, volgt hier een overzicht van de graanprijzen per hl. op de belangrijkste graanmarkt te Groningen; namelijk een identieke ontwikkeling gaven ook de andere markten te zien:

Enige graanprijzen per hl. op de markt te Groningen. 2)

Jaar	Tarwe	Rogge	Haver	Boekw.
1861-'70	f 10, 10	f 7, 60	f 4, 15	f 7, 35
1871-'80	10, 98	8, 11	4, 55	7, 51
1881-'90	7, 46	5, 79	3, 57	5, 71
1891-'00	5, 50	4, 45	3, 04	5, --
1890	7, 29	5, 93	3, 58	5, 73
1891	6, 80	6, 65	3, 55	6, 65
1892	5, 15	4, 54	3, 50	5, 21
1893	4, 55	3, 86	3, 43	4, 77
1894	4, 65	3, 34	2, 63	4, 72
1895	4, 79	3, 56	2, 48	4, 13
1896	5, 50	3, 60	2, 77	3, 79
1897	7, 33	4, 70	3, 02	4, 14
1898	5, 47	4, 70	3, 02	5, 72
1899	5, 16	4, 97	2, 93	5, 43
1900	5, 60	4, 57	2, 96	5, 41

De dieptepunten zijn 1893 voor tarwe, 1894 voor rogge, 1897 voor haver en 1896 voor boekweit: de prijzen zijn dan voor rogge en tarwe en haver minder dan de helft van 1871-80 en voor haver en boekweit precies iets meer dan de helft van 1871-80. Daarna treedt weer enig herstel op.

Vooral voor de tarwebouwende gewesten, de kleistreken dus, was de daling katastrofaal. Wel daal-

1) Het Centraal Bureau blz. 7.

2) Boerenstand en Landbouw blz. 313.

den de roggeprijzen eveneens, doch de boeren van de zandgronden hadden al enige tijd hun granen ver-voederd - zelfs enige tijd voordeel getrokken uit de dalende graanprijzen. 1) Toen de graanprijzen daalden, gingen velen zich toeleggen op andere cultures (peulvruchten, knol- en voedergewassen, en handels gewassen): hierdoor ontstond een zeer hoog aanbod en dus ook een lage prijs. 2)

In de eerste jaren van de crisis handhaafden de prijzen van vee en zuivel zich nog: velen verdienden veel geld aan de verkoop van fokvee naar Amerika en Duitsland: 1884 was hier zelfs een topjaar. Vele boeren werden er nu toe aangezet hun bouwland in grasland om te zetten, hetgeen er weer mede aanleiding toe was, dat ook de prijzen voor veeteeltprodukten omlaag gingen. De voornaamste oorzaken waren echter:

1. De concurrentie van het buitenland: deze kwam vooral van Denemarken. De Deense boter, machinaal in fabrieken bereid, was van hoger kwaliteit dan de onze, die nog op de traditionele - en dus de "beste" - manier bereid werd. Bovendien hielpen wij de Denen nog door met onze - de Frieseboter te knoeien. De in Frankrijk ontwikkelde kunstboterindustrie vond nergens zo'n werkterrein als hier en niet in het minst door de vermenging van deze kunstboter met roomboter, welk produkt dan als Friese boter verkocht werd. Het vertrouwen in onze zuivel nam dan ook terecht af en de Denen verdrongen ons van de eerste plaats op de buitenlandse markt. 3)

2. De protectie in het buitenland: door de geweldige toename van de vee- en varkenshouderij overal ter wereld gingen de prijzen omlaag. De landen,

1) 1813-1913, blz. 24.

2) D. J. Maltha: De landbouw als bron van volksbe-
staan in Nederland. Ned. Ec. Hist. Inst. nr. 36
Haarlem 1944, blz. 14.

3) Eene halve eeuw: 256 e. v. v.

waarheen Nederland exporteerde, sloten om veterinaire redenen - deels verkapte protectie - hun grenzen en maakten onze export onmogelijk. 1)

De waarde van de veestapel daalde tussen 1883 en 1886 met f 67.989.000, --. 2)

Zo was de toestand voor de hele landbouw bijna wanhopig. Het werd door Nederland des te erger gevoeld, daar hier in de voorbijgaande periode meer dan elders hoge winsten waren gemaakt en de daar door ontstane verschijnselen als zucht naar weelde, verwaarlozing van bedrijfsbekwaamheid en kennis, hoge pachten en hypotheekrenten en stijgende grondprijzen té funester werkten. Ook bleef de Nederlandse regering vasthouden aan het vrijhandelsbeginsel, terwijl men in het buitenland protectionistische maatregelen trof. Er gingen wel stemmen op tot herstel van de graanrechten, vooral in het Noorden, Gelderland, Brabant en Limburg, doch twee daartoe aangewende pogingen in de Kamer door de heren Bahlman in 1889 en Dobbelman in 1894 liepen op niets uit. 3)

De behoefte aan leiding door de overheid was echter onmiskenbaar. Het zag er vooreerst niet naar uit dat de landbouw, door zijn achterlijkheid zo zwak, de kracht bezat om zelf de crisis te boven te komen. De geslaagde internationale landbouwtenoonstelling van 1884 te Amsterdam, (tot stand gekomen door samenwerking van de landbouwmaatschappijen), was geslaagd. Ze had duidelijk de achterstand van de Nederlandse landbouw uit doen komen. De commissie uit de maatschappijen, belast met de

1) 1813-1913: blz. 26.

2) Staatslandbouwcommissie 1886: "Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den Landbouw in Nederland", deel IV, Den Haag 1890, blz. 91.

3) 1813-1913: blz. 28.

zorgen voor de tentoonstelling, werd gecontinueerd en in 1885 als Nederlands Landbouwcomité tot vertegenwoordigend lichaam van de Nederlandse landbouw verheven. Met de regering werd overleg gepleegd ten aanzien van wat gedaan moest worden om de landbouw uit de crisis te helpen: hieruit resulteerde de benoeming van een staatscommissie voor de Landbouw bij K. B. van 18 september 1886 no. 28, met de opdracht een onderzoek in te stellen naar de actuele toestand van de landbouw en tevens om de regering voorstellen te doen om de landbouw "uit zijn gedrukten toestand op te heffen". 1)

De commissie was werkzaam van 1886-92. In 1890 heeft ze haar rapport ingediend, terwijl tussen 1887 en 1891 een reeks adviezen werden uitgebracht. Het enquête-rapport verscheen in druk als: "Uitkomsten van het onderzoek naar de toestand van den Landbouw in Nederland" deel I - IV, waarvan deel IV een algemeen overzicht geeft. De meeste adviezen kwamen in 1891 uit als "Verzameling van adviezen".

Als oorzaken van de malaise wees de enquête afgezien van de conjunctuur aan: achterlijkheid, gebrek aan kennis, sleur, gemis aan organisatie en coöperatie, het plegen van bedrog en de slechte regeling van het crediet. 2)

Vele van haar adviezen werden opgevolgd: een wet tegen knoeierij in de boterhandel kwam tot stand, Rijkslandbouwproefstations werden opgericht, rijkslandbouwleraren werden aangesteld en subsidies werden verstrekt voor landbouwonderwijs, proefvelden en de paardenfokkerij. 3)

Intussen was de crisis nog niet afgelopen: pas in 1889 begon de Argentijnse republiek tarwe te expor-

1) Eene halve eeuw: blz. 260.

2) Staatslandbouwcommissie, 1886: Uitkomsten deel IV blz. 99 e. v.

3) Staatslandbouwcommissie, 1886: Uitkomsten deel IV blz. 99 e. v.

teren. In Amsterdam werd op de beurs buitenlandse tarwe verkocht à f 4, -- per hl. Hiertegen konden zelfs de Noord-Amerikaanse boeren niet concurreren. Hun export werd minder. Bovendien brak in Argentinië een geld- en credietcrisis uit en mislukte de oogst in Voor-Indië. De graanprijzen stegen en zijn sindsdien niet meer op het lage niveau van 1894-95 teruggevallen. 1)

Par. 3: De periode na de crisis tot 1914.

Het tijdvak, dat valt tussen de jaren 1895 en 1914 is een periode van herstel geweest. De Nederlandse landbouw kwam de crisis te boven en bereikte weer een behoorlijke welvaart.

Dit was mogelijk door:

1. de algemene economische gesteldheid,
2. de werkzaamheid van de boeren zelf,
3. de staatsbemoeiing, vooral op het gebied van onderwijs en voorlichting. 2)

De algemene economische gesteldheid

De voornaamste oorzaak van het herstel en de opbloei van onze landbouw moet gezocht worden in de lange opgaande conjunctuurgolf die ± 1895 begon en voortduurde tot de eerste wereldoorlog. Deze conjuncturele opgang werd voor een belangrijk deel veroorzaakt door de zeer sterke uitbreiding van de industrie. Velen trokken van het platteland naar de industrie, hetgeen de vraag naar landbouwprodukten deed toenemen. 3) Ook werd deze vraag tengevolge van de toenemende welvaart meer gedifferentieerd. Goederen die vroeger nog min of meer als luxe beschouwd werden, zoals eieren, kaas, spek, varkensvlees, fruit, verse groenten en bloemen, werden

1) 1813-1913; blz. 31.

2) Sneller; blz. 90.

3) 1813-1913; blz. 35.

steeds meer tot de normale levensbehoeften gerekend.

Onze economisch-geografische ligging werd, evenals in de gouden tijd, weer gunstig. In de ons omringende industrielanden ontstond grote vraag naar Nederlandse landbouwprodukten. Door zich toe te leggen op intensieve landbouw en zich aan te passen aan de buitenlandse markt kon Nederland de tuin van industrieel Europa worden. 1) En volgens Maltha waren hiervoor in Nederland alle factoren aanwezig: "Reeds door zijn karakteristieke eigenschappen van bodem en klimaat was Nederland als het ware aangewezen om te worden een land van intensieve landbouw. Een dichtbevolkt platteland leverde een groot aantal arbeidskrachten voor de intensieve landbouw; een overheersend kleinbedrijf leidde eveneens tot intensivering. De landbouwbevolking wist zich na 1900 snel technisch te ontwikkelen; landbouwvoorlichting en onderwijs kregen algemene belangstelling onder de landbouwers. Kapitaal was er voldoende aanwezig om de nodige investeringen mogelijk te maken. 2)

De voor een groot deel traditionele bedrijfsvoering ging nu dan ook over in een modern rationele en intensieve vorm. Op de kleigrond werd het halmgewas vervangen door de teelt van bladgewassen, vooral de suikerbiet voor de bietsuikerindustrie. Alleen in Groningen bleef de tarweteelt overheersen door de opkomende strokartonnijverheid. In de veenkoloniën legde men zich toe op de teelt van zetmeelrijke aardappelen voor de aardappelmeelindustrie. Op de zandgronden zette het proces, dat vóór de crisis al was begonnen, namelijk het voederen van akkerbouwgewassen aan het vee, zich voort; toen de zuivelbereiding overging naar de fabriek, kwamen hier de handen vrij voor de pluimvee- en varkenshouderij. De tuinbouw breidde zich uit en produceerde meer verfijnde en een groter verschei-

1) Sneller: blz. 91.

2) Maltha: blz. 18.

denheid van produkten. 1)

De Nederlandse landbouw ging zich dus oriënteren op de buitenlandse markt, niet alleen wat de afzet van eindprodukten, maar ook wat de invoer van o. a. grondstoffen, kunstmest en landbouwwerktuigen betreft. Hij ontwikkelde zich tot een verdelingsbedrijf en kreeg een sterk verkeersindustrieel karakter. 2)

Deze ontwikkeling paste geheel in het systeem van de internationale vrijhandel: "in dit tijdperk van opgaande conjunctuur kon daadwerkelijk de door de liberale school gepropageerde vrije uitwisseling van goederen tot haar recht komen en was onze veredelingslandbouw een sprekend voorbeeld van het succes, dat door deze vrije ontplooiing van aard en aanleg van een bepaald land kon worden bereikt". 3)

De werkzaamheid van de boeren zelf.

Kenmerkend voor de economische kentering, die in deze jaren inzette, was de activiteit, die van de boeren zelf uitging. Daarbij vraagt allereerst het opkomend verenigingsleven onze aandacht.

In de vorige paragraaf werd reeds het ontstaan vermeld van de provinciale maatschappijen en het Nederlands Landbouwcomité (N. L. C.).

Intussen waren er ook kleinere, locale verenigingen ontstaan. Zo bevorderde de Maatschappij van Landbouw in Limburg de opkomst van de z. g. landbouwcasino's, dorpsverenigingen, die als onderafdelingen van de Maatschappij erkend werden. Hun doel was de opbeuring van de plaatselijke landbouw door geregelde vergaderingen en gemoedelijke besprekingen, bevordering van de wetenschappelijke beoefening van de landbouw, oprichting van proefvelden én de bevordering van het genootschapswezen

1) 1813-1913: blz. 38 en 39.

2) Sneller: blz. 91.

3) Maltha: blz. 19 en 20.

in de landbouw. In de andere provincies werd dat voorbeeld gevolgd: echter in veel mindere mate en later. 1)

Nu was er van deze zijde nogal kritiek op het N. L. C. en de provinciale maatschappijen. Om tot het N. L. C. toegelaten te worden moest een vereniging minstens 600 leden hebben, waardoor de lokale verenigingen praktisch uitgesloten waren. In de provinciale maatschappijen overheerste het herenelement te zeer, waardoor de boeren zich er niet thuisvoelden. Bovendien werd het als een bezwaar gevoeld, dat ze neutraal waren. Dit laatste was wel de voornaamste reden tot de oprichting van de Nederlandse Boerenbond in 1896, die "het Christendom erkennende als grondslag voor de maatschappij", zich ten doel stelde "de belangen van den boerenstand te behartigen en te bevorderen, dat de uitbreiding van de staatsbemoeiing op economisch gebied, ook dien stand ten goede zou komen". 2)

In 1899 werd deze bond een federatief lichaam van de provinciale boerenbonden, die tussen de jaren 1896 - 1904 werden gesticht in Gelderland, Utrecht, Noord-Holland, Noord-Brabant, Limburg, Overijssel, Zuid-Holland en Zeeland. In 1897 sloot de Bond zich aan bij het N. L. C. Dat contact werd echter in 1899 weer verbroken, daar de provinciale afdelingen geen lid konden worden van het N. L. C. In hetzelfde jaar had een reorganisatie plaats van de Nederlandse Boerenbond; de provinciale afdelingen werden zelfstandige instellingen, terwijl de Nederlandse Boerenbond een federatief karakter kreeg. In 1905 traden de nu zelfstandige provinciale afdelingen tot het N. L. C. toe. 3)

Dit verenigingsleven heeft vooral vrucht gedra-

1) Blink: Boerenstand en Landbouw, blz. 341.

2) Idem.

3) Vlg.: Sneller: blz. 252-266.

Centraal Bureau: blz. 26-29.

1813-1913: blz. 166-210.

gen in het ontstaan van de verschillende coöperaties. Gedwongen door de landbouwcrisis waren de boeren genoodzaakt samen te gaan werken om zich staande te kunnen houden. Ook de staatscommissie van 1886 had het gemis aan samenwerking en organisatie als een der oorzaken van de crisis aangewezen. De eerste coöperaties danken hun ontstaan dan ook aan de nood van de tot coöpereren gedwongen boeren of aan de behoefte van verweer tegen machten, waartegen men individueel niet opgewassen was. 1)

In 1876 ontstond de eerste aankoopvereniging, in 1886 de eerste verwerkingscoöperatie, in 1887 de eerste verkoop- en in 1896 de eerste credietcoöperatie.

Aankoopcoöperatie 2)

Het geknoei van de handelaren met kunstmest gaf aanleiding tot de eerste coöperatieve verenigingen. In 1876 nam G. A. Vorsterman van Oyen te Aardenburg (Zeeuws-Vlaanderen) het initiatief tot het oprichten van een aankoopvereniging van meststoffen, zaaizaden en veevoedermiddelen voor gezamenlijke rekening. De gunstige resultaten deden spoedig navolging vinden. De eerste verenigingen waren eigenlijk meer bestelverenigingen. De eerste plaatselijke aankoopvereniging met pakhuis, waar men dus dagelijks kon inkopen, kwam in 1896 te Lonneker tot stand; hier in combinatie met een credietcoöperatie, hetgeen niet veel navolging vond.

Al spoedig deed zich de behoefte gevoelen aan een gezamenlijke inkooporganisatie. Aanleiding werd de vorming van het consortium van kalizoutimporteurs in 1898 om de invloed van de coöperatieve

1) zie coöperaties voornamelijk: C. Minderhoud; Landbouwcoöperatie in Nederland, Groningen 1940. Hier: blz. 2 en 3.

2) Minderhoud: blz. 35-37.
1813-1913: blz. 216-218.

aankoop ongedaan te maken. De boeren besloten in samenwerking met het N. L. C. tot oprichting van het "Centraal Bureau uit het Nederlands Landbouwcomité", dat in 1900 zijn werkzaamheden begon te Enschede en later werd verplaatst naar Rotterdam. Het ontwikkelde zich voorspoedig: in 1893 waren 138 verenigingen met 6980 leden aangesloten en in 1913 1177 verenigingen met 104.455 leden.

De verwerkingscoöperaties

De oudste verwerkingscoöperaties zijn de zuivelfabrieken. In 1886 werd door enkele boeren te Warga (Fr.), toen zij met een particuliere onderneming in Leeuwarden niet tot overeenstemming konden komen, besloten tot oprichting van een coöperatieve zuivelfabriek. Door enkele landeigenaren werd welwillend geld geleend; echter op voorwaarde dat de boeren de volledige aansprakelijkheid voor de financiële verplichtingen op zich zouden nemen. Op deze wijze, dus met geleend geld, werden vele coöperatieve zuivelfabrieken gesticht. In 1896 bestonden in Friesland al 44 coöperatieve fabrieken.

De grootste ontwikkeling had echter in het Zuiden plaats. In 1891 begon men in Tungalroy op initiatief van het hoofd der school J. J. C. Ament een coöperatief zuivelfabriekje met een handkrachtcentrifuge. Nadat de aanvankelijke tegenwerking van de boterhandelaren was overwonnen, volgde een zeer snelle ontwikkeling. De in 1892 opgerichte Zuid-Nederlandse Zuivelbond telde toen al 31 leden. Langzamerhand werden de handkrachtcentrifuges vervangen door de stoomkrachtcentrifuges.

De, naar het voorbeeld van de Zuid-Nederlandse Zuivelbond opgerichte, provinciale bonden hebben zich in 1901 verenigd in de Algemene Nederlandse Zuivelbond, de F. N. Z. (F. = Federatief), te beschouwen als de vertegenwoordiger van de Nederlandse coöperatieve Zuivelindustrie. 1)

1) Minderhoud: blz. 82-93, 1813-1913: blz. 213-216

Met de coöperatieve aardappelmeelfabricage begon men in 1898 te Borgercompagnie. De aardappelmeelfabrikanten betaalden een veel te lage prijs, vooral nadat ze zich in een bond verenigd hadden en een uniforme prijs aannamen. Dit werd aanleiding tot het stichten van de eerste coöperatieve aardappelmeelfabriek. In 1911 waren er in de Groningse en Drentse Veenkoloniën al 12, die tezamen al meer aardappelen verwerkten dan de gezamenlijke particuliere fabrieken. 1) Later volgden ook de coöperatieve strokartonfabrieken.

In de kleistreken was de bietsuikerfabricage weer opgekomen. De fabrikanten betaalden echter slechts naar gewicht en niet naar het suikergehalte uit. Dit dreef de boeren tot samenwerking: in 1899 werd de Eerste Coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek gesticht te Sas van Gent, die na moeilijke beginjaren tot goede resultaten kwam. Na 1909 volgden verschillende andere fabrieken.

Afzetcoöperaties 2)

De voornaamste plaats wordt hier ingenomen door de tuinbouwveilingen. Lange tijd hadden de tuinders ofwel zelf verkocht in de steden, waardoor veel tijd verloren ging, ofwel verkocht aan opkopers waardoor men te weinig geld ontving. De oplossing werd gevonden in 1887 te Broek op Langedijk. Een tuinder, die bemerkte dat er veel vraag en weinig aanbod was, verkocht zijn produkten bij afslag. Deze wijze van verkoop werd door verschillende tuinders coöperatief ter hand genomen en bleek zeer goed te voldoen. Zij voerden hun produkten aan op geregelde tijden en op een bepaalde plaats en het bestuur verkocht die produkten. Er werd directe

1) Minderhoud: blz. 93-100.

1813-1913: blz. 460-462.

2) Minderhoud: blz. 58-81.

1813-1913: blz. 221-224.

betaling vereist van de kopers, die nu verzekerd konden zijn van door het bestuur gegarandeerde en gecontroleerde kwaliteit.

Ook de afzet van eieren kreeg grote betekenis. Lange tijd werden de eieren verruild bij de winkeliers of verkocht aan opkopers. Alleen op de Veluwe waren enkele markten o. a. te Barneveld en Nijkerk. Door gezamenlijk op te treden zijn de pluimveehouders erin geslaagd de pluimveeteelt op hoger niveau te brengen, hierbij gesteund door de in 1900 opgerichte Vereeniging tot Bevordering der Pluimveeteelt en tamme Konijnenteelt in Nederland (V. P. N.) De oudste coöperatieve eierverzendingvereniging werd in 1898 te Zutphen opgericht; de oudste eiermijn in 1900 te Maastricht. In 1904 kwam de Coöperatieve Roermondse Eiermijn (C. R. E.) tot stand, die tot grote ontwikkeling kwam. Haar leden vindt zij vooral in Noord-Brabant en Limburg; zij zijn lid van de R. K. Boerenbond, zijn verdeeld in afdelingen en hebben leveringsplicht; de eieren staan steeds onder controle. De C. R. E. ontwikkelde zich tot een exportvereniging. Naast de C. R. E. bestonden de Oostelijke Pluimveeentrale en de Gelderse Eierveiling.

Tenslotte de coöperatieve afzet van zuivelprodukten. De coöperatieve zuivelfabrieken verkochten in het begin nog aan particulieren; ook hier ging men over tot coöperatieve afzet. De oudste boterverkoopvereniging is de afdeling Boterexport van de Zuid-Nederlandse Zuivelbond te Roermond (1893): zij begon met de exploitatie van een botermijn te Maastricht, doch ontwikkelde zich later tot een exportvereniging. De grootste is de "Friese Coöperatie Zuivelexportvereniging" (Frico) van 1898.

De credietcoöperatie 1)

Vóór 1896 waren de boeren voor crediet aange-

1) Minderhoud: blz. 21-34.
1813-1913: blz. 218-221.

wezen op notarissen, handelaars en winkeliers. De boeren betaalden vaak óf een te hoge rente óf ze werden totaal afhankelijk van winkeliers of handelaars. De Staatscommissie van 1886 kwam dan ook tot de conclusie dat de credietverlening op het platteland veel te wensen overliet en merkte op "dat naar haar oordeel éen duurzame verbetering van de toestand alleen te verwachten is van hetgeen door belanghebbenden zelf zal worden tot stand gebracht". 1)

Het duurde tot 1896 voordat "belanghebbenden" naar het voorbeeld van de Raiffeisenbanken in Duitsland een coöperatieve Raiffeisenbank stichtten te Lonneker, Hummelo en Keppel, of Swalmen; daarover is men het niet eens.

De grote stoot kwam van de Nederlandse Boerenbond, die de oprichting van boerenleenbanken - het woord is volgens van Campen van Pater van den Elsen afkomstig - ten zeerste bevorderden. Hierin werd de Bond krachtig gesteund door de R. K. geestelijkheid met van den Elsen en van der Marck als de grote stimulators. 2) De geestelijkheid zag in de Landbouwcredietorganisatie terecht een machtig middel tot zedelijke en economische verheffing van de boerenstand. De boerenleenbanken in het zuiden kregen als centrale instelling de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank te Eindhoven, in het Noorden de Centrale Raiffeisenbank te Utrecht, beiden van 1898.

De boerenleenbanken zijn coöperatieve spaar- en voorschotbanken, welker leden geen kapitaal verschaffen, doch voor de verbintenissen der leden onbeperkt aansprakelijk zijn. Door hun gedecentraliseerde vorm exploiteren de boeren de banken zelf en kent het bestuur de credietwaardigheid der leden.

1) Centraal Bureau: blz. 30.

2) P. Hollenberg: Gerlacus van den Elsen. Emancipator van de Noord-Brabantse boerenbond 1853-1925: diss. Nijmegen 1956.

Ze werken goedkoop: bestuur en kassier krijgen geen aandeel in de overwinst. Ze zijn veilig: de credieten moeten altijd gedekt zijn en kunnen een bepaald maximum nooit overschrijden en bedrijfsoverschotten komen in een reservefonds. 1)

Dat de boerenleenbanken het vertrouwen wisten te winnen blijkt wel uit de toename van het aantal bij de Centrale Banken aangesloten locale banken: in 1899 waren 46 banken aangesloten bij de 2 Centrales (waarvan 33 banken bij Eindhoven), in 1906 401 bij de 2 Centrales (waarvan 190 banken bij Eindhoven) en in 1913 838 bij de 2 Centrales (waarvan 363 banken bij Eindhoven).

De Overheidsbemoeiing

Als derde oorzaak van het herstel van de Nederlandse landbouw moet worden genoemd de overheidsbemoeiing. De door de regering ingestelde Staatscommissie van 1886 zag als taak van de regering: "verspreiding van meerdere kennis; grondige verbetering van de verschillende communicatiemiddelen; de bevordering van een beter credietwezen en de organisatie van de vertegenwoordiging der landbouwbelangen en, zo mogelijk, het behoud en de bevestiging van de eigengeërfden boerenstand". 2) De regering beperkte zich voorlopig tot de bevordering van het landbouwonderwijs en de landbouwvoorlichting.

De in 1876 opgerichte Rijkslandbouwschool te Wageningen werd in 1896 gesplitst in een hogere land- en tuinbouwschool en een praktijkschool voor land- en tuinbouw, waarvan de eerste in 1918 een hogeschool werd. De praktijkschool voor landbouw en die voor tuinbouw werden respectievelijk in 1912 en 1906 opgeheven en in plaats daarvan werden te Groningen en Deventer de eerste middelbare land-

1) van Campen: blz. 438.

2) Staatscommissie 1886, deel IV: blz. 105.

bouwscholen gesticht, aansluitend op de driejarige H. B. S. De landbouwwinterscholen (de eersten van 1893), de tuinbouwwinterscholen (sinds 1896), de Rijkszuivelschool te Bolsward (1904) en de cursussen voor de opleiding van land- en tuinbouwonderwijzers, keurmeesters en zaakvoerders behoren tot het middelbare onderwijs. Tenslotte werd voor het Lager Landbouwonderwijs gezorgd door het geven van wintercursussen, voornamelijk door land- en tuinbouwonderwijzers. 1)

De landbouwvoorlichting werd vóór 1890 al gegeven door enkele "wandelleraren", doch in 1890 was er voor het eerst op de staatsbegroting een post uitgetrokken voor de aanstelling van Rijkslandbouwlerearen, waarvan in april 1890 de eersten benoemd werden. Spoedig hadden de meeste provincies een rijkslandbouw- en sinds 1896 ook een rijkstuinbouwleraar. Zij moesten adviezen geven, toezicht houden op lager landbouwonderwijs en proefvelden en onderwijs geven aan winterscholen en cursussen voor de akten land- en tuinbouwkunde l. o. Ook tot de Landbouwvoorlichting behoren de Rijkslandbouwproefstations, die enerzijds een controlerende, anderzijds een voorlichtende taak hadden. 2)

De intensieve leiding van de regering maakte concentratie noodzakelijk van de over de verschillende departementen verdeelde afdelingen, die betrekking hadden op de landbouw: in 1898 werd aan het departement van Binnenlandse Zaken de afdeling Landbouw ingesteld onder een directeur-generaal en sinds 1905 maakte de afdeling landbouw deel uit van het Ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel: sinds 1916 als Directie vanden Landbouw. 3)

De Nederlandse Landbouw is de crisis, die volgde op een periode van uitzonderlijk hoge welvaart te

1) Maltha: blz. 58-64.

Sneller: blz. 235 e. v.

2) Maltha: blz. 65-71 - Sneller: 235 e. v.

3) Sneller: blz. 107.

boven gekomen, dank zij de gunstige conjunctuur, vooral ook dank zij de boeren zelf en dank zij de regering, die door haar bemoeiing met onderwijs, en voorlichting, de landbouw deed profiteren van de wetenschappelijke bevindingen.

"Al moge de bloei van de welvaart in vroegere perioden somtijds grooter zijn geweest, wij weten dat die materieële welvaart toen maar al te veel met geestelijke malaise samenhang, zich uitende in eene vadsige zelfgenoegzaamheid en onverschilligheid voor hetgeen er buiten eigen kring in de wereld omging, onverschillig, ja vijandig zelfs, zich stellende tegenover hetgeen door wetenschap en techniek ten behoeve van het landbouwbedrijf wasgewrocht en tegenover de verbeteringen door concurrenten aangebracht in hunne werkwijzen. Die zelfgenoegzaamheid en dat horende doof en ziende blind zijn ook, behooren thans zool niet bij allen, dan toch bij het meerendeel onzer landbouwers tot het verleden". 1)

1) 1813-1913: blz. 41.

Hoofdstuk II

DE LANDBOUW

De gemeenten Venray, Horst en Sevenum, die het specifieke object vormen van onze studie, zijn gelegen in het Noord-Westen van Limburg. Ze besloegen in 1900 een oppervlakte van 27.433 ha, waarvan toen nog 13.101 ha woest waren, dus praktisch de helft. De landbouw moest er bedreven worden op zandgronden en het gemengde bedrijf was de bedrijfsvorm. Terwille van de overzichtelijkheid worden landbouw en veeteelt echter in afzonderlijke hoofdstukken behandeld.

Achtereenvolgens wordt in dit hoofdstuk aandacht besteed aan het winnen van cultuurgrond en aan het grondgebruik; aan de manier waarop de grond bewerkt en bemest werd en aan de gewassen, die verbouwd werden.

Par. 1: Ontginning en Grondgebruik

De belangstelling van de boeren voor de woeste Peelgronden was lange tijd zeer gering, waarbij in aanmerking moet worden genomen de zeer slechte toestand, waarin de landbouw zich op het einde van de vorige eeuw bevond. 1)

De door het veen aangetrokken grote ondernemingen hadden oorspronkelijk slechts oog voor een zo rendabel mogelijke veenexploitatie. Zo werd door de gemeente Horst reeds in 1855 aan de heer J. van de Griendt 300 ha veengrond verkocht en 777 ha verpacht. 2) In 1886 werd aan de heer E. van de Griendt, een broer van de eerstgenoemde, door

1) P. J. Simons: "De Peel als landbouwgebied", in Het land van de Peel, onder red. van M. Kemp, Maastricht 1955, blz. 77.

2) Gemeente Verslag Horst (G. V. H.) 1855.

de gemeente Horst + 410 ha verkocht. 1) In 1889 werd door de Maatschappij Griendtsveen van Venray 171 ha., Horst 254 en Sevenum 246 ha. gekocht. 2) Aan de Gebr. van de Griendt werd ook herhaaldelijk grond verpacht. Zij legden zich voornamelijk toe op vervening en later op de turfstrooiselfabricage. Vooral dit laatste was funest voor een goede ontginning: voor de turfstrooiselfabricage werd n.l. ook de bonkaarde, die juist voor een goede ontginning noodzakelijk is, afgegraven. Volgens een rapport betreffende ontginningen in de Peel 3) zijn de Provinciale besturen van Noord-Brabant en Limburg in gebreke gebleven om een provinciale verordening op verveningen vast te stellen. Wel moet worden opgemerkt dat van de Griendt met behulp van de N. V. Maatschappij van de Griendt's Landexploitatie, ook aan cultivering van woeste gronden deed: zo werd van 1894-1910 te Griendtsveen 140 ha ontgonnen. 4)

Blijkens de gemeenteverslagen werden de woeste gronden nog lang gebruikt voor het beweiden van vee, het steken en baggeren van turf, het graven van leem, klei of kiezel tot herstel en onderhoud der wegen, voor het hakken van heischillen tot bemesting, het maaien van heide voor veevoeder, en voor het plaatsen van bijenkorven. 5)

Toen de kunstmest ook bij de kleine boeren bekend was geworden en daardoor ontginning beter mogelijk werd, stegen de woeste gronden in waarde en verloren ze hun bovenvermelde functies. Nadat groot-ontginners, zoals van Ophoven te Echt, waren

- 1) G. V. H. 1886.
- 2) Provinciaal Verslag Limburg (P. V. L.) 1889.
- 3) Rapport betreffende ontginningen in de Peel, opgemaakt door de inspecteur van de Landbouw, F. B. Löhnis, in opdracht van het Ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel. Aanwezig in het Rijksarchief Limburg (R. A. L.) Port 194 no. III.
- 4) P. V. L. 1894-1910.
- 5) o. a. : Gemeenteverslag Venray (G. V. V.) 1886.

voorgegaan en de toestand van de landbouwers in het laatst van de vorige eeuw beter was geworden, begonnen ook de kleine boeren zelf te ontginnen. Ze pachtten of kochten grond van de gemeenten - zo had te Venray b. v. in 1905, 1908 en 1911 verpachting of verkoop van gemeentegrond in kleine perceeltjes plaats. 1) Deze ontginning had vooral ten doel de uitbreiding van de bestaande bedrijfjes. Hoewel op deze manier niet snel grote hoeveelheden cultuurgrond werden ontgonnen, waren deze ontginningen toch van groot belang. Er werd immers werkgelegenheid verkregen in tijden, dat er anders niet veel werk was, terwijl de bestaanszekerheid werd vergroot. Het nadeel van deze ontginningen was, dat de terreinen, die het gemakkelijkst waren te bewerken, het eerst werden aangepakt, waardoor een versnippering in de hand werd gewerkt en te weinig aandacht werd besteed aan afwatering en wegennet. Ontginning op grotere schaal en de daarmee parallel lopende werken voor waterhuishouding en wegennet hadden vooral plaats na de eerste wereldoorlog. 2) Deze grote ontginningen kwamen vaak tot stand met behulp van de in 1858 op initiatief van de Gelders-Overijsselse Maatschappij van Landbouw gestichte Nederlandse Heidemaatschappij, die zich oorspronkelijk meer met bosbouw, spoedig echter ook met ontginning bezig hield. 3)

De tot nu toe behandelde ontginning betrof vooral het in cultuur brengen tot bouw- en grasland. Vooral voor de gemeente Venray is echter nog van betekenis de ontginning tot bos. Dit werd van belang, toen in 1907 een maatregel tot stand kwam, welke het

- 1) Raadsbesluiten Venray 1905, 1908 en 1911.
- 2) P. J. Simons: "De Peel als landbouwgebied", blz. 77 en 79.
W. J. Drosen: De gemeentegronden in Noord-Brabant en Limburg (proefschr. Wageningen 1927) blz. 111-113.
- 3) Sneller: 103 en 104.

Indeling van de oppervlakte der gemeenten Venray, Horst en Sevenum
naar het aantal ha. cultuurgrond, in 1876, 1900 en 1914 (12)

Plaats	Jaar	Bouwland	Grasland	Tuinbouw en Boomgaarden	Bos	Woeste gronden
<u>Venray</u>	1876	2360	1437	103	1101	8920
	1900	2453	1471	148	1501	7860
	1914	3005	2250	179	2223	5814
<u>Horst</u>	1876	1343	922	66	1094	3810
	1900	1537	912	64	1222	3600
	1914	2325	1414	128	1340	2151
<u>Sevenum</u>	1876	753	1085	53	74	2469
	1900	985	531	96	409	1641
	1914	1200	615	98	419	1330

12) Cijfers over 1876 zijn ontleend aan Verslag van de toestand van het Hertogdom Limburg over het jaar 1876, Maastricht 1877, hoofdstuk XIII. De cijfers over de andere jaren zijn vermeld in K. Dilling, De Peelstreek, een Nederlands gebied voor landverhuizing en voedselvoorziening. Wageningen, z.j., biz. 12.

mogelijk maakte, dat gemeenten van het Rijk renteloze voorschotten kregen voor het bebossen van woeste gronden. Reeds op 27 december 1907 tekende de gemeente Venray een overeenkomst met de staat over het in ontginning brengen van woeste gronden door bebossing met staatshulp onder leiding van het Staatsbosbeheer. Het ging hier om 710 ha. 1)

De veranderingen in de toestand van het grondgebruik volgt uit bijgaande tabel waaruit tevens de toename van cultuurgrond door ontginning blijkt.

In de drie gemeenten ziet men overal een aanzienlijke inkrumping van de woeste gronden, waartegenover het areaal bouw- en grasland en de oppervlakte bos toeneemt. Duidelijk is de grote toename van cultuurgrond tengevolge van de ontginning van woeste gronden. Dat Sevenum hierbij na 1900 nogal achterblijft, is te wijten aan de afgelegen ligging van de gemeente. In de gemeenteverslagen wordt steeds vermeld, dat de gemeentegronden wel voor verbetering vatbaar zijn, doch dat dit voor de gemeente zelf te kostbaar is en liefst aan particulieren of maatschappijen wordt overgelaten. Eerst in 1910 worden \pm 350 ha woeste grond verpacht. 2)

Venray en Horst waren al eerder begonnen met verkoop of verpachting van gronden. De in vergelijking met Venray grotere afname van woeste grond in de gemeente Horst moet voor een belangrijk deel worden toegeschreven aan de heren van de Griendt, die de van de gemeente Horst gepachte gronden gedeeltelijk in cultuur brachten. 3)

1) Droesen: blz. 162.

Raadsbesluiten Venray: 27 december 1907.

2) Gemeenteverslag Sevenum (G. V. S.) 1910.

3) Uiteenzetting over de problemen, verband houdende met de Peelexploitatie; door de burgemeester van Horst, Th. J. M. Gijsen op 9 februari 1954 (niet uitgegeven), blz. 4.

De verdeling van de bedrijven naar grondgebruik, exploitatievorm en eigendomsverhouding
in het jaar 1912.

Grootte-klasse	Procentuele verdeling van de bedrijven, naar gelang van		
	Oppervlakte Cultuurgrond	Eigen exploitatie van de grond	Eigenaar van de grond
1 - 5 ha.	32,9	61,7	62,0
5 - 10 ha.	26,6	63,8	66,7
10 - 20 ha.	21,4	60,3	62,2
20 - 50 ha.	12,9	39,7	41,5
50 - 100 ha.	2,6	34,5	34,8
100 ha. en meer	4,0	33,9	33,3

Enige rubrieken in deze tabel verdienen nog een nadere verklaring.

Onder "Tuinbouw en Boomgaarden" zijn ook meegeteld de ha, die voor particulier gebruik zijn bestemd. In de gemeenteverslagen wordt er herhaaldelijk op gewezen dat tuinbouw en boomgaarden praktisch niets opbrengen voor de markt. Eerst het gemeenteverslag van Horst van 1903 spreekt van tuinbouw voor de markt en wel 4 ha snijbonen en $2\frac{1}{2}$ ha asperges en in 1911 wordt vermeld, dat men zich toe gaat leggen op de teelt van komkommers, doperwtten en bonen, zodat dit de uitzonderlijke toename voor Horst kan verklaren.

Bij bouw- en grasland valt op de grotere toename van het grasland, behalve in Sevenum, waar het grasland t. o. v. het bouwland al een grotere oppervlakte besloeg. Dat het grasland meer toenam is te verklaren doordat, vooral na de crisis, de nadruk op de veehouderij kwam te liggen en dit te meer, omdat de veehouderij dank zij de fabriekmatige zuivelbereiding in deze streken veel rendabeler werd. Ook konden door kunstmest te gebruiken, de ontgonnen gronden beter tot grasland worden aangelegd. Dat het bouwland ook in oppervlakte toenam, werd eveneens veroorzaakt door de veehouderij. Het graan werd namelijk gevoederd en meer vee eist ook meer voedsel; en hierin kon het grasland, ondanks de toename van de oppervlakte, niet voldoende voorzien. 1)

1) Staatscommissie voor den Landbouw 1906:

- 1) Overzicht van het landbouwbedrijf in Nederland, Den Haag 1912, blz. 260.
- 2) "Schets van de ontwikkeling van het landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Limburg, het land van Weert en Peelland", in: Schetsen van het Landbouwbedrijf in Nederland, Den Haag 1912, blz. 449.

De uitzonderlijke toename van de oppervlakte bos voor Venray is reeds verklaard.

Bij het grondgebruik zij ook nog vermeld de verhouding van de grootte der bedrijven, welke in eigen exploitatie en welke eigendom zijn van de bewerker (gegevens voor heel Noord-Limburg) 1):

Uit deze gegevens blijkt, dat:

1. ongeveer 80% kleine en middelgrote bedrijven aanwezig zijn,
2. meer dan 61% van die bedrijven in eigen exploitatie is,
3. ongeveer 63% van de gebruikers van die bedrijven tevens eigenaar is.

Drie factoren, die van groot belang zijn. De eigeengeërfde boer is gehecht aan de grond en zal niets nalaten om de grond te verbeteren. Het kleine bedrijf prikkelt tot uitbreiding om tot bestaansverbetering te komen en tot vestiging van de kinderen op nieuwe bedrijven in de omtrek.

Par. 2: Grondbewerking en Bemesting

Bij de grondbewerking is in deze periode een, weliswaar bescheiden, verbetering te bespeuren. Voor het grootste deel werd de grond nog op de traditionele manier bewerkt. In de gemeenteverslagen wordt soms melding gemaakt van nieuwe werktuigen. Bij vergelijking van de eerste en de laatste opgave per gemeente blijkt dan toch wel enige vooruitgang. Als men weet, dat in 1910 in Venray 609, in Horst 511 en in Sevenum 302 bedrijven groter waren dan 1 ha, 2) ziet men in, dat er natuurlijk van mechani-

- 1) K. Dilling: De Peelstreek. . . . blz. 25 en 26; overgenomen van de Verslagen en Mededelingen van de Directie van den Landbouw 1912.
- 2) Commissie voor agrarische belangen in Limburg: Ontwikkelingsplan ten behoeve van de agrarische bevolking van Venray, Horst en Sevenum. Maastricht 1959. Bijlage bij Hoofdstuk II en IV blz. 34.

satie - misschien de paardendorsmachines uitgesloten - nauwelijks sprake kan zijn.

Bij de bemesting daarentegen is wel een aanzienlijke verbetering tot stand gekomen.

De bemesting geschiedde lange tijd alleen met stalmest. Als vergaarbak voor de stalmest diende de potstal; in de diep uitgegraven stal, zonder gierafvoer, werden stro en vooral heideplaggen gestrooid, die vermengd met de dierlijke mest de akkers moesten bevruchten. Daarnaast werd ook nog enige mest verkregen van schapeñ. De grootte van het bedrijf hing toen veelal af van het aanwezige vee. 1)

Naast de stalmest kwam als "kunstmest" de perugano voor. Volgens het gemeenteverslag van Horst werd hij daar in 1853 voor het eerst beproefd en sindsdien tamelijk veel gebruikt. In Sevenum werd er voor het eerst gewag van gemaakt in 1867. Dat in Venray ook met perugano werd bemest, vermeldt het Provinciaal Verslag van 1869.

Het gemeenteverslag van Sevenum geeft van 1881 - 1898 de gebruikte hoeveelheden kunst- en stalmest in kg:

Jaar	Stalmest	Guano	Holl. as	Gras-mest	Compost	Thomas fosfaat
1881	-	5.000	200	-	-	-
1886	40.000	20.000	1000	-	-	-
1891	120.000	15.000	1500	10.000	-	-
1896	200.000	10.000	1200	7.000	40.000	10.000
1898	250.000	10.000	1000	10.000	150.000	15.000

In Sevenum blijkt de stalmest in 1898 nog de voor naamste plaats in te nemen; het gebruik van guano werd minder, evenals dat van de Hollandse as, die

1) Vijftig jaar Limburgse Land- en Tuinbouw, 1901-1951, Echt 1951. blz. 51.

voornamelijk op weilanden gestrooid werd, 1) terwijl meer gebruik werd gemaakt van grasmest en het sinds 1894 aangevoerde compost of stadsvuil. In 1896 is er voor het eerst sprake van thomasfosfaat. Er werd dus steeds meer gebruik gemaakt van mest en van verschillende soorten mest. Men was niet langer meer afhankelijk van de veestapel als mestproducent, waardoor lange tijd de ontginning tegengehouden werd.

Van Venray en Horst zijn geen opgaven beschikbaar: wel wordt er af en toe melding van gemaakt, dat er nieuwe mest gebruikt werd, zoals in 1855 te Horst de Hollandse as en in 1864 te Venray de kalk, 2) of dat bemesting met guano of Hollandse as toenam. Dat er in Venray en Horst kunstmest - guano en Hollandse as buiten beschouwing gelaten - gebruikt werd, blijkt in elk geval uit de aanwezigheid van kunstmeststrooiers in die plaatsen. Vermoedelijk zal de kunstmest, evenals in Sevenum, in de negentiger jaren in zwang zijn gekomen.

Vooraf nam de bemesting met kunstmest toe, sinds men coöperatief ging aankopen. 3) Wel bleef de stalmest van grote betekenis, maar er werd geen gebruik meer gemaakt van plaggen en stro als strooisel; plaggen waren er trouwens steeds minder en stro werd zoveel mogelijk verkocht. De potstallen werden veranderd in met klinkers bevoerde stallen en voorzien van een gierkelder. Zulks verhoogde de voedingswaarde van stalmest en gier. Bovendien was dit veel hygiënischer en leidde tot grote arbeidsbesparing. 4)

Par. 3: De Gewassen.

Zoals overal op de zandgronden waren in de gemeenten Venray, Horst en Sevenum rogge, haver en aardappelen de voornaamste produkten; daarnaast

1) G. V. H. 1855.

2) P. V. L. 1868.

3) G. V. V. 1896, G. V. H. 1905.

4) Staatscommissie 1906: Schetsen. . . . blz. 450.

werden nog geteeld vlas, boekweit en knolgewassen.

Van het aantal beteelde ha met de 3 voornaamste bezet, volgt hier een tabel 1):

Jaar	ROGGE			HAVER			AARDAPPELEN		
	V	H	S	V	H	S	V	H	S
1851	1400	580	-	125	200	-	155	200	-
1856	1400	590	-	150	220	-	185	225	-
1861	-	600	-	-	220	-	-	225	-
1866	-	675	-	-	250	-	-	95	-
1871	-	-	190	-	-	250	-	-	162
1876	-	765	320	-	275	140	-	115	150
1881	-	823	320	-	300	140	-	150	160
1886	1873	823	360	260	300	120	190	150	160
1891	1873	820	300	262	300	180	190	160	160
1896	1774	842	570	250	300	160	190	160	140
1901	1774	845	570	243	300	160	220	160	140
1906	1415	848	580	695	306	130	226	160	140
1911	1500	908	534	715	351	150	249	200	160
1914	1700	980	600	760	334	300	315	300	165

Hoewel niet geheel volledig, geven de cijfers toch een redelijk beeld van de beteelde oppervlakte.

De rogge blijkt de grootste oppervlakte in te nemen. De hiermee beteelde oppervlakte nam geleidelijk toe. Alleen in Venray is er in 1906 een plotselinge daling te zien, die echter ongeveer correspondeert met een plotselinge toename van het met haver beteelde oppervlak in datzelfde jaar. Waarom deze plotselinge voorkeur voor haver boven rogge ontstond, is onbekend en werd nergens vermeld. Het geringe aantal van 190 ha rogge van Sevenum in 1871 is toe te schrijven aan de mislukking van de roggeoogst t.g.v. de strenge winter: de helft van het met rogge beteelde gebied werd omgeploegd (190 ha)

- 1) Deze cijfers zijn genomen uit de gemeenteverslagen van Venray (aanwezig van 1851-1858 en 1886-1914), van Horst (aanwezig vanaf 1851, hoewel de gegevens over de landbouw er ontbreken van Sevenum (aanw. vanaf 1864).

en met haver en boekweit bezaaid, waardoor tevens de 250 ha haver van Sevenum in 1871 verklaard zijn. 1) Ook de oppervlakte met haver en aardappelen bezet werd groter. Bij de cijfers voor haver dient opgemerkt dat hier ook bijgerekend is de evene, een lichtere haversoort. De afname van de oppervlakte aardappelen te Horst van 225 ha in 1861 naar 95 ha in 1866 en het zeer langzame "herstel", pas in 1911 zijn weer 200 ha beteeld, zijn waarschijnlijk te verklaren door de achtereenvolgende slechte aardappel-oogsten van 1859 (60 hl per ha), 1861 (45 hl per ha), 1863 (60 hl per ha), 1864 (75 hl per ha) en 1865 (60 hl per ha).

Van de andere gewassen heeft de boekweitteelt enige betekenis gehad. Tot 1869 werd er nog vrij veel boekweit, vooral veenboekweit verbouwd; daarna nam de boekweitteelt snel af. Het gewas was veel te lastig: "eens bevriest hij, dan weer verbrandt hij, dan weer verwaait hij". 2) Ook vlas werd vroeger tamelijk veel verbouwd, vooral voor eigen gebruik. In 1859 werden te Venray 40, te Horst 50 en te Sevenum + 20 ha. met vlas beteeld, rond 1880 nog respectievelijk 25, 12 en 14 en rond 1900 respectievelijk 0,9 en 9 ha. Met de toename van het geldverkeer en de goedkopere en betere, van elders aangevoerde garens, verdween deze teelt. Reeds in 1851 heet het in Horst, dat de linnenweverij in kwijnende toestand verkeert tengevolge van het gebruik van fabrieks-goederen. 3)

De teelt van wortels, spurrie en lupinen nam af, terwijl gerst en tarwe nauwelijks verbouwd werden. Daarentegen nam de oppervlakte met koolrapen en mangelwortelen toe.

1) G. V. S. : 1871.

2) Planje: Vijftig jaar....blz. 21.

3) G. V. H. : 1851.

	1851-'61	1861-'71	1871-'81	1881-'91	1891-'01	1901-'11
Rogge						
V	19,3	-	-	22,6	23,7	24,7
H	17,2	17,0	15,2	16,4	23,6	25,3
S	-	21,4	21,4	19,6	22,9	-
Tot. streek	18,2	19,2	18,3	19,5	23,4	25,0
Tot. Limburg	15,5	17,2	16,8	17,2	20,9	-
Haver						
V	32,0	-	-	35,8	46,5	47,0
H	26,4	22,5	28,2	31,2	31,0	33,4
S	-	25,6	30,2	40,2	42,3	43,4
Tot. streek	29,2	24,1	29,2	35,7	39,9	41,3
Tot. Limburg	26,3	29,6	30,5	30,3	30,7	-
Aardap- pelen						
V	132,2	-	-	124,6	182,5	176,5
H	83,5	71,2	81,8	130,0	160,0	162,0
S	-	92,0	83,0	85,5	97,0	142,2
Tot. streek	107,8	81,6	82,4	113,3	146,5	160,2
Tot. Limburg	100,0	113,0	113,0	138,0	182,0	-

Behalve een toename van de met gewassen beeelde oppervlakte, was er ook een toename te constateren van de opbrengst per ha. De volgende tabel geeft de gemiddelde opbrengst aan per ha van de 3 hoofdgewassen over 10-jarige perioden voor Venray, Horst en Sevenum. 1)

Wij zien een stijging van de gemiddelde opbrengst, die ten opzichte van het totaal van Limburg gunstig afsteekt. Alleen bij de aardappels zien wij een nogal lage gemiddelde opbrengst, die vooral veroorzaakt wordt door de lage opbrengst van Sevenum, waar men eerst rond 1900 tot een redelijke produktie komt.

Was de toename van de met deze produkten beeelde oppervlakten vooral mogelijk door de ontginning van woeste gronden, de toename van de opbrengst per ha. werd mogelijk gemaakt door de verbeterde verzorging van de grond, vooral door bemesting, en door de invoering van betere variëteiten, hetgeen vooral te danken was aan de aanleg van proefvelden. 2)

De meeste produkten van het bouwland werden gevoederd aan het vee of waren voor eigen gebruik bestemd: verkocht werden roggestro en soms aardappelen, verder boter, eieren en slachtvee. 3) Ondanks de crisis kon de teelt van de voornaamste gewassen hier toch volgehouden en zelfs uitgebreid worden.

De crisis werd vooral gevoeld bij de veeteeltprodukten, maar was ook merkbaar in de koop- en huurprijzen der landerijen. Hier valt namelijk een stijging van de prijzen op tot rond 1880; een daling tot 1905 volgt daarna. Hierna treedt enig herstel op

- 1) zie noot 26: de cijfers voor Limburg zijn verkregen van een lijst, door het Sociaal Historisch Centrum te Maastricht verzameld, uit het Verslag van de Landbouw 1900.
- 2) Landbouwcommissie 1906: Overzicht... blz. 271.
- 3) Staatslandbouwcommissie 1906: Schetsen blz. 453.

rond 1910 zijn de prijzen weer tamelijk hoog. 1)

Aan het eind van deze paragraaf moet nog gewezen worden op de tuinbouw en de boomgaarden. Wel blijkt uit de tabel op blz. 137 een toename van de daarvoor bestemde oppervlakte, doch zowel tuinbouw als fruitbomen dienden voornamelijk voor eigen gebruik; daar wordt in de gemeente-verslagen steeds op gewezen. Wel wordt er vermeld dat van het fruit wel eens wat verkocht werd bij overvloedige vrucht.

De tuinbouw kreeg alleen betekenis in Horst; sinds 1903 wordt vermeld, dat 4 ha snijbonen en $2\frac{1}{2}$ ha asperges een goede opbrengst hadden. In 1906 waren het 5 ha snijbonen en 3 ha asperges en in 1911 wordt vermeld: "men begint zich toe te leggen op de teelt van komkommers, doperwtten, bonen, die in deze droge zomer een hoge opbrengst gaven". Het was nog niet veel, doch de grondslag voor de opgang, die de tuinbouw in Horst zou maken, was gelegd.

Samenvattend kan men constateren, dat er in de toestand van de landbouw, vooral sinds het eind van de vorige eeuw, een aanmerkelijke verbetering was te bespeuren.

Sinds men door het gebruik van kunstmest niet meer van de veestapel als mestproducent afhankelijk was, kon men op grotere schaal gaan ontginnen. Voordien was dit nauwelijks mogelijk geweest, daar men blij was, als men voldoende mest had voor het bestaande bouwland. De oppervlakte cultuurgrond nam nu toe. Ook kon de opbrengst per ha groter worden door betere bemesting en meer intensieve bewerking. Dit laatste werd nog in de hand gewerkt door het overwegende kleinbedrijf in deze streek. Er werd dus een grotere hoeveelheid produkten voortgebracht, waarmee de veestapel gevoederd kon worden.

1) zie noot 1) blz. 137.

De veestapel kon door de verbetering van de landbouw belangrijk toenemen; en deze moest tenslotte toch het geld opleveren. Doch hierover handelt het volgende hoofdstuk.

Hoofdstuk III

DE VEETEELT

Zoals reeds werd vermeld, had het landbouw bedrijf in Venray, Horst en Sevenum de gemengde bedrijfsstructuur: de veeteeltprodukten moesten er het geld opbrengen. Rundvee, varkens en kippen waren de voornaamste voortbrengers van de produkten.

Par. 1: Het Rundvee

Tot rond 1890 was de toestand van de rundveestapel nog niet al te best. Het rundvee werd gehouden om boter en mest te leveren. De mestproduktie nam een zeer belangrijke plaats in, daar de opbrengst van de akkers, waarmee het vee weer gevoederd moest worden, hiervan afhing; vaak werd men in zijn mogelijkheden beperkt door de beschikbare hoeveelheid mest.

Toen nu de kunstmest in het mestgebrek voorzag, kon de hoeveelheid grasland groter worden door ontginning en kon het grasland van betere kwaliteit worden door betere bemesting (hoofdstuk II, par.1); tegelijk nam de akkerbouw in omvang en kwaliteit toe, waardoor meer voedsel ter beschikking kwam. De veestapel werd dan ook weldra groter. Dit werd bovendien in de hand gewerkt door de opkomst van de fabriekmatige zuivelbereiding. 1)

Enkele cijfers mogen die uitbreiding illustreren: 2) Het aantal stuks runderen in Venray, Sevenum, en Horst in de jaren 1856, 1890 en 1913.

	1856	1890	1913
Venray	2150	2483	3006
Horst	1463	1457	1997
Sevenum	819	1333	1184

1) Staatscommissie 1906: Overzicht blz. 278.

2) G. V. V., G. V. H. en G. V. S.

In het algemeen blijkt de runderveestapel een sterke uitbreiding te ondergaan, behalve in laatstgenoemd jaar te Sevenum. Misschien kan de oorzaak van deze daling liggen in het slechter worden van zijn markthandel, zoals wij nog zullen zien. Ook de geringe toename van het grasland in Sevenum (15, 9%) kan een grotere toename van het aantal stuks rundvee belemmerd hebben. Voor de streek in haar geheel blijkt in elk geval de rundveestapel sterk te zijn toegenomen.

Niet alleen het aantal, ook de kwaliteit van de dieren nam toe. Reeds in 1853 vermeldt het gemeenteverslag van Horst de aanschaf van vier goede stieren door de gemeente om door doorverkoop aan particulieren de kwaliteit van het rundvee te verbeteren. Dit kwam na 1853 nog herhaaldelijk voor. In Sevenum werden jaarlijks door de gemeente premies toegekend aan houders van keurstieren. 1) Dat ook in Venray aan de verbetering van de rundveestapel aandacht werd besteed, blijkt uit het Provinciaal Verslag van 1872, waarin wordt vermeld dat in Venray stieren werden ingevoerd om de kwaliteit van het vee te verhogen.

De verbetering begon evenwel eerst goed rond 1890, ook de Peelstreek. 2) In 1889 werd bij provinciale verordening een verplichte stierenkeuring in het leven geroepen. In 1897 werd een provinciale commissie ter bevordering van de veefokkerij in het leven geroepen, die premiekeuringen moest organiseren met Rijks- en Provinciale subsidie. Ook in het gebied Venray - Horst - Sevenum werden die premiekeuringen georganiseerd. 3) In 1900 werd opgericht de centrale commissie ter bevordering van de oprichting van stierhouderijen en fokverenigingen in Limburg 4), gesubsidieerd door Rijk, gemeente

1) G. V. S. 1868 en 1884.

2) Staatscommissie 1906: Schetsen. . . . blz. 455.

3) G. V. H. 1902.

4) P. V. L. 1900.

en de L. L. B. In 1910 telde Limburg 43 stierhouderijen (Drente 43, Overijssel 19, Gelderland 12, Noord-Brabant 4: totaal in de zandprovincies 121; in Nederland 206 1) Venray en Sevenum hadden beide een stierhouderij 2) of Horst er ook een bezat werd niet vermeld. "De verplichte stierenkeuringen hebben het hare bijgedragen tot verbetering van het exterieur; door de coöperatieve stierenhouderijen en eventueel op te richten fokverenigingen zal het evenwel mogelijk worden, ook te letten op afstamming, met het oog op het melkproducerend vermogen". 3)

Het rundvee in de Peelstreken werd vooral gehouden voor de boterproductie. Daarnaast werd er handel mee gedreven en diende het als mestproducent. Tot de negentiger jaren werd de boter gemaakt op de boerderij. Volgens van Stuyvenberg was de kwaliteit van deze boter inferieur, omdat de melkwinning in de potstallen (die omwille van de mestproductie voor de gemengde bedrijven onmisbaar waren) zoveel te wensen overliet. 4) Veelal was de boter het ruilmiddel bij de winkelier voor de aankoop van goederen, die men zelf niet produceerde; naarmate men meer aankocht, kreeg men een hogere prijs: was er bij een boer een feest, b. v. een bruiloft in het vooruitzicht, dan steeg de boterprijs. Wel bestonden er in Horst en Venray weekmarkten voor boter, zgn. botermijnen 5), doch ook hier kwamen de winkeliers opkopen en betaalden ze de beste prijzen aan de hun bekende klanten. 6) De botermijn

- 1) Staatscommissie 1906; Overzicht. blz. 280
- 2) G. V. S. 1911 en Verslag der Kamer van Koophandel te Venray over 1914.
- 3) Staatscommissie 1906; Schetsen. blz. 455
- 4) Stuyvenberg, J. H. van: Het Centraal Bureau 1899-1949. Rotterdam 1949, blz. 36.
- 5) G. V. H. 1867.
- 6) Planje: Vijftig jaar. blz. 39.
Staatscommissie 1906; Schetsen. blz. 455

van Horst had in 1867 een aanvoer van 20.000 pond, die echter in 1879 nog slechts 150 pond bedroeg. Dit tengevolge van het feit, dat de boter steeds meer naar Venlo ter markt gebracht werd, waar de prijzen hoger waren, zoals het gemeenteverslag van 1878 meedeelt. De botermijn te Venray, in 1883 gesticht, had tot 1902 een behoorlijke aanvoer; dan houdt echter plotseling de opgave op, waarschijnlijk omdat de boter, die rond die tijd al in de zuivelfabrieken verwerkt werd, ook coöperatief werd afgezet en niet in Venray op de markt werd gebracht. 1)

Een grote verbetering volgt in de negentiger jaren, toen in navolging van Ament, die in 1891 was begonnen met de eerste coöperatieve zuivelfabriek te Tungelroy, deze methode van zuivelbewerking zich snel uitbreidde. In 1910 waren er in Limburg al 137 coöperatieve boterfabrieken. De meeste waren handkrachtfabrieken; nog slechts 40 werkten op stoomkracht. De ontwikkeling in de drie gemeenten was als volgt:

In Venray wordt in 1895 voor het eerst melding gemaakt van een handkrachtfabriekje en de aanwezigheid van een stoomkrachtcentrifuge (waarschijnlijk op een *boerdrij*). In 1901 waren er 7 handkrachtfabriekjes, waarvan er in 1911 geen meer aanwezig was, daar ze vervangen waren door 3 coöperatieve stoomzuivelfabrieken.

In Horst begon men in 1892 een particuliere stoomboterfabriek; in 1894 werd er een tweede gesticht, weer door een particulier. De coöperatieve zuivelfabricage begon er in handkrachtfabriekjes, waarvan er in 1901 al 7 bestonden; in 1907 werden deze samengevoegd in een coöperatieve stoomzuivelfabriek.

In Sevenum leverde men enige tijd de melk aan een particuliere stoomzuivelfabriek te Horst, doch men ging spoedig over tot het oprichten van enkele coöperatieve handkrachtfabriekjes in Sevenum zelf; in 1896 waren er 5; in 1912 werden ze vervangen door

1) G. V. V. 1883-1902.

één coöperatieve stoomzuivelfabriek. 1)

Waren in Limburg in 1910 nog slechts 40 zuivelfabrieken van de 140 met stoomkracht uitgerust, in het gebied van Venray - Horst - Sevenum waren in 1912 alle handkrachtfabriekjes opgeheven en vervangen door stoomzuivelfabrieken.

De in 1893 opgerichte Zuid-Nederlandse Zuivelbond, besloot reeds in 1895 tot coöperatieve afzet, waarvoor in dat jaar de Botermijn te Maastricht werd opgericht. In 1896 werd er 670.000 kg aangevoerd, in 1913 was dit opgelopen tot 4.854.295 kg. Op de, in 1911 voor het eerst genoemde, Roermondse botermijn, werd in 1911 230.770 kg aangevoerd en in 1913 245.595 kg. 2)

De coöperatie bood op de eerste plaats financieel voordeel. Volgens Planje werden voor de aan de winkeliers verkochte boter, prijzen gemaakt, die varieerden van f 0,30 - f 0,60. 3) De botermijnen te Maastricht en Roermond betaalden in 1913 respectievelijk f 1,34 en f 1,33 per kilogram. 4) Ook heeft de coöperatieve zuivelbereiding veel bijgedragen tot de verbetering van de rundveestapel. De boer kreeg een idee van de melkrijkheid van de dieren en tevens van de waarde van de geleverde melk, die uitbetaald werd naar vetgehalte. De slechtste koeien werden weggedaan en de beste kalveren aangefokt. De maatregelen en verenigingen tot bevordering van de rundveestapel vonden bij de boer nu gemakkelijker weerklank. 5)

Naast de betekenis van het rundvee als melk- en mestprodukt, was ook de handel in rundvee voor deze streek belangrijk. In Venray werden tot 1892 jaarlijks zes, vanaf 1892 elf en na 1896 veertien markten (voor vee én handelsartikelen) gehouden: in

- 1) Gegevens verkregen uit de gemeenteverslagen van Venray, Horst en Sevenum.
- 2) P. V. L. 1896, 1911 en 1913.
- 3) Planje: Vijftig jaar. blz. 39.
- 4) P. V. L. : 1913.
- 5) Staatscommissie 1906: Schetsen. . . . blz. 455.

Horst waren er tot 1873 twee en na 1873 drie jaarmarkten voor vee en in Sevenum bestonden twee jaarmarkten voor vee. 1)

Bij de boterhandel was het lange tijd de winkelier, die de boter opkocht of ruilde en zelf de prijs bepaalde: Pas sinds de coöperatieve zuivelbereiding werd de boter via de coöperatieve afzet op de vrije markt gebracht en zodoende afhankelijk van de daar geboden prijzen. De handel in rundvee geeft over het algemeen een afhankelijkheid van de conjunctuur te zien, vooral doordat veel rundvee naar Duitsland geëxporteerd werd. In de gemeenteverslagen van Venray, Horst en Sevenum is er voortdurend sprake van, dat de handel gunstig is door ruime afzet in Duitsland of slecht gaat ten gevolge van invoerbeperking in Duitsland.

De volgende tabel geeft de aanvoer aan van rundvee op de jaarmarkten van Venray, Horst en Sevenum:2)

<u>Jaar</u>	<u>Venray</u>	<u>Horst</u>	<u>Sevenum</u>
1865	421	-	391
1870	640	475	328
1875	-	825	370
1880	-	773	278
1885	1400	605	153
1890	2640	800	190
1895	1414	650	150
1900	3867	642	95
1905	2783	478	26
1910	1760	184	15
1913	2100	898	25

De stijging rond 1900, vooral voor Venray, werd veroorzaakt door een grotere toevoer van vee op de markten tengevolge van enige minder goede oogsten van voedergewassen (1898, 1899, 1901 en 1902) en het gebrek aan hooi en gras door de grote droogte

- 1) G. V. V. 1886, 1892 en 1896. G. V. H. 1867 en 1873
G. V. S. 1871.
- 2) Gegevens uit de gemeenteverslagen.

van 1901. 1)

Sevenum geeft over het geheel een daling te zien, waarschijnlijk ten gevolge van zijn afgelegen ligging. De scherpe daling rond 1910 is vermoedelijk een gevolg van de sluiting van enkele markten vanwege mond- en klauwzeer.

Een tijdlang was er veel rundvee naar Duitsland uitgevoerd. Na 1890 echter ondervond de rundveehandel de invloed van protectionistische maatregelen van Duitsland en werd daardoor minder, terwijl na 1900 weer een herstel optreedt, doordat de uitvoer van slachtvee naar Duitsland mogelijk wordt en mede door de verzending van fokvee naar België. 2)

Toen invoer van fokvee in Duitsland nog mogelijk was, werd praktisch alleen naar Duitsland fokvee uitgevoerd. Toen in Duitsland slechts slachtvee mocht worden ingevoerd ging men het fokvee naar België uitvoeren.

De gemiddelde prijzen voor Venray, Horst en Sevenum waren als volgt:

1865, f 125, --; 1880, f 180, --; 1885, f 160, --;

1890, f 190, --; 1895, f 180, --; 1900, f 170, --;

1905, f 200, --; 1910, f 250, --; 1913, f 300, --.

(1910 en 1913 alleen voor Venray. 3) De prijzen geven dus eenzelfde beeld te zien.

De handel in vee was voor de boeren van groot belang, aangezien het geld, waarmee de grotere uitgaven moesten worden bestreden, vooral moest komen van de verkoop van enige stuks vee. Het botergeld kreeg men regelmatig; dit werd waarschijnlijk meer besteed voor de aanschaf van kleinere huishoudelijke benodigdheden. 4)

1) G. V. V. 1898-1902, G. V. H. 1898-1900, G. V. S. 1900-1901.

2) G. V. V. 1902.

3) Prijzen uit de gemeenteverslagen.

4) Zie hiervoor verder o. a.: van Campen: Landbouwcrediet 1898-1948, blz. 13-26.

Concluderend kan men zeggen, dat de rundveestapel, als melkproducent, als handelswaar en bovendien nog als mestproducent, voor het gemengde bedrijf op de zandgronden van Venray, Horst en Sevenum zeer belangrijk was.

Par. 2: Varkens en Kippen

Naast de rundveehouderij werd ook het houden van varkens en kippen op de gemengde bedrijven in Venray, Horst en Sevenum van meer belang. Vroeger liepen er op elke boerderij zoveel varkens en kippen rond, als er konden leven van de afval. Men besteedde er weinig aandacht aan. Van de 2 à 3 varkens, die op een boerderij van middelmatige grootte gemest werden, werd het slechtste exemplaar voor eigen gebruik bestemd, terwijl de twee andere verkocht werden. De eieren, die niet door de boeren zelf geconsumeerd werden, gebruikte men als ruilmiddel bij de winkelier. 1)

Sinds de fabriekmatige zuivelbereiding opgekomen was, ging de varkenshouderij een grotere rol spelen. De ondermelk, die als afvalstof van de fabriek bij de boer terug kwam, kon n.l. uitstekend gebruikt worden voor de varkensmestierij. 2)

Bovendien werd er in de tijd, dat de varkenshouderij belangrijker werd, al spoedig van de zijde van de L.L.B. veel aandacht besteed aan de verbetering van de varkensstapel door middel van subsidies bij de aankoop van fokvarkens. Ook werd er een commissie voor de varkensfokkerij benoemd, door wier initiatief men in 1912, kwam tot de oprichting van het Limburgs Varkensstamboek. Dat deze activiteiten resultaat hadden, bleek in 1913, toen het Limburgs Varkensstamboek met meer dan de helft van de op dit gebied te behalen prijzen van de Haagse Landbouwtentoonstelling naar huis terugkwam. 3)

1) Staatscommissie 1906: Schetsen blz. 456 en 457.

2) Planje blz. 32.

3) Idem blz. 33.

Het belangrijkste resultaat echter was, dat door rasverbetering en door voorlichting wat betreft voeding en verzorging het mogelijk werd om meer varkens per jaar te mesten, hetgeen weer een financieel voordeel betekende. 1)

Voor Venray, Horst en Sevenum blijkt de toename van de varkensstapel uit de volgende cijfers: 2)

<u>Jaar</u>	<u>Venray</u>	<u>Horst</u>	<u>Sevenum</u>
1870	1702	1196	734
1890	2000	780	870
1913	4000	1735	1400

Op de jaarmarkten voor Venray en Sevenum (zie par. 1) werden varkens verhandeld. In Horst was een aparte weekmarkt voor biggen. Voor Sevenum werd ook een aanvoer van varkens vermeld. Horst had slechts van 1866 - 1874 een behoorlijke aanvoer van biggen, n.l. gemiddeld 4000 stuks per jaar; daarna echter nam de handel snel af; in 1880 werden nog slechts 35 stuks aangevoerd. 3) De oorzaak hiervan lag in het feit dat de biggen steeds meer naar Venlo ter markt werden gebracht 4), hetgeen mogelijk te verklaren is door de hogere prijs, die te Venlo betaald werd: b. v. in 1875 in Venlo f 9,40, terwijl de prijs in Horst f 7,25 was. 5)

Voor Venray was de varkenshandel belangrijker. Gegevens betreffende de aanvoer op de markt waren vanaf 1895 beschikbaar; opgave van de prijs werd echter niet gedaan, daarom werden om enige indicatie voor het prijsverloop de prijzen van Venlo ter aanvulling genomen. 6)

- 1) Staatscommissie 1906: Overzicht. . . . blz. 292.
- 2) Gegevens uit de gemeenteverslagen.
- 3) Gemeenteverslag Horst.
- 4) G. V. H. 1874.
- 5) Verslag van de Kamer van Koophandel te Venlo en G. V. H. : beide van 1875.
- 6) G. V. V. en Verslagen K. v. K. Venlo.

<u>Jaar</u>	<u>Aanvoer Venray</u>	<u>Prijs Venlo</u>
1895	2877	f 3,90
1900	4160	6,50
1905	7400	8,40
1910	3600	8,40
1913	5020	11,40

Volgens Planje hangt de grote schommeling in de marktaanvoer samen met de vleesprijzen voor vette varkens. Ook de exportmogelijkheden, somtijds door uitvoerverboden sterk gereduceerd, hadden op de aangevoerde hoeveelheid grote invloed.

Zoals reeds vermeld, werden oorspronkelijk de kippen vooral voor eigen gebruik gehouden en werd het overschot geruild bij de winkelier. Toen men de eierafzet coöperatief ging organiseren en voor de eieren een hogere prijs ontving, had dit een geweldige toename van het aantal kippen tot gevolg. 1)

Aanvankelijk werden op de botermijn te Maastricht ook eieren geveild; spoedig werd echter de in 1904 opgerichte C. R. E. de voornaamste eiermijn. Daarnaast werd in 1908 te Venlo de Coöperatieve Veiling Vereniging (C. V. V.) opgericht, waar ook eieren geveild werden. Voor beide coöperaties gold voor de leden het verplichte lidmaatschap van de boerenbond en een leveringsplicht van alle eieren.

Jaar	Veiling	Aantal eieren	Gemidd. prijs per 100 stuks
1901	Maastricht	972.163	f 2,95
1905	Maastricht	2.041.200	3,75
	Roermond	835.075	3,86
1910	Maastricht	7.887.908	4,19
	Roermond	13.568.800	4,27
	Venlo	1.675.850	4,20

1) G. V. V. en Verslagen K. v. K. Venlo.

De C. R. E. had afdelingen; de leden daarvan brachten hun eieren bijeen op een bepaalde plaats, vanwaar die eieren naar Roermond getransporteerd werden. Voorgaande opgave geeft de omzet van Maastricht, Roermond en Venlo. 1)

In Venray werd in 1903 een afdeling van V. P. N. gesticht met 25 leden (in 1914 waren er 230 leden); de afdeling was weer gesplitst in 3 coöperatieve eierverzendingverenigingen, die leverden aan de C. R. E. 2) Of er in Horst en Sevenum ook aan de C. R. E. geleverd werd, vermelden de verslagen niet, hoewel de grote aanhang van de L. L. B. in die gemeenten dit wel waarschijnlijk maakt.

Ook moet melding gemaakt worden van de werkzaamheden van particulieren als de heren Jansente Venray - later te Horst - en de Ponti, onderwijzer te Oirlo (gem. Venray); van hen vooral ging de stuwkracht uit voor de verbetering van de pluimveestapel en de afzet op coöperatieve grondslag. 3)

De volgende tabel geeft de geweldige groei van het aantal kippen in Venray, Horst en Sevenum weer: 4)

<u>Jaar</u>	<u>Venray</u>	<u>Horst</u>	<u>Sevenum</u>
1870	6340	3000	1060
1890	6400	3000	2500
1900	7500	3101	4000
1905	26050	12000	12000
1910	28000	46752	40000
1913	39875	46750	40000

Bij vergelijking met het aantal kippen in Limburg, dat in 1900 504.000 bedroeg en in 1913

- 1) Staatscommissie 1906: Schetsen... blz. 457.
- 2) Verslag K. v. K. Venray 1914.
- 3) Planje: Vijftig jaar... blz. 41.
- 4) Gegevens uit de gemeenteverslagen.

916.000 1), blijkt de geweldige groei in Venray, Horst en Sevenum nog beter.

Ook was de verzorging van de kippen in deze streek beter. De Staatscommissie van 1906 vermeldt:

"In enkele streken, zoals in het Noorden van Limburg, te Horst, Sevenum en Venray en omgeving, wordt aan rasverbetering veel gedaan, daar houdt men de kippen op de meeste boerderijen thans in afgebakende loopplaatsen, met afzonderlijke slaap- en legplaatsen, iets wat hier en daar elders, maar over het algemeen nog niet voorkomt". 2)

Par. 3: Overig Vee.

Bij het "overig vee" moeten als eerste de paarden genoemd worden. Rond 1850 waren er nog wel enige tientallen trekossen in de streek van Venray, Horst en Sevenum, doch het waren spoedig voornamelijk de paarden, die als trekvee gebruikt werden.

Handel in paarden werd er op de jaarmarkten praktisch niet gedreven. Er werden slechts af en toe enige paarden aangevoerd. Eerst in 1914 werden in Venray 2 paardenmarkten opgericht. 3)

Ter verbetering van het paardenras kwam in 1901 de Wet op de Paardenfokkerij tot stand: er werden provinciale keuringscommissies opgericht, die zich ook belasten met de aankoop van goed fokmateriaal. 4) In 1914 werd te Venray opgericht de Hengstenassociatie "Venray - Horst en omstreken", waartoe ook Sevenum in 1915 toetrad. 5)

De cijfers van het aantal aanwezige paarden geven dan ook een ontwikkeling te zien, evenredig met

- 1) Gegevens voor Limburg uit Planje: Vijftig jaar... blz. 34.
- 2) Staatscommissie 1906: Overzicht.... blz. 299.
- 3) Verslag K. v. K. Venray 1914.
- 4) Planje: Vijftig jaar... blz. 35.
- 5) Verslag K. v. K. Venray 1914 - G. V. S. 1915.

het geleidelijk groter worden van de behoefte aan paarden als trekkracht: 1)

<u>Jaar</u>	<u>Venray</u>	<u>Horst</u>	<u>Sevenum</u>
1856	310	178	138
1880	-	163	132
1900	470	164	139
1913	482	294	258

De schapenhouderij in deze streek nam na 1890 zeer sterk af: 2)

De oorzaak van deze teruggang lag vooreerst in de ontginning van de woeste gronden, waardoor steeds minder heide beschikbaar kwam. Verder liep de schapenteelt terug door gebruik van kunstmest en de uitbreiding van de rundveestapel, waardoor het schaap als mestproducent zijn waarde verloor 3) en tenslotte door het afnemen van de handel die werd gedreven door de Venrayse Schaapscompagnieën.

<u>Jaar</u>	<u>Venray</u>	<u>Horst</u>	<u>Sevenum</u>
1856	7432	810	936
1870	7770	1310	1528
1890	4000	2150	1035
1910	1100	290	80

Op de merkwaardige schapenhandel moet iets nader worden ingegaan. 4)

Er bestonden in Venray op het gebied van de schapenhandel een grote Compagnie en enkele kleinere compagnieën; deze kleinere bleven bestaan tot

- 1) Gegevens uit de gemeenteverslagen.
- 2) Idem.
- 3) Staatscommissie 1906: Overzicht. blz. 295.
- 4) De gegevens over de Venrayse schapenhandel zijn uitsluitend ontleed aan een artikel van H. Wismans in: "De Maasgouw", jaargang 66 (1947), blz. 34: "De Venraysche schapenhandel voor 100 jaren".

1900. De grote Compagnie bestond van 1847 tot 1850 uit elf leden, in 1857 uit negen, in 1859 uit zestien, in 1872 uit zeventien, in 1877 uit een en twintig, in 1910 uit tien en na de eerste wereldoorlog nog uit vier leden. Haar werkzaamheid strekte zich uit tot Parijs en Londen. Reeds in 1845 werden schapen via Metz naar Parijs gezonden en in 1846 naar Londen. De schapen werden door de leden opgekocht op de boerderijen in de buurt en op de markten over heel Nederland. Omstreeks 1860 werden de schapen ook aangekocht op Duitse boerderijen en markten. Sommige leden trokken door tot Polen, Oostenrijk, zelfs tot Rusland om schapen op te kopen. De proef met Rusland werd echter na 1878 en 1879 niet meer herhaald; het bracht te weinig op. Ook Denemarken en IJsland werden bezocht. Toen Argentinië op het eind van de vorige eeuw grote hoeveelheden schapen ging uitvoeren en dreigde de handel te gaan overheersen, zond de Compagnie twee van haar leden naar Buenos Aires, om schapen te kopen voor Engeland.

Over enkele jaren zijn meer kwantitatieve gegevens bekend: in 1846 werden 5500 schapen verhandeld; in 1847 11.000; in 1856 21.000; waarvan 10.000 naar Londen, 10.000 naar Parijs en 1.000 naar Luik; in 1860 35.000; in 1869 70.000; in 1872 100.000 Duitse schapen, waarvan 53.000 naar Engeland; in 1878 93.000, waaronder 12.000 "Russen". De omzet in de laatste 2 jaren bedroeg telkens ruim een miljoen gulden.

Na 1900 begon het ledenaantal en de omzet af te nemen. Toen het vervoer uit andere werelddelen sneller ging en bevriezingsmethodes werden toegepast en vooral ook toen de vraag naar schapenvlees in Duitsland zelf toenam in verband met de stijgende welvaart, verloor de Compagnie, die in Duitsland haar voornaamste handelsgebied had, de afzet van Duitse schapen naar Engeland. Gedurende de eerste wereldoorlog hield de internationale handel van de Compagnie geheel op en na die oorlog werd Antwerpen, waar een viertal jongere leden het werk her-

vatten, het enige centrum.

Verder moeten bij het "overig vee" nog de bokken en geiten genoemd worden. Zij werden vooral gehouden door arbeiders, die daarmee enigszins in de behoefte aan melk konden voorzien. De omvang veranderde niet veel: voor Venray, Horst en Sevenum bedroeg dit aantal in 1870 resp. 670, 520 en 208 stuks en in 1913 resp. 600, 600 en 160 stuks. 1)

De bijenteelt tenslotte ging flink achteruit. In Venray liep deze terug van 691 korven in 1870 tot 201 korven in 1913. Horst, dat in 1870 nog 1200 korven telde, had er in 1880 nog slechts 252 over, waarna geen melding meer wordt gemaakt van het aantal. In Sevenum daalde het aantal bijenkorven van 440 in 1870 tot 40 in 1913. 2) Als oorzaken geeft de Staatscommissie 1906 twee factoren aan:

1. het gebrek aan arbeidskrachten voor dit nogal veeleisend bedrijf,
2. de betrekkelijk lage prijzen en de minder gretige afname van honing en was. 3)

De grote verbetering in de veeteelt was vooral van belang daar de veeteelt het geld moest opbrengen. Voor 1890 deed zij dit nauwelijks; dit was bijna alleen het geval door het verhandelen van enkele stukken vee per jaar; boter en eieren dienden slechts als ruilmiddel. De coöperatie bracht hier de grote verandering. De boter werd coöperatief bereid en afgezet; ze werd van goede kwaliteit en bracht behoorlijk geld op. De rundveestapel nam toe. Ook werd het rundvee van betere kwaliteit, o. a. door de coöperatieve stierhouderijen. De varkensmesterij dankte haar opgang vooral aan de coöpera-

- 1) Gegevens uit de gemeenteverslagen.
- 2) Idem.
- 3) Staatscommissie 1906: Schetsen... 458.

tieve zuivelbewerking, omdat de afvalstoffen van de zuivelfabriek een zeer goed voedsel bleken voor de varkensmesterij. Bovendien werd het ras verbeterd, o. a. door de activiteit van de L. L. B. De kippenhouderij breidde zich geweldig uit nadat de coöperatieve afzet van eieren geregeld was.

Grote invloed moet ook worden toegekend aan voorlichting en onderwijs, die van rijkswege geregeld werden en aan de bemoeiingen van rijk en provincie met de verbetering van de veestapel.

Tenslotte werd via de coöperatieve afzet en de markthandel geprofiteerd van de stijging der prijzen ten gevolge van de opgaande conjunctuur. De streek werd nu ingeschakeld in en afhankelijk van het grotere marktverkeer, waarvan zij lange tijd afgesloten was geweest, daar men voornamelijk voor zichzelf en weinig voor de markt produceerde. Het aantal schapen echter nam beduidend af. Ongeveer een halve eeuw lang had de Grote Schaapscompagnie te Venray een opmerkelijke en levendige handel gedreven in schapen, waarvan met het uitbreken van de eerste wereldoorlog een einde kwam.

Hoofdstuk IV

ENIGE ANDERE SOCIAAL- ECONOMISCHE ASPECTEN

De belangrijke vooruitgang, die op het terrein van de landbouw en veeteelt na de agrarische crisis werd geboekt, is in het voorgaande uitvoerig beschreven. Deze vooruitgang was allereerst het resultaat van de pogingen van de boeren in deze streek om door onderlinge samenwerking de moeilijkheden het hoofd te bieden en gezamenlijk te zoeken naar mogelijkheden tot intensivering en verbetering van het landbouwbedrijf. Daarom werd de eerste paragraaf van dit hoofdstuk gewijd aan het verenigingsleven en de coöperaties.

De ontwikkeling op agrarisch terrein had belangrijke consequenties voor de streek, die in haar bestaan bijna geheel van de toestand van de landbouw afhankelijk was. De overige bestaansbronnen werden door de gunstige landbouwsituatie gestimuleerd, met name de verzorgende, grotendeels op de agrarische grondstoffen voortbouwende nijverheid, de verzorgende beroepen en het dienstenverkeer. Aan de ontwikkeling van de nijverheid in deze streek schenkt de tweede paragraaf bijzondere aandacht.

Maar ook andere groepen waren in hun bestaan onmiddellijk van de landbouw afhankelijk. Wij denken hierbij speciaal aan de toestand van de landarbeiders, die eveneens hun situatie belangrijk verbeterd zagen. In de derde paragraaf is daarom vooral aandacht geschonken aan de toestand van de landarbeiders.

Par. 1: Verenigingsleven en Coöperatie

In 1849 was in Limburg de Maatschappij van Landbouw en Bloemkwekerij opgericht, die in 1862 na hervorming werd omgedoopt in de Limburgse Maatschappij van Landbouw. Het ledenaantal van de Maatschappij nam vooral na 1870 toe: in dat jaar

werd een "wandelleraar" benoemd "om op bevattelijke wijze onderricht te geven in de landbouw" en werd bovendien besloten over te gaan tot het bevorderen van het locale verenigingsleven door middel van de zogenaamde landbouwcasino's, waarvan er in Horst een in 1870, te Sevenum in 1871 en te Venray een in 1872 werd opgericht. 1) Doel en middelen tot dat doel zijn reeds in Hoofdstuk I, par. 3 gegeven. Ook probeerde de maatschappij de veeteelt door middel van veetentoonstellingen en premies voor goede fokdieren en de landbouw door middel van proefvelden, direct te bevorderen.

Of de Maatschappij een grote invloed heeft gehad, valt te betwijfelen. In de gemeenteverslagen van Horst wordt herhaaldelijk opgemerkt, dat de invloed van het Casino, dat als hoogste ledenaantal slechts 60 haalde, weinig merkbaar was. Het Casino in Venray, in 1896 voor het eerst vermeld, telde slechts 20 leden. Tekenend is ook, dat het coöperatieve zuivel- en boerenleenbankwezen grotendeels naast en niet uit de Maatschappij is gegroeid. 2)

De in 1896 opgerichte Limburgse Christelijke Boerenbond mocht zich daarentegen over een grote belangstelling verheugen. Dat is te verklaren uit haar positief Christelijke instelling, die de Maatschappij van Landbouw - uitsluitend de bevordering van materiële belangen ten doel hebbend - niet kende. Dat de Boerenbond in korte tijd ingang vond op het platteland was ook mede te danken aan de activiteit van de priesters. 3)

In 1901 kwam de fusie tot stand tussen de Limburgse Maatschappij van Landbouw en de Christelijke Limburgse Boerenbond tot de Limburgse Landbouwbond, welke ook het Christendom als grondslag had. De bond had tot doel: de geestelijke en stoffelijke verheffing van de landbouwende stand. Dit doel

1) P. V. L. 1870, 1871, 1872.

2) Planje: Vijftig jaar. blz. 70.

3) Idem blz. 71.

trachtte men te bereiken door: het bevorderen van de landbouwbelangen in het algemeen, het verspreiden van voor de landbouw nuttige kennis, het stichten of steunen van credietverbetering en verzekeringswezen, het bestrijden van slechte gewoonten en handelspraktijken en het bevorderen van de spaarzaamheid.

In 1901 waren er 118 verenigingen en 9611 leden aangesloten bij de Bond: in 1913 154 afdelingen en 18.235 leden. 1) In Venray bestond in 1896 een afdeling van de Boerenbond met 180 leden; in 1913 waren er 450 personen lid van de Limburgse Landbouwbond (L. L. B.) In Sevenum werd in 1897 een afdeling opgericht; er worden echter geen cijfers gegeven. In Horst zijn in 1901 308 leden; in 1910 374 leden.

De activiteit van de L. L. B. richtte zich vooral op coöperatie, onderwijs en voorlichting.

Coöperatie

De samenwerking in de vorm van coöperaties uitte zich op het gebied van het credietwezen, de aankoop van meststoffen en op het terrein van het verzekeringswezen.

De organisatie van het landbouwcrediet in Limburg werd voornamelijk overgelaten aan de daartoe ingestelde Raiffeisencommissie, waarvan Th. v. d. Marck, pr. de secretaris en de grote organisator was. Om tot oprichting van boerenleenbanken te komen richtte hij zich speciaal tot de dorpspastoors, de toekomstige adviseurs van de boerenleenbanken. Dat hij succes gehad heeft, moge hieruit blijken: in 1899 waren er bij de C. C. B. te Eindhoven 12 Limburgse banken aangesloten (totaal 33), in 1913 117 (totaal 363).

In Venray, Horst en Sevenum werden de boeren-

1) P. V. L. 1901 en 1913.

leenbanken respectievelijk opgericht in 1899, 1911 en 1905; bovendien werden er in Oirlo (Gem. Venray) en America (gem. Horst), waar ook boerenbonden bestonden, resp. in 1911 en 1918 boerenleenbanken opgericht. 1) Het aantal leden nam toe: in Venray van 124 in 1907 tot 197 in 1914; in Horst van 45 in 1911 tot 97 in 1914 en in Sevenum van 123 in 1907 tot 223 in 1914. 2)

Dat het vertrouwen van de boeren gewonnen werd blijkt ook uit de geweldige toename van de spaargelden; 3)

voor Venray van f 72.650 in 1907 tot f 134.281 in 1913.

voor Horst van f 19.177 in 1911 tot f 70.168 in 1913.

voor Sevenum van f 60.837 in 1907 tot f 237.685 in 1913.

voor Limburg van f 689.861 in 1907 tot f 3.325.222 in 1913.

De gezamenlijke aankoop werd ook direct door de L. L. B. ter hand genomen. De nauwe binding tussen de boerenbond en de aankoopvereniging blijkt nog in het spraakgebruik (als men het over boerenbond heeft bedoelt men het magazijn van de aankoopvereniging). Er werd een commissie van aankoop benoemd, die de bestellingen van de afdelingen samenvoegde en uitvoerde; ook de afdelingen zelf kochten rechtstreeks aan. Tot 1909 was op de depôts alleen kunstmest verkrijgbaar, daarna ook veevoederartikelen. In 1914 werd de commissie van aankoop opgeheven en vervangen door de centrale coöperatieve aankoop- en verkoopvereniging "Landbouwbelang",

- 1) Haastert H. van en C. W. M. Huysmans; Veertig jaren landbouwcrediet o. l. v. de C. C. B. te Endhoven 1898-1938, Roermond 1938, blz. 122 en 123
- 2) Dilling: De Peelstreek, bijlage bij blz. 149.
- 3) Gegevens voor Venray, Horst en Sevenum uit Dilling: De Peelstreek: blz. 150.
Gegevens voor Limburg uit P. V. L. 1907 en 1913.

een onderdeel van de L. L. B. Dat in Venray, Horst en Sevenum ook aankoop-verenigingen ("boerenbonden") bestonden, blijkt uit de mededelingen uit de gemeenteverslagen: voor Venray (1896), Sevenum (1902) en Horst (1904) wordt het uitdrukkelijk vermeld, maar er worden geen cijfers gegeven. Voor Limburg geeft het Provinciaal Verslag cijfers betreffende de coöperatieve aankoop: in 1901 werd 15.098.970 kg aangekocht; in 1907 34.077.000 kg en in 1913 zelfs 63.159.116 kg.

De derde vorm van coöperatieve activiteit omvatte het verzekeringswezen. Door de L. L. B. werden achtereenvolgens opgericht: de onderlinge hagelverzekering in 1899 (in 1913: 107 afdelingen), de onderlinge paardenverzekering in 1901, (in 1913: 57 afdelingen, de onderlinge brandverzekering in 1902, (in 1913: 108 afdelingen), de landbouwongevalverzekering in 1910, (in 1913: 138 afdelingen) en de onderlinge Limburgse ziekteverzekering eveneens in 1910, (in 1913: 102 afdelingen). 1)

Het verslag van Sevenum geeft een opgave van de daar aanwezige coöperatieve instellingen, waaruit blijkt, dat in Sevenum tot 1914 alleen een afdeling van de onderlinge hagelverzekering bestond sinds 1899. Het Verslag van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Venray (in 1914 is de Kamer begonnen) vermeldt over 1914 voor Venray alleen een afdeling van de onderlinge brandverzekering met 39 verzekerden. Voor Horst werd in het gemeenteverslag niets vermeld.

Wel dient nog vermeld, dat er nog zelfstandige locale onderlinge verzekeringen bestonden. Zo vermeldt het verslag van Sevenum sinds 1893 het bestaan van een onderling veefonds. Het verslag van de Kamer van Koophandel van Venray over 1914 vermeldt de aanwezigheid van: een paardenverzekering met 272 leden, een veeverzekering met 188

1) Planje: Vijftig jaar... blz. 88-97.

De cijfers werden gehaald uit P. V. L. 1913.

leden en voor het dorp Oirlo een onderlinge veeverzekering "tellende 300 koeien".

Onderwijs

Vanwege het Rijk waren sinds 1890 zogenaamde land- en tuinbouweren aangesteld, die als taak hadden het aanleggen van proefvelden, het geven van voordrachten, adviezen en onderwijs. Een wandelleraar bestond er in Limburg al sinds 1870 met ongeveer dezelfde taak. Veel werk werd er ook gedaan door de land- en tuinbouwonderwijzers, die land- en tuinbouw cursussen gaven.

De eerste vorm van middelbaar landbouwonderwijs in Limburg was de rijkslandbouwwinterschool te Sittard, gevestigd sinds 1895.

Op het gebied van de veehouderij werd onderwijs gegeven door middel van de cursus veekennis, die afwisselend in de verschillende plaatsen in Limburg gegeven werd; ook werden er cursussen hoefbeslag gegeven door praktiserende dierenartsen. Deze cursussen werden door het rijk gesubsidieerd, terwijl later provincie en landbouwbond subsidies voor het onderwijs uittrokken.

De cursussen van de landbouweren en de cursus hoefbeslag blijken volgens de provinciale verslagen van 1886 en 1905 ook in Venray, Horst en Sevenum gegeven te zijn.

In 1914 werd door de L. L. B. de Vereniging voor Landbouwonderwijs opgericht, waarvan als eerste activiteit de stichting van de Landbouwhuishoudschool te Posterholt in 1914 te vermelden valt.

De verdere en grotere ontwikkeling van het landbouwonderwijs valt na 1914.

Voorlichting

Deze was, zoals reeds opgemerkt, in handen van de rijksland- en tuinbouweren. Daarnaast kende men een tweetal consulenten, n.l. de heren J. Ament voor het zuivelwezen en ir. J. Timmer-

mans voor de veeteelt, die beiden door woord en geschrift zeer veel voor het zuivelwezen en de veeteelt tot stand gebracht hebben. Ament was de man van de coöperatieve zuivelverwerking in het Zuiden, die in 1892 begonnen was met de coöperatieve zuivelfabriek in Tungalroy en in het bestuur zat van de Zuid-Nederlandse Zuivelbond (in 1893 opgericht). 1)

In 1903 werd door de L. L. B. een commissie benoemd voor de varkensfokkerij, die door subsidies te geven voor aankoop van fokmateriaal het varkensras in Limburg verbeterde. In 1912 kwam op advies van deze commissie het Limburgs Varkensstamboek tot stand.

Voor de verbetering van de rundveestapel bestond al sinds 1900 de "Centrale Commissie ter bevordering van de oprichting van stierhouderij en fokverenigingen in Limburg", een provinciale instelling. 2) Voor de paardenstapel bestond een provinciale regelings- en keuringscommissie. Voor de pluimveebelangen zorgde de V. P. N.

Ook werd voorlichting gegeven door de in 1910 ingestelde commissie tot verbetering van zaaizaad en pootgoed uit de L. L. B.

Een ruime voorlichting werd tenslotte gegeven in het orgaan van de L. L. B. "Land en Vee", dat, hoewel al bestaande als maandblad en onder andere namen vanaf 1897, sinds 1907 wekelijks aan de leden toegezonden werd. 3)

Par. 2: De Nijverheid

De ontwikkeling van de nijverheid in het gebied van Venray, Horst en Sevenum werd vooral beïnvloed door twee factoren, vooreerst door de groei en samenstelling van de bevolking en vervolgens door de toestand van de landbouw.

1) P. V. L. 1905.

2) P. V. L. 1900.

3) Planje: Vijftig jaar. blz. 101-105.

De bevolking van de gemeenten Venray, Horst en Sevenum steeg van 13.792 zielen in 1870 tot 17.231 in 1914. Deze bevolkingsgroei steeg voornamelijk door geboorteoverschot, omdat deze streek tot 1905 een permanent vertrekoverschot kende. Merkwaardig is, dat de gemeente Venray een veel geringere bevolkingsstijging had dan de gemeenten Horst en Sevenum, hetgeen overigens geen afbreuk deed aan de centrale functie, die Venray vanouds in de streek vervulde. Op het gebied van de nijverheid zal dit nog nader blijken.

Het agrarisch karakter van de streek is eveneens in de aard en ontwikkeling van de nijverheid af te lezen. Deze breidde zich uit, maar was in hoofdzaak toch gebonden aan en gericht op de verwerking van landbouwprodukten. De agrarische structuur van de streek beïnvloedde zodoende het karakter en de vooruitgang van de nijverheid.

Dat het aantal personen, in 1909 in de nijverheid werkzaam, een bescheiden plaats innam ten opzichte van hen, die hun werk vonden in de landbouw, blijkt uit de beroepstelling van het C. B. S., die voor Venray, Horst en Sevenum de volgende beroepsstructuur geeft. 1)

	Venray	Horst	Sevenum
Nijverheid	77,7%	21,8%	12,7%
Landbouw	46%	54,5%	71,8%
Overige beroepen	36,3%	23,7%	15,5%
Totale beroepsbevolking	100%	100%	100%
Beroepsbevolking in % van de totale bevolking	35,1%	40,6%	43,2%

Sevenum blijkt het meest agrarisch te zijn. Het kleinere percentage van de beroepsbevolking op de totale bevolking in Venray is toe te schrijven aan de gestichtsbefolking.

1) Deze cijfers van de beroepstelling 1909 in: Ontwikkelingsplan t. b. v. de agrarische bevolking van Venray, Horst en Sevenum... bijlage bij hoofdstuk III, blz. 53 en 54.

De nijverheid in Sevenum was over de hele periode uiterst beperkt: de nijverheid, die er bestond was bovendien nog geheel ingesteld op de verwerking van landbouwprodukten. In 1866 waren er 4 bierbrouwerijen, 2 windgraanmolens en 1 oliegraanmolen; in het totaal hadden hier 10 arbeiders werk. 1) In 1898 waren de bierbrouwerijen verdwenen en in 1914 bestonden in Sevenum: 2 stoomgraanmolens en 3 windgraanmolens met elk 4 arbeiders, en 1 stoomzuivelfabriek, met 6 arbeiders. 2) Aan deze geringe aanwezigheid van industrie zal Sevenums afgelegen ligging niet vreemd geweest zijn: het station aan de spoorlijn Venlo - Eindhoven (vanaf 1867) lag op 2 kilometer van het dorp en de provinciale wegen Venlo, Horst, Venray en Venlo - Roermond lagen beide op grote afstand van Sevenum.

In Horst nam de nijverheid een belangrijke plaats in. Dit was deels toe te schrijven aan de textielindustrie, die in Horst enige omvang had en verder sinds 1886 aan de Gebroeders van der Griendt, die begonnen met turfstrooisel- en turfbriketten-fabricage.

Horst kende in het begin van de vorige eeuw een bloeiende weefindustrie; eerst van vlaslinnen, doch rond 1850 moest wegens het ophouden van de vlasteelt, worden overgegaan op de katoenweverij, waarmede zich + 150 wevers bezig hielden (het was huisindustrie) 3). Deze weverij zal ook de andere textielindustrie aangetrokken hebben: in 1857 waren behalve de weverij aanwezig: 1 zijdefabriek met 13 arbeiders, waarvan 3 kinderen; 1 katoenfabriek (huisindustrie) met 21 arbeiders, waarvan 1 kind; en 1 wasblekerij. De arbeiders verdienden 50 - 57 cent per dag, de kinderen f 0,90 - f 1,50 per week. 4) Een Twentse calicotwever verdiende in

1) G. V. S. 1866.

2) G. V. S. 1898 en 1914.

3) G. V. H. 1852.

4) G. V. H. 1857.

1860 55 cent per dag, een katoenwever 85 cent, terwijl in de Noordbrabantse textielcentra een dagloon voorkwam van 67 cent per dag. 1)

De kinderarbeid, die in Horst blijkbaar voorkwam, verdween in de tachtiger jaren en vanaf 1883 werden er in de gemeenteverslagen geen kinderen meer vermeld bij het aantal arbeiders, in de fabrieken werkzaam.

Naast de textielindustrie waren er in 1857 nog: 1 stoomoliemolen met 4 arbeiders, 1 smederij met "2 man en 1 paard", 1 orgelmakerij met 4 arbeiders 2 windgraanmolens, 1 watergraanmolen, 1 wateroliemolen en 3 biërbrouwerijen (van deze laatsten is het aantal arbeiders onbekend).

In 1887 is de toestand als volgt. De zijde- en manufacturenfabriek had 35 arbeiders (in 1857 10) de katoenfabriek gaf werk aan 29 arbeiders (1857 20). Het aantal wevers was afgenomen met 50; sommigen van hen hadden werk gevonden in de landbouw; anderen waarschijnlijk in de zijde- en manufacturenfabriek. De wasblekerij had opgehouden te bestaan. De textielindustrie gaf dus een daling te zien. Van de overige genoemde "fabrieken" had alleen de orgelmakerij opgehouden te bestaan en was het aantal arbeiders, werkzaam bij de olie-zaagmolen van 4 tot 7 gestegen. Sinds 1876 echter bestond er ook een houtzagerij, die in 1887 werk gaf aan 25 arbeiders. Een turfstrooiselfabriek met 40 arbeiders was sinds 1886 in bedrijf gekomen. De lonen waren overal f 0,90 per dag, behalve in de turfstrooiselfabriek, waar f 1,20 verdiend werd. 2)

In 1907 heeft zich de nijverheid aldus ontwikkeld: De zijde- en manufacturenfabriek gaf nog slechts werk aan 10 arbeiders; de katoenfabriek aan 24 arbeiders; wevers zijn er nog 72; de textielindustrie

- 1) Verberne L. G. J., De Nederlandse arbeidersbeweging in de negentiende eeuw. Antwerpen (Aulaserie 23) blz. 39.
- 2) G. V. H. 1887.

is blijkbaar achteruitgegaan. Voor de andere fabrieken blijkt het volgende: bierbrouwerijen en graanmolens waren er wel, doch hun aantal werd niet genoemd, evenmin het aantal arbeiders, daarbij werkzaam; de oliegraanmolen gaf werk aan 7 arbeiders (1887:7), de smederij aan 10 arbeiders (1887:2), de houtzagerij aan 21 (1887:25), en de turfstrooiselfabriek van van der Griendt aan 62 personen (1887:40). Nieuwe fabrieken waren: 1 sigarenfabriek (sinds 1894) met 8 arbeiders; 1 turfbrikettenfabriek (sinds 1906 met 20 arbeiders); 1 houtzagerij (sinds 1906) met 8 arbeiders en 3 stoomzuivelfabrieken, waarvan het aantal arbeiders onbekend is. De lonen waren ten opzichte van 1887 weer iets vooruitgegaan; men verdiende f 1,-- per dag; behalve bij de turfstrooisel- en turfbrikettenfabriek en bij de houtzagerij van 1906, waar f 1,50 betaald werd; de laatste 3 waren allen eigendom van van der Griendt. 1)

Horst blijkt dus wel enige industrie te hebben. Het aantal arbeiders dat er in de textielindustrie werk vond, met inbegrip van de wevers, nam weliswaar af, maar in 1907 was het aantal toch nog 106 personen (in 1857 + 180 personen). Verder vonden in 1907 90 personen werk bij de fabrieken van van der Griendt. Als men het aantal arbeiders in de andere "fabrieken" (houtzagerij, sigarenfabriek, smederij, graanmolens, bierbrouwerijen) op 60 à 70 stelt, komt men op een totaal van 250 à 260 personen, die in Horst zelf in de nijverheid werkzaam waren.

Voor Venray bleken de gegevens uit de gemeenteverslagen veel geringer. Slechts aantal en aard van de fabrieken werd opgegeven; over aantal arbeiders en hoogte van de lonen werd niets medegedeeld. Bovendien wordt er eerst in 1901 een opgave gedaan van de aanwezige nijverheid. Om de nijverheid in Venray te beoordelen kunnen dus slechts de gege-

1) G. V. H. 1907.

vens van 1901 en 1914 naast elkaar geplaatst worden. 1)

<u>1901</u>	<u>1904</u>
5 brouwerijen	5 bierbrouwerijen
1 cichorijfabriek	1 cichorijfabriek
3 watergraanmolens	2 watergraanmolens
7 windgraanmolens	7 windgraanmolens
2 leerlooierijen	3 leerlooierijen
7 zuivelfabrieken	2 stoomzuivelfabrieken
	1 cartonnagefabriek
	1 hooipersfabriek
	2 huidenzouterijen
	2 schoenfabrieken
	1 mouterij
	1 stroohulzenfabriek
	1 graan- en houtzaagmolen
1 boekbinderij	2 boekbinderijen
2 drukkerijen	2 drukkerijen
1 steenbakkerij	1 steenbakkerij
1 ijzer- en metaal- warenfabriek	1 ijzer- en metaalwaren- fabriek
	1 gasfabriek
	1 meubelfabriek
	4 sigarenfabrieken
	1 tabaksweverij
	1 rijwiel- en motorfabriek
	1 stoomtimmerfabriek

Men ziet dus, dat fabrieken, die landbouwprodukten (in ruime zin) verwerken, in aantal ver de andere fabrieken overtreffen (in 1901 resp. 25 en 5; in 1914 resp. 29 en 15). Wel blijkt dat de toename ten opzichte van 1901 in het voordeel uitvalt van de "niet-agrarische" fabrieken.

Bij vergelijking met Horst valt het veel grotere aantal op én de grotere verscheidenheid. Hoe het

1) G. V. V. 1901 en Verslag K. v. K. Venray 1914.

dan te verklaren is, dat in Horst 21,8% van de bevolking in de nijverheid werkzaam was, terwijl er in Venray slechts 17,7% werk had in de nijverheid, is moeilijk te zeggen, daar voor Venray geen gegevens bekend zijn betreffende het aantal arbeiders per fabriek

De grotere verscheidenheid én het grotere aantal van de fabrieken is misschien hieruit te verklaren. Op de eerste plaats had Venray b.v. in 1910 8226 inwoners en Horst 5509; dit veroorzaakt dus een grotere behoefte. Bovendien was in Venray het percentage "overige beroepen" 36,3% en in Horst 23,7%; een verschil dus van 12,6%. Dit overwicht van Venray werd vooral veroorzaakt door het groot aantal instituten (een gymnasium voor jongens, verbonden aan een klooster der Franciscanen; een "pensionaat voor jonge dames" met H. B. S. en Kweekschool, verbonden aan een klooster voor zusters; verder 2 psychiatrische inrichtingen met een staf van doktoren en verplegers; een ziekenhuis; enkele kloosters 1), terwijl in Horst slechts een ziekenhuis en enkele kloosters waren. Dit grote aantal instituten en de mensen, die daarin werkzaam waren, hadden wellicht een behoefte aan artikelen, die men b.v. in Horst nog als overbodige luxe beschouwde. (Boekbinderijen en -drukkerijen, meubelfabriek, gasfabriek): van de andere kant is het ook mogelijk dat mensen juist door die instituten aangespoord werden in Venray een fabriek te vestigen (schoenfabrieken en aanverwante fabrieken, 4 sigarenfabrieken, rijwielen- en motorfabriek).

Dat Sevenum zover achter is gebleven, wat nijverheid betreft en bijna uitsluitend agrarisch bleef, is reeds verklaard.

Par. 3: De toestand van de landarbeiders.

Daar in de gemeenteverslagen gegevens betref-

1) Verslag K. v. K. Venray 1914.

fende de landarbeiders bijna geheel ontbraken, werd hier voornamelijk gebruik gemaakt van: Verslagen betreffende den economischen toestand der landarbeiders in Nederland, deel II (Utrecht - Limburg) van de Staatscommissie voor den Landbouw 1906, uitgegeven in Den Haag in 1910. Hierin van blz. 347-366: Verslag betreffende de toestand der landarbeiders in Limburg, door J. Th. Verheggen.

Over het algemeen nam in Limburg gedurende deze periode het aantal losse arbeiders toe ten koste van het aantal vaste arbeiders. Dit had meerdere oorzaken. De losse arbeiders konden telkens daar gaan werken, waar het meeste te verdienen was, terwijl de vaste arbeiders steeds voor een bepaalde tijd aan één boer verbonden waren. Ook was het alleen voor losse arbeiders mogelijk aan eigen grond aandacht te besteden, aangezien de vaste arbeiders meestal van zonsopgang tot zonsondergang bij "hun" boer werkzaam waren. Bovendien waren de losse arbeiders meer baas over hun tijd; ze konden hun tijd zelf indelen.

Bij ontginningen en verveningen in Venray, Horst en Sevenum, waren voornamelijk losse arbeiders werkzaam. De losse arbeiders bij de verveningen van de Maatschappij Griendt'sveen waren veel afkomstig uit Friesland en Overijssel. De overige losse arbeiders waren afkomstig uit de eigen streek. Hun toestand was lange tijd zeer ongunstig. Herhaaldelijk vielen zij in de termen om bedeed te worden, wanneer zij uit eigen middelen niet meer in hun levensonderhoud konden voorzien.

Volgens de gemeenteverslagen van Horst teelden de "geringe lieden" nogal veel aardappelen, zodat zij er telkens, als de aardappeloogst slecht was, minder gunstig voorstonden en bedeling nodig hadden. Van 1854 - 1861 en in 1895 en 1910 waren de aardappeloogsten slecht 1); in dezelfde jaren blijkt het aantal bedeeden inderdaad hoger. Onder

1) G. V. H. 1854-1861; 1895 en 1910.

de dagloners kwamen wel behoeftigen voor "ten gevolge van de menigvuldige onberaden huwelijken van dienstboden en minvermogenden zonder enig vooruitzicht op eigen middelen". 1)

In 1854 en 1855 was de toestand zorgwekkend zowel tengevolge van de slechte aardappeloogsten, als tengevolge van de duurte van levensmiddelen; er was een nieuwe subsidie nodig van de gemeente en er werd een collecte gehouden onder de goede ingezetenen die in 1854 f 2.000, -- en in 1855 f 1.300, -- opbracht; bovendien konden enige arbeiders werk vinden bij de boekweitteelt. 2) Velen konden werk vinden bij de verveningen; ook werden behoeftigen te werk gesteld in de gemeentebossen 3) of bij de aanleg van de spoorweg Venlo - Eindhoven, hoewel dit laatste natuurlijk slechts van tijdelijke aard was. 4) Het betrekkelijk laag aantal bedeeden in 1885 en 1890 hing samen met de gunstige toestand, waarin de landbouw toen verkeerde; de stijging van het aantal behoeftigen in 1895 (in dit jaar ook een slechte aardappeloogst) en 1900 en de daling na 1900 werden ook grotendeels door de algemene toestand van de landbouw veroorzaakt. 5)

Dit blijkt ook in Venray het geval te zijn, hier wordt er in 1912 nog bij vermeld, dat, tengevolge van de goede toestand van de landbouw, de daglonen hoger werden. 6)

In Venray bleek de toename der bedeling voor een groot deel veroorzaakt door de "doortrekkende armen". "De veenarbeiders uit het Noorden, werkzaam in de turfstrooiselfabrieken van Deurne en Helenaveen, nemen steeds de route over deze gemeente en moeten, als zij daar geen werk kunnen

- 1) G. V. H. 1852.
- 2) G. V. H. 1854 en 1855.
- 3) G. V. H. 1854.
- 4) G. V. H. 1865.
- 5) G. V. H. 1895 en 1912.
- 6) G. V. H. 1912.

vinden, verder naar hunne vorige woonplaats worden voortgeholpen". 1) De "Noord-Hollandsche" arbeiders, die in Duitsland werk gezocht en niet gevonden hadden of die gedwongen werden terug te keren, kwamen meestal bij Venlo over de grens, werden door de gemeente Venlo tot Venray vervoerd en Venray moest ze dan verder voorthelpen. 2)

Het bleek, dat de meeste losse arbeiders in Limburg tevens kleine landbouwers waren; in Noord-Limburg hadden de meesten woning en grond in eigendom.

Volwassen inwonende boerenknechts, dus vaste arbeiders, verdienden in de zandstreek van Noord-Limburg in 1906 f 100, -- - f 150, -- per jaar. Jongere inwonende boerenknechts verdienden f 60, -- - f 120, --. De vrouwelijke dienstboden verdienden er f 70, -- - f 100, --. Ter vergelijking diene, dat soortgelijke lonen in de Mijnstreek en rond Maastricht soms de helft hoger lagen.

De losse arbeiders kregen f 0,80 tot f 1,25 in drukke tijden met f 0,40 à f 0,50 verhoogd, als daghuur, zonder kost; als zij in taak werkten konden ze f 2, -- à f 2,50 per dag verdienen. De losse arbeiders bij de ontginningen kregen een uurloon van 12 cent; werd het werk aanbesteed, dan steeg het tot 15 à 16 cent. De arbeiders in de verveningen verdienden een dagloon van f 2, --. In Duitsland werd bij het oogsten en maaien f 2,40 tot f 3, - betaald, soms meer of minder naar gelang men geheel of gedeeltelijk vrije kost genoot. 3)

Naast de lonen hadden de losse arbeiders nog vaak een inkomen van hun bedrijfje: de landbouwprodukten dienden vooral voor eigen gebruik; aan eieren en mestvarkens hadden zij vaak nog een behoorlijke bijverdiensite.

1) G. V. V. 1897.

2) G. V. V. 1898 - 1900.

3) Verslagen betreffende den economischen toestand der landarbeiders in Nederland, deel II, o. c.

De duur van de werktijd regelde zich naar de grotere of de minder grote drukte en naar de lengte van de dagen: in de zomer 11 à 12 uur, in de oogsttijd echter veelal langer; in de winter meestal 8 uur.

De arbeid van kinderen bleef beperkt tot kortere werkzaamheden, meestal na de schooltijd. In de meeste landbouwgemeenten werden de vakanties en het door de leerplichtwet toegestane verlof voor veldarbeid geregeld naar de noodzaak van de hulp der kinderen bij de arbeid, die voor hen vooral bestond in het planten en rapen van aardappelen en het hoeden van vee.

Verenigingen, uitsluitend voor landarbeiders, kende men in Limburg niet. Op het platteland was men vaak lid van de afdelingen van de L. L. B. en genoot zo ook de voordelen van de coöperatieve verenigingen.

Wel werd op de noodzakelijkheid gewezen van een uitbreiding van de ongevallenverzekering tot de landarbeiders, alsmede op uitbreiding van herhalingsonderwijs, spaar- en ondersteuningskassen en op invoering van gedwongen ziekteverzekering.

De toestand der landarbeiders was derhalve belangrijk vooruitgegaan. Verschillende factoren droegen daartoe bij:

- 1) de lonen stegen in hogere mate dan de prijzen der levensbehoeften: ten opzichte van 1876 waren de lonen rond 1908 met 50% gestegen;
- 2) de landarbeiders genoten evenals de boeren de voordelen van coöperatie en landbouwvoorlichting;
- 3) vermindering van het drankgebruik;
- 4) meerdere spaarzaamheid ten gevolge van de boerenleenbanken;
- 5) vermeerdering van werk door de ontwikkeling van land- en tuinbouw als gevolg van de ontginningen en door de opkomst van de industrie.

Deze vooruitgang kwam tot uiting in de betere huisvesting en de betere levenswijze, welke vooral bleek in kleding en voedsel.

De Landarbeiderswet, door de Staatscommissie van 1906 met overtuiging aanbevolen, en ten doel hebbende het de landarbeiders, zo nodig met credietverlening, beter mogelijk te maken land met woning, "het plaatsje", in eigendom te verwerven en los land te pachten, werd door de oorlog opgehouden en kwam eerst in 1918 tot stand 1). Voor Noord-Limburg zal die wet waarschijnlijk minder betekenis hebben gehad, daar de meeste landarbeiders er al woning en land in eigendom hadden.

1) Z. W. Sneller: blz. 109.

CONCLUSIES.

Het gemengd bedrijf in Venray, Horst en Sevenum van 1850 - + 1890 was bijna geheel autarkisch, afgezien van enige handel in vee of ruil met veeteeltprodukten; in 1914 bleken de boerderijen zich ontwikkeld te hebben tot voornamelijk voor de markt producerende bedrijven.

Deze ingrijpende verandering werd mogelijk gemaakt en veroorzaakt door een reeks factoren, die in deze streek vooral na 1890 werkzaam waren:

- coöperatie op allerlei gebied - sterk bevorderd door de L. L. B. - waardoor de veestapel (en hierbij vooral de varkens- en kippenteelt) verbeterd en uitgebreid werd; de akkerbouw, die in dienst stond van de veeteelt, kon zowel in oppervlakte als opbrengst per ha. toenemen door de kunstmest, waarvan het gebruik vooral ten gevolge van de coöperatie ingang vond;
- onderwijs en voorlichting van rijkswegen - ook door de L. L. B. gesteund - en instellingen en maatregelen ter bevordering van de veestapel van de zijde der provincie;
- de inschakeling in het grotere marktverkeer ten gevolge van de coöperatieve afzet van eieren en zuivelprodukten, waardoor geprofiteerd werd van de opgaande conjunctuur, waarvan ook de veehandel op de markten nu weer zijn voordeel trok.

De landarbeiders bleken ook te profiteren van de voordelen die de coöperatie bood, terwijl hun toestand ook in het algemeen beter werd.

BRONNEN EN LITERATUURBRONNEN1. Geschreven Bronnen:

Gemeentebesluiten en -notulen van Venray van 1886-1914.

Verslagen van de toestand van de gemeente Horst van 1851-1914.

Verslagen van de toestand van de gemeente Sevenum van 1865-1914 (van 1851-1865 niet aanwezig).

Verslagen van de toestand van de gemeente Venray van 1851-1858 en 1886-1914 (van 1859-1885 niet aanwezig).

2. Gedrukte Bronnen:

Overzicht van het landbouwbedrijf in Nederland, van de Staatscommissie over den landbouw 1906. 's-Gravenhage 1912.

Rapport betreffende ontginningen in de Peel, opgemaakt door de inspecteur van de landbouw F. B. Löhnis. Den Haag 1907.

Schetsen van het Landbouwbedrijf in Nederland, van de Staatscommissie voor den landbouw 1906, 's-Gravenhage 1912.

Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland, ingesteld door de landbouwcommissie 1886, deel IV, 's-Gravenhage 1890.

Tabellen betreffende de landbouw in Limburg, opgesteld door het Sociaal-Historisch Centrum voor Limburg te Maastricht (niet uitgegeven).

Verslag betreffende den oeconomische toestand der landarbeiders in Nederland, deel II (Utrecht - Limburg), van de staatscommissie voor den landbouw 1906, 's-Gravenhage 1908.

Verslag der Kamer van Koophandel en Fabrieken te Venlo, van 1869-1914.

Verslag der Kamer van Koophandel en Fabrieken over het jaar 1914.

Verslagen van den toestand van het hertogdom (sinds 1906: van de provincie) Limburg van 1851-1914.

LITERATUUR:

A. F. van Beurden. De Limburgsche en Brabant-sche Peel. Sittard, zonder jaar.

A. F. van Beurden. Langs nieuwe banen: een studie over het verkeerswezen in Peelland. Boxmeer, 1917.

H. Blink. Geschiedenis van den boerenstand in den landbouw in Nederland 2 delen, Groningen, 1904.

H. Blink. Limburg als economisch-geografisch en staatkundig gewest in het verleden en heden. 's-Gravenhage, 1919.

H. Blink. Woeste gronden, ontginning en bebos-sing in Nederland, voormaals en thans. 's-Gravenhage, 1929.

Ph. C. M. van Campen, e. a. Landbouw en Land-bouwcrediet 1898-1948; 50 jaar geschiedenis van de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank Eindhoven, Roermond, 1948.

Commissie voor de agrarische belangen in Lim-burg. Ontwikkelingsplan ten behoeve van de agra-rische bevolking van Venray, Horst en Sevenum (3 delen) Maastricht, 1959.

K. Dilling. De Peelstreek, een Nederlandsch gebied voor landbouwverhuizing en voedselproduk-tie. Wageningen, zonder jaar.

Directie van den Landbouw. De Nederlandsche landbouw in het tijdvak 1813-1913. 's-Gravenhage, 1913.

W. J. Drosen. De gemeentegronden in Noord-Brabant en Limburg en hunne ontginning. Roer-mond, 1927. (diss. Wageningen).

Gedenkboek Coöperatieve Roermondse Eiermijn 1904-1944. 40 jaar geschiedenis. Roermond, 1948.

Th. J. M. Gijsen, Uiteenzetting over de problemen verband houdende met de Peelexploitatie, gegeven door de burgemeester der gemeente Horst, Th. J. M. Gijsen, op 9 februari 1954 (niet uitgegeven).

H. van Haastert en C. W. M. Huysman, Veertig jaren landbouwcrediet onder leiding van de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank Eindhoven 1898-1938. Roermond, 1938.

P. Hollenberg, Gerlacus van den Elsen O. P. Emancipator van de Noordbrabantse boerenstand 1853-1925. diss. Nijmegen, 1956.

M. Kemp. Het land van de Peel; onder redactie van M. Kemp, Maastricht, 1955.

Limburg, propaganda-uitgave met officiële medewerking en instemming van verschillende gemeenten en V. V. V.'s in Limburg. Heerlen, 1935.

D. J. Maltha, e. a. De landbouw als bron van volksbestaan in Nederland, Haarlem, 1944.

G. Minderhoud. Landbouwcoöperatie in Nederland. Groningen, 1940.

J. P. Planje. Vijftig jaar Limburgse land- en tuinbouw 1901-1951. Echt, 1951.

H. C. W. Roemen. De technisch-economische ontwikkeling van Limburg in de laatste 70 jaar en het welvaartprobleem in de toekomst. Z. pl. 1952: overdruk uit De Ingenieur, nr. 32. 1952.

C. J. Sickesz en F. B. Löhns: "Landbouw en Veeteelt" in: Eene halve eeuw 1848-1898, Amsterdam 1898, blz. 248-266.

Z. W. Sneller. Geschiedenis van den Nederlandschen Landbouw, onder redactie van Z. W. Sneller. Groningen, 1943.

J. H. van Stuyvenberg. Het Centraal Bureau, een coöperatief krachtenveld in de Nederlandse landbouw. 1899-1949. Rotterdam, 1949.

Th. L. M. Thurlings, W. R. Heere, A. Oldendorff, Schets van de sociaal-economische structuur van Noord-Limburg. Venlo, 1958.

De Vredepeel, uitgegeven bij de officiële ingebruikneming van de Vredepeelgronden. Venray, 1955.

J.J.J. Wintermans. Een halve eeuw gewestelijke zuivelcoöperatie. Geschiedenis van de Zuid-Nederlandse Zuivelbond, Roermond, 1944.

H. Wismans. "De Venraysche schapenhandel voor honderd jaren" in: "De Maasgouw 66 (1947) 34-38.

L. G. J. Verberne. De Nederlandse arbeidersbeweging in de 19e eeuw. Utrecht 1959.

J. Wachelder. "De migratie in Limburg in de laatste eeuw" in Jaarboek Sociaal-Historisch Centrum voor Limburg 1957, blz. 98-212.

I. J. Brugmans. Paardenkracht en Mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940. 's-Gravenhage, 1961.

J A A R V E R S L A G 1960

van de Stichting

SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM

VOOR LIMBURG

M a a s t r i c h t, 1961.

JAARVERSLAG OVER HET JAAR 1960

Hoofdstuk I: Inleiding

De waardering van de betekenis der sociale en economische geschiedenis begint zich in de laatste jaren steeds duidelijker af te tekenen.

Voorals sinds de laatste wereldoorlog groeide in Nederland een toenemende belangstelling voor de sociaal-economische facetten van de moderne geschiedbeoefening. Het studieobject van de sociaal-economische geschiedenis is niet langer meer de arbeidersklasse, het pauperisme, of de studie van sociale volksgroepen, die in nood verkeren. De tegenwoordige ontwikkeling plaatst alle groepen van de samenleving in het blikveld van de sociaal-economische geschiedbeoefening, zowel afzonderlijk als in hun onderlinge samenhang, waarbij vooral het verband tussen de economische en sociale structuur in het oog wordt gevat.

Voor Limburg is de sociaal-economische geschiedbeoefening eerst recht tot ontplooiing gekomen sedert de oprichting van het Sociaal Historisch Centrum op 3 oktober 1949. Vanaf die tijd werd de sociaal-economische geschiedenis van onze Limburgse samenleving systematisch en adaequaat tot onderwerp van studie.

Hoe heeft dit instituut getracht zijn wetenschappelijke taak te realiseren?

Daar is allereerst het verzamelen van het materiaal, waarmee gewerkt moet worden, de acquisitie voor bibliotheek en archief. Een goed geordende bibliotheek van ca 16.000 delen is in de jaren opgebouwd, wordt nog regelmatig aangevuld en uitgebouwd, en is gecompleteerd met een documentatie van artikelen en berichten in dag- en weekbladen, tijdschriften en andere periodieke en statistische uitgaven. Het archief breidt zich door schenking, aankoop of ruil nog voortdurend uit. De collectie wordt door ordening, catalogisering en inventarise-

ring toegankelijk gemaakt voor iedere belangstellende, in het bijzonder voor wetenschappelijke werkers, hetzij deze met een scriptie, dissertatie, rapport of bronnenuitgave bezig zijn.

Niet alleen maakt het instituut deze arbeid mogelijk door het materiaal en diverse faciliteiten te verschaffen; het occupeert zich ook zelf met het uitvoeren van opdrachten, met het zelfstandig schrijven van sociaal-historische studies en met het publiceren van artikelen, die jaarlijks gebundeld verschijnen in de serie "Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg".

Het zou prachtig zijn, wanneer het Sociaal Historisch Centrum zich onbezorgd aan zijn taak zou kunnen wijden en zich ongeremd verder zou kunnen ontwikkelen als een wetenschappelijk centrum in deze provincie voor de bestudering van de sociale en economische geschiedenis. Maar onbezorgd is het Sociaal Historisch Centrum nog allerminst, al is men uiterst voldaan over het tot nu toe bereikte en over de goodwill, die het in heel de provincie bij de uitoefening van zijn taak heeft ontmoet. De financiële steun van de overheid, bedrijfsleven, organisaties en instellingen stemt het bestuur tot die tweeslachtige gemoedsgesteldheid, waarin men tegelijk dankbaar en ontevreden is.

Bij de viering van het tweede lustrum op 22 juni 1960 is echter het bestuur van vele zijden gebleken, dat men de taak van het instituut voor Limburg waardevol acht en een verderé ontwikkeling in het kader van zijn doel van belang vindt voor het sociaal-economische en culturele leven van deze provincie. Te meer waar het ontbreken van een eigen wetenschappelijk centrum als een gemis wordt beschouwd, heeft Limburg duidelijk te kennen gegeven de wetenschappelijke aanzet, die in ons instituut en in andere instituten ligt opgesloten, verder te willen uitbouwen, tot heil van de provinciale samenleving.

Het bestuur meent uit de ongevraagde sympathiebetuigingen, die het van verschillende zijden

ontving, te mogen afleiden, dat het streven van het Sociaal Historisch Centrum als verantwoord en noodzakelijk wordt ervaren en dat de bestaande moeilijkheden inzake huisvesting, personeelsbezetting, publicatiemogelijkheid ed. eerlang tot een oplossing zullen raken. Ook de verdere financiële uitbouw van het instituut wordt daarom met enig optimisme tegemoet gezien. Om echter de toekomstplannen en de daaraan verbonden financiële consequenties zo verantwoord mogelijk uit te stippelen heeft het bestuur zich om advies gewend tot een aantal bij uitstek deskundige hoogleraren op het terrein van de sociaal-economische geschiedenis om straks aan de hand van hun advies een nieuwe koers te kunnen uitzetten. Het bestuur heeft het vertrouwen, dat de op deze wijze zorgvuldig bestudeerde plannen een gunstige weerklank mogen vinden en dat zoveel mogelijk personen en instanties het initiatief van het instituut zullen willen steunen.

Meer dan tien jaar lang heeft het Centrum met sobere middelen gevochten voor zijn bestaan op zoek naar methoden en nieuwe probleemstellingen, op zoek ook naar wetenschappelijk verantwoorde en vruchtbare resultaten. Tien jaar lang heeft het Centrum geworsteld om inhoud te geven aan zijn doelstelling; niet omdat men met alle geweld wilde blijven bestaan, maar omdat het instituut geloofde, dat het een belangrijke maatschappelijke functie te vervullen had.

Zonder veel voorbeelden, noch in binnenland, noch elders, werd in 1949 met het sociaal-historisch onderzoekwerk in provinciaal verband begonnen. Een dergelijk instituut met een duidelijke afgrenzing binnen de provincie was een geheel nieuw initiatief en het is tot de dag van vandaag in Nederland bij dit Limburgs voorbeeld gebleven. Wel bestaan er enkele soortgelijke instituten van nationale en internationale aard, waarmee het Centrum een nauw contact onderhoudt, maar de opzet, zoals deze in het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg gestalte heeft gekregen, is nog steeds een unieke

figuur. Dit had uiteraard ook tot gevolg, dat men al zoekend en tastend inzicht verwierf in de vraagstukken, die het werkterrein zouden vormen van het instituut. Zuiverheid van bedoelingen, oprechtheid in het streven om de achterstand op het terrein van de sociaal-economische geschiedbeoefening om te zetten in een aantal bereikbare resultaten, was in het bijzonder de eerste opgave, die men zich gesteld heeft. Competentiezucht en Streberei waren ons vreemd. Het kan immers ook niet juist zijn, dat een concurrentiestrijd op het terrein van de wetenschap als principe aanvaard wordt. Samenwerking heeft daarom steeds bij het Centrum voorop gestaan, te meer waar het resultaat van elke historische arbeid zo sterk afhankelijk is van het exploreren van alle beschikbare bronnen, waar die ook aanwezig zijn. Dit idee van samen trachten al zoekend en tastend verder te komen heeft aan de oprichting van het Centrum ten grondslag gelegen en zal ook in de toekomst op de voorgrond blijven staan. Vandaar ook dat in het afgelopen jaar vruchtbare onderhandelingen werden gevoerd om dit streven nog meer institutioneel vorm te geven. Belangrijke plannen wachten op verwezenlijking, met name met de Stichting tot bevordering van de economische en sociale geschiedenis te Vught, al is het nog te vroeg om hierop in te gaan. De hoop is echter gewettigd, dat het Centrum zonder zijn bestaansrecht prijs te geven in ruimere kring aan zijn arbeid bekendheid zal kunnen geven.

Er tekent zich voor het Sociaal Historisch Centrum een toekomst af, die bevredigende perspectieven inhoudt. De theoretische bezinning, de grondslagen, methoden en mogelijkheden van de sociaal-economische geschiedenis worden allengs duidelijker. Samenwerking in provinciaal en landelijk verband, het contact ook met universiteiten en hogescholen, wekken grote verwachtingen voor een verdere uitbouw. De waardering, die het Centrum in

de afgelopen jaren heeft ondervonden, versterkt het bestuur in de overtuiging, dat heel de provincie dit instituut in zijn verdere ontwikkeling zal blijven steunen.

Hoofdstuk II: Bestuur

Op 22 juni 1960 kwam het algemeen bestuur in vergadering bijeen te Maastricht ter viering van het tweede lustrum van het Sociaal Historisch Centrum. Voorafgaande aan een openbare bijeenkomst werd een huishoudelijke vergadering gehouden, waar als nieuwe bestuursleden welkom werden geheten de heren mr. W. Baron Michiels van Kessenich, burgemeester van Maastricht en J. Bremmers, administratief directeur en secretaris van de R. K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis. De eerste werd aangewezen als vertegenwoordiger van de afdeling Limburg van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, de tweede als vertegenwoordiger van het Limburgse Groene Kruis. Op deze vergadering werden de huishoudelijke stukken besproken en werd de exploitatierekening 1958 en de -begroting 1960 definitief vastgesteld. Na enige wijzigingen werd het tienjarig overzicht over de werkzaamheden van het Sociaal Historisch Centrum goedgekeurd.

Met een druk bezochte bijeenkomst in de foyer van het Staargebouw te Maastricht werd het feit herdacht van het tienjarig bestaan van het instituut. De voorzitter opende de vergadering met een terugblik over de werkzaamheden in de afgelopen jaren. De directeur gaf vervolgens een overzicht over de bereikte resultaten en stipte de tekorten aan, die nog ondervangen moeten worden. De feestrede werd uitgesproken door Dr. H. F. J. M. van den Eerenbeemt, lector in de politieke, economische en sociale geschiedenis aan de Katholieke Economische Hogeschool te Tilburg, onder de titel: Welke betekenis heeft sociale geschiedenis voor het Zuiden?"

"Het zuiden van ons land is vrij laat activiteiten gaan ontplooiën op het gebied van de sociale geschiedenis, o. m. omdat hier de politieke, militaire en kerkgeschiedenis steeds op de voorgrond heeft gestaan, alsook omdat men sociale geschiedenis soms vereenzelvigde met socialisme. Limburg en Brabant bezitten thans instituten, die aan sociale geschiedenis doen. Het is zaak, dat zij krachtig gaan samenwerken, opdat zij komen tot een degelijke representatie van hun culturele verworvenheden. Op die manier kunnen deze provincies een waardevolle brug vormen tussen het noorden en het zuiden van de Benelux", aldus vatte de pers beknopt de wezenlijke inhoud van zijn met grote belangstelling beluisterde rede samen. Zijn appel tot samenwerking is het bestuur uit het hart gegrepen; de eerste stappen tot verwezenlijking zullen spoedig gerealiseerd worden.

Woorden van waardering en gelukwensen werden gesproken door Mgr. M. Jenneskens, deken van Maastricht, die mede sprak namens de Bisschop van Roermond; voorts door Drs. J. Lebens uit naam van het Provinciaal Bestuur en door Mr. W. Baron Michiels van Kessenich namens het Gemeentebestuur van Maastricht. Deze geslaagde bijeenkomst gaf het Centrum het vertrouwen met nieuwe moed een vruchtbare toekomst tegemoet te kunnen gaan.

Het Dagelijks Bestuur kwam enige malen in vergadering bijeen. De bespreking van de jaarstukken, de financiële situatie en de voorgenomen plannen tot samenwerking met andere instituten vormden daarbij punten van uitvoerige bespreking.

In de loop van het jaar werd door de directeur regelmatig contact onderhouden met voorzitter, secretaris en penningmeester ter behandeling van de lopende vraagstukken. In het bijzonder moethier worden gememoreerd de belangrijke steun en adviezen, die het Centrum traditiegetrouw ontving van de secretaris, pater Dr. Remigius Dieteren O. F. M.

Hoofdstuk III: Bureau

De personeelsbezetting vormt nog steeds een van de meest dringende vraagstukken, die om een oplossing vragen. De huidige samenstelling van het bureau is niet alleen te beperkt voor wat betreft de zich steeds uitbreidende werkzaamheden, maar tevens wordt het ontbreken van een tweetal functionarissen voor het beheer en de ordening van resp. het archief en de bibliotheek als een duidelijk gemis ervaren. De vooruitzichten zijn echter van dien aard, dat waarschijnlijk in de loop van het komende jaar de noodzakelijke voorzieningen kunnen worden getroffen om tot personeelsuitbreiding over te gaan.

Als directeur is sinds 1954 aan het instituut verbonden Drs. J. F. R. Philips, die wordt bijgestaan door een assistent, de heer J. Wachelder (sedert 1949), terwijl sinds 1958 als employé verder nog werkzaam is de heer C. Vogels. Gezien de beperkte personeelsbezetting van het Centrum mag het als een gelukkige situatie worden aangemerkt, dat ons instituut door bemiddeling van de Dienst Sociale Zaken van de Gemeente Maastricht wederom de beschikking had over een aantal werkloze hoofdarbeiders, die bij onze instelling waren tewerkgesteld. Voor deze medewerking is het Bestuur aan het Gemeentebestuur van Maastricht en met name aan het Hoofd van de Dienst Sociale Zaken, de Heer J. Kerbusch, grote erkentelijkheid verschuldigd.

Het verloop van het aantal op deze wijze bij het Centrum tewerkgestelden was als volgt: op 1 januari 1960 waren bij onze instelling 5 personen werkzaam op 1 juli 6 personen en op 1 december 9 personen. De toewijding, waarmee deze medewerkers hun taak vervullen, verdient alle lof. Tevens was in het afgelopen jaar het intellectueel niveau van de aangestelde hoofdarbeiders zodanig, dat bepaalde taken, met name op het terrein van de voorbereiding van publicaties en de ordening van bibliotheek en archief, gedeeltelijk aan hen kon worden overgedragen. Het bestuur blijft echter van oordeel, dat een

definitieve voorziening in de personeelssector op korte termijn geboden is.

Hoofdstuk IV: Huisvesting

De huisvestingsmoeilijkheden van het Centrum zijn nog steeds zeer nijpend, doch gelukkig mag dit verslag toch een optimistischer geluid laten horen dan in vorige jaren, omdat thans een nieuwe huisvesting voor het Sociaal Historisch Centrum in het vooruitzicht ligt.

Het Bestuur ontving van het Gemeentebestuur van Maastricht bij monde van de burgemeester op de laatste algemene vergadering de toezegging, dat in de huisvesting van het Centrum zal worden voorzien, zodra door het gereedkomen van de kantoorflat aan de Stadhuisstraat elders in de stad ruimte vrijkomt. Deze toezegging, later schriftelijk bevestigd, heeft het bestuur reeds doen uitzien naar een nieuwe ruimte, waarvoor reeds de nodige stappen werden ondernomen. Het ligt in de verwachting, dat reeds in het komend jaar het Sociaal Historisch Centrum een ander pand zal kunnen betrekken. Deze vreugde wordt echter getemperd door de aanzienlijke financiële lasten, welke ongetwijfeld met het overbrengen van de archief- en bibliotheekverzameling gepaard zullen gaan.

De nieuwe huisvesting, die het Sociaal Historisch Centrum zal betrekken, wordt door het bestuur nog steeds als een voorlopige oplossing gezien voor de tijd van vijf à zeven jaar. De gedachte om uiteindelijk het Sociaal Historisch Centrum in één gebouw te verenigen met Maastrichts Stadsarchief en -Bibliotheek, Openbare Leeszaal en Bibliotheek en mogelijk met meer soortgelijke instituten, is nog steeds levend. Hoewel niet op korte termijn te verwezenlijken gaan de gedachten in de richting van een Sociaal-Cultureel Academisch Centrum, gevestigd in het tegenwoordige Bureau van Politie op het Vrijthof, waar thans reeds aangrenzend het Stadsarchief en de Stadsbibliotheek zijn gevestigd.

Het Bestuur van het Sociaal Historisch Centrum stelt zich gaarne geheel achter deze plannen, de provincie Limburg en de stad Maastricht waardig, en vertrouwt, dat deze eerlang hun verwezenlijking vinden. De odyssee van het Centrum zal dan een einde nemen op een wijze, die voor de wetenschappelijke beoefening van de sociale wetenschappen - hopenlijk in het kader van een eigen Limburgse universiteit - de rijkste vruchten belooft.

De momentele huisvesting in het pand Kapoenstraat 19b wordt met de dag minder toereikend. Enkele verzamelingen moesten reeds elders worden ondergebracht. De beschikbare opbergruimte, waarop bij het betrekken van het pand in 1952 werd gerekend, is thans reeds voor bijna 50% tekort gebleken, terwijl tevens aan het gebouw verschillende herstelwerkzaamheden moesten worden uitgevoerd en nog verschillende gebreken niet afdoende kunnen worden opgevangen.

Uit de ervaringen, die in de afgelopen jaren werden opgedaan, is echter lering getrokken. Een nieuw plan is opgesteld, dat rekening houdt met een efficiënte ruimteverdeling, met de inrichting van een lees- en vergaderzaal en met een aangepaste kantoorruimte.

Hoofdstuk V: Financiën

Terwijl de groei en de belangstelling voor het werk van het Sociaal Historisch Centrum tot voldoening stemmen, vormen de financiële lasten nog steeds een toenemende zorg van het Bestuur. Weliswaar was in het afgelopen jaar geen tekort meer op de exploitatierekening aan te wijzen, doch dit resultaat kon enkel worden verkregen, doordat een aantal dringende uitgaven moesten worden uitgesteld tot "betere tijden".

Het is helaas een bittere ervaring te moeten constateren, dat ondanks een tot nog toe ongekende welvaart en ondanks het feit, dat miljoenen worden besteed aan ontspanning en vermaakleven, tal van

sociale en culturele instellingen ten algemeenen nutte slechts met de uiterste moeite financieel kunnen voortbestaan. De tijdgeest en de toenemende vermaterialisering van de samenleving schijnen de offervaardigheid voor andere dan de directe eigen belangen zwaar te verlammen. Zodoende wordt de kring van begunstigers in de praktijk nauwer beperkt dan men op grond van het inkomenspeil van de bevolking zou mogen verwachten. Ondanks deze constatering blijft het Bestuur vasthouden aan het beginsel, dat dit instituut een zelfstandig karakter moet dragen. Het is inderdaad een gezond principe, dat de overheid geen taken moet overnemen, die het particulier initiatief even zo goed zou kunnen verrichten. Op die wijze blijft een initiatief gedragen door de samenleving, ook al moet men er terdege rekening mee houden, dat de kring van direct belanghebbenden en feitelijke steungevers niet van die omvang is, als men in zijn enthousiasme graag zou verlangen. Dit sluit niet uit, dat de overheid een aanvullende taak heeft, namelijk om te hulp te komen, waar het particulier initiatief in zijn streven tekort schiet.

Om deze reden is het Bestuur dan ook erkentelijk voor de financiële steun, die het Sociaal Historisch Centrum van de overheid heeft ontvangen. Tevens spreekt het de hoop uit, dat het instituut deze steun in de toekomst in nog meerdere mate mag blijven genieten. De dank gaat in het bijzonder uit naar het Provinciaal Bestuur van Limburg, het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en naar de Gemeentebesturen van de tachtig gemeenten in Limburg, die in het afgelopen jaar het Centrum een subsidie hebben doen toekomen.

Niet minder dank is het bestuur verschuldigd voor de belangrijke financiële steun, die het Centrum ontving van de Gezamenlijke Mijnen, het Limburgse bedrijfsleven, de Kamers van Koophandel, de stands- en vakorganisaties in Limburg en van tal van particuliere personen en instellingen. Juist in deze kring van begunstigers mochten wij een belangrijke vermeerdering van de bijdragen consta-

ren, die goede beloften inhoudt voor de verdere ontwikkeling van ons instituut.

Hoofdstuk VI: Interne werkzaamheden

Archivalia

In het afgelopen jaar werd het bezit aan archieven en archiefcollecties weer vermeerderd met een aantal waardevolle aanwinsten, terwijl tevens enkele aanvullingen van reeds gedeponeerde archieven binnenkwamen.

Het Centrum nam in beheer het omvangrijke en voor de sociale geschiedenis van Limburg uiterst belangrijke archief van het Limburgse Groene Kruis, lopende van de oprichting van deze Vereniging tot het jaar 1945.

Een uitgebreide archiefcollectie over een groot aantal economische en sociale vraagstukken, voornamelijk de Mijnstreek betreffend, werd verkregen uit de nalatenschap van wijlen de heer P. L. H. Creemers te Nuth.

Voorts kreeg het Centrum de beschikking over het archief van de afdeling Maastricht van de R. K. Vereniging van Handelsvertegenwoordigers, Handelsagenten en Verzekeringsinspecteurs "Sint Christoffel" over de jaren 1934-1958.

Bij de opheffing van de proefboerderij "De Hoosterhof" te Beesel kreeg het Centrum de beschikking over een aantal verspreide archiefstukken, voornamelijk over de laatste tien jaren.

Uit de nalatenschap van Mgr. G. van Rijt ontving het Centrum een aantal papieren en oude foto's door bemiddeling van wijlen de heer ir. F. Moubis.

Van de Stichting Bijzondere Sociale Zorg Limburg kreeg het Centrum nog een aantal aanvullende archiefstukken, overgedragen door de heer L. J. H. Speth.

Een aantal stukken ontving het Centrum tenslotte ter completering van het aanwezige archief van de "Grote Sociëteit en Emulatie" te Maastricht.

Aan allen, die het instituut archiefstukken overdroegen, betuigt het Bestuur gaarne zijn oprechte dank.

Bibliotheek

Door aankoop - op beperkte schaal overigens - maar vooral door een zeer groot aantal schenkingen van diverse zijden kon de bibliotheek belangrijk worden uitgebreid en gecompleteerd. Ook het aantal tijdschriften en statistische publicaties onderging een aanmerlijke uitbreiding.

De bibliotheek van het Sociaal Historisch Centrum kan thans gelden als een unieke bronnenverzameling over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. Aan de uitbreiding en vervollediging van de verzameling wordt alle aandacht besteed. De bekendheid met de inhoud van de bibliotheek is vergroot, doordat wij in de "Studies" begonnen zijn met de uitgave van een jaarlijks voort te zetten literatuur-overzicht. Van de uitleen werd in ruime mate gebruik gemaakt; het is vooral verheugend, dat ook dit jaar weer een groeiend aantal Universiteits- en Hogeschoolstudenten de verzamelingen heeft geraadpleegd, ter voorbereiding van scripties of dissertaties in verband met de Limburgse sociale geschiedenis. Desondanks verdient de bibliotheek nog in veel grotere kring bekendheid.

In 1960 ontving de bibliotheek van het Centrum in totaal van 148 personen en instellingen schenkingen in velerlei vorm.

Zeer belangrijke schenkingen ontving het Sociaal Historisch Centrum van de volgende personen en instellingen:

Katholieke Arbeidersbeweging Limburg te Heerlen

Mr. L. J. M. Corten te Grevenbicht

Mr. J. J. A. M. van Noorden te Maastricht

J. A. H. Cremers te Maastricht

Jos. Maenen te Heerlen

J. C. Sleebe te Maastricht

Pater Dr. Remigius Dieteren O. F. M. te Maastricht

L. H. J. A. Slangen te Maastricht
F. Geilenkirchen te Kerkrade.

Schenkingen waren voorts afkomstig van:

Mater Amabilisschool	Maastricht
Stichting Centrale Caritas	Maastricht
Koninklijke Sphinx-Céramique v/h Petrus Regout N. V.	Maastricht
Katholieke Reclaseringsvereniging	Maastricht
Bedrijfschap voor de Steenkolenmijnindustrie	Heerlen
Bureau Openbare Werken	Maastricht
Staalwerken "De Maas" N. V.	Maastricht
Restauratiestichting Limburg	Maastricht
Zuid-Nederlandsche Hypotheekbank N. V.	Maastricht
Provinciale Vereniging voor Vreemdelingenverkeer	Valkenburg- Houthem
Drs. J. Cornips	Maastricht
Interparochieel Sociaal Caritatief Centrum	Weert
Mej. C. N. Olij	Maastricht
Zuid-Limburgs Drankweer Comité	Heerlen
Dr. Poelsstichting	Heerlen
Coöperatieve Vereniging "Ons Dagelijks Brood"	Heerlen
Economisch Technologisch Instituut Limburg	Maastricht
Instituut voor Sociale Geschiedenis	Amsterdam
Waterleiding Maatschappij voor Zuid-Limburg	Maastricht
Volkshogeschool Geerlingshof	Valkenburg- Houthem
Provinciale Limburgsche Electriciteits-Maatschappij N. V.	Maastricht
Provinciale Waterstaat in Limburg	Maastricht
Spaarbank "St. - Pancratius"	Heerlen
Diocesane Katholieke Gezinszorg	Roermond
Interparochieel Sociaal Caritatief Centrum	Kerkrade
Onderlinge Verzekerings-Mij. v. d. Limb. Land- en Tuinbouwbond en Katholieke Arbeidersbeweging Limburg	Roermond
Dr. Fr. Maenen	Maastricht
P. Dr. Remigius Dieteren, O. F. M.	Maastricht
Coöperatieve Roermondse Eiermijn G. A.	Roermond
Raad van Arbeid	Maastricht
Reclaseringsraad	Maastricht
Provinciaal Opbouworgaan Limburg	Roermond
Limburgsche Tramweg Maatschappij N. V.	Heerlen
Stichting "Helpend Limburg"	Heerlen
Limburgse Maatschappij voor Gasdistributie (Limagas) N.V.	Heerlen
Sociale Raad Mijnstreek	Heerlen
Algemene Ned. Bedrijfsbond in de Mijnindustrie	Heerlen
Limburgsche Groene Kruis	Sittard
R. K. Stichting Zwakzinnigenzorg	Maastricht
M. J. A. Dittich	Maastricht
Gebr. Vermeulen	Weert
L. J. H. Speth	Maastricht
Rijksdienst v. h. Nationale Plan	's-Gravenhage
Limb. Geschied- en Oudheidkundig Genootschap	Maastricht
Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid	's-Gravenhage
Katholieke Economische Hogeschool	Tilburg
Culturele Dienst K. A. B. Limburg	Heerlen
Staatsmijnen in Limburg	Heerlen
Centrale van Woningbouwverenigingen "Ons Limburg"	Heerlen
Katholieke Arbeidersbeweging	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Mijnstreek	Heerlen
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Midden-Limburg	Roermond
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg	Venlo
Jos. Maenen	Heerlen

Diocesane Stichting Mater Amabilisscholen	Maastricht
Gemeentebestuur	Maastricht
Sociale Raad	Roermond
Porselein- en Tegelfabriek "Mosa" N. V.	Maastricht
Stichting Katholieke Gezondheidszorg, dekenaat	Gennep
Interparochieel Sociaal Caritatief Centrum	Brunssum
Rijksarchief in Limburg	Maastricht
Nederlands Economisch Historisch Archief	's-Gravenhage
Gemeentelijk Bureau voor Huisvesting	Maastricht
Districtsbureau voor Arbeidsvoorziening in Limburg	Maastricht
Vereniging voor Vreemdelingen-Verkeer "Het Geuldal"	Valkenburg- Houthem
Stichting Borgstellingsfonds voor de Middenstand, district Noord-Limburg	Venlo
R. K. Koloniehuis "Overbunde"	Bunde
Limburgsche Scheepvaartvereniging	Maastricht
Provinciale Planologische Dienst in Limburg	Maastricht
Algemeen Mijnwerkersfonds voor de Steenkolenmijnen in Limburg	Heerlen
Gemeentebestuur	Valkenburg- Houthem
Geologische Stichting	Heerlen
Katholieke Arbeidersbeweging Limburg	Heerlen
Sociale Raad	Maastricht
Mater Amabilisschool	Gennep
Limb. Provinciale Commissie voor de Ongehuwde Moeder en Kind	Maastricht
R. K. Vereniging "Het Limburgse Groene Kruis", afd. Heerlen	Heerlen
Stichting "Werk en Vreugde"	Heerlen
R. K. Vereniging voor Gezinsvoogdij en Patronage in het arrondissement	Maastricht
Maastrichtsche Stichting voor Volkscrediet	Maastricht
Centraal Ziekenfonds	Sittard
Limburgse Kath. Bond van Woningbouwverenigingen	Heerlen
Konsulat der Bundesrepublik Deutschland	Maastricht
Coöperatieve Verkoopcentrale van eieren G. A. "Vece"	Roermond
Limburgse Land- en Tuinbouwbond	Roermond
Diocesaan Sociaal Caritatief Centrum	Roermond
Bataafse Rubberindustrie Radium N. V.	Maastricht
Limb. Diocesane Bond "Credo Pugno"	Heerlen
Protestants Christelijke Mijnwerkersbond	Heerlen
Katholieke Arbeidersjeugd Limburg	Heerlen
Algemene Bond van Werkers in het Mijnbedrijf	Heerlen
Kon. Ned. Papierfabriek N. V.	Maastricht
E. H. van Oppen	Maastricht
Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen	's-Gravenhage
R. K. Werkgeversvereniging	's-Gravenhage
R. K. Vrouwengilde	Maastricht
Christelijk Nationaal Vakverbond	Utrecht
Katholiek Verbond van Overheidspersoneel	's-Gravenhage
Ned. Kath. Bond v. Administratief, Verkoops- en Verzekeringpersoneel	Amsterdam
Gemeentepolitie	Heerlen
Katholieke Emigratiestichting	's-Gravenhage
Katholieke Bond voor het Gezin	Amsterdam
Centraal Bureau "Sobrietas"	Utrecht
Algemeen Ziekenfonds Zuid-Limburg	Sittard
Centraal Comité van de R. K. Universiteit	Nijmegen
Kath. Vrouwelijk Jeugdwerk in het Bisdóm Roermond	Meerssen

Het Kath. Onderwijzersverbond in Nederland	's-Gravenhage
Koninklijke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond	's-Gravenhage
Wesly en Cie's Papierfabriek N. V.	Maastricht
Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond	Heerlen
R. K. Werknemende Middenstand	Utrecht
Nederlands Verbond van Vakverenigingen	Amsterdam
Gemeentebestuur	Voerendaal
Katholieke Sociale Adademie	Sittard
P. Chambille de Beaumont	Maastricht
Gemeentelijk Bedrijf Openbare Werken	Maastricht
Gemeentelijke Volkscredietbank	Geleen
Westlandsche Hypotheekbank N. V.	's-Gravenhage
Utrechtsche Hypotheekbank N. V.	Utrecht
Gemeentebestuur	Nuth
Standsoorg. Werknemende Middenstand	Maastricht
R. K. Studentenclub "St. Franciscus"	Roermond
Prof. Dr. Ir. H. C. J. H. Gelissen	Maastricht
Bedrijfschap v. d. Steenkolenmijnindustrie	Heerlen
Kath. Centr. Ver. voor geestelijke Volksgezondheid	Utrecht
Trichtsche Bank N. V.	Maastricht
Stichting Gereformeerd Centrum voor Maatsch. Werk	Heerlen
Drs. J. Notermans	Maastricht
P. Kaanen	Heerlen
Stichting Mathias Kemprijns	Maastricht
Gemeentebedrijven	Heerlen
Drs. J. W. F. van Meegeren	Maastricht
Katholiek Maastricht	Maastricht
De Centrale Volksbank	Utrecht
Stichting Katholieke Gezinsverzorging en Gezinshulp	Maastricht
Keuringsdienst van Waren	Maastricht
Vereniging "St. Agnes"	Maastricht
Bouwvereniging "St. Servatius"	Maastricht
L'Ambassade de France aux Pays Bas	's-Gravenhage
Werknemende Middenstand	Heerlen

Het Bestuur betuigt gaarne alle gevers hartelijk dank voor de waardevolle aanwinsten die het Centrum in het afgelopen jaar van hun mocht ontvangen.

Documentatie

De opbouw van het documentatiesysteem, bevattend een groot aantal kranten- en tijdschriftartikelen over sociaal-economische vraagstukken, werd in het afgelopen jaar verder voortgezet.

Naast de lopende berichten, verzameld uit de belangrijkste landelijke en provinciale dagbladen, streekbladen en andere pers-organen, werd zeer veel werk besteed aan het ordenen en systematisch rangschikken van artikelen uit vroegere perioden. Door de vele schenkingen van kranten en tijdschriften uit de jaren vóór en vlak na de laatste wereldoorlog, kon deze artikelen-documentatie belangrijk worden uitgebreid. Het Centrum is thans met zijn documentatie zover gevorderd, dat de verzameling zich globaal uitstrekt tot de laatste honderd jaar en over deze periode een overzicht geeft van de belangrijkste sociale en economische vraagstukken, die in Limburg een rol hebben gespeeld. Het behoeft uiteraard geen betoog, dat deze documentatie, die thans reeds meer dan 25.000 nummers bevat, bij een regelmatige aanvulling in de toekomst van onschatbare waarde zal zijn.

De uit de lopende berichten samengestelde documentatieuitgave "Spiegel van Limburg" is haar zesde jaargang begonnen en heeft nog steeds een redelijke verspreiding. Van meerdere zijden ontmoette de uitgave grote waardering. Een extra editie werd uitgegeven in april 1960 naar aanleiding van het bisschoppelijk schrijven over de sociale organisaties.

Hoofdstuk VII: Externe werkzaamheden

Oprachten en publicaties

In de eerste plaats dient hier alsnog gememooreerd, dat op 2 december 1959 aan de Katholieke Universiteit te Leuven promoveerde tot doctor in de sociale en politieke wetenschappen de secretaris

van het Centrum, pater Remigius Dieteren O. F. M. Zijn proefschrift droeg tot titel: "De Migratie in de Mijnstreek 1900-1935. Een sociaal-historische studie". Deze studie behandelt tegen de achtergrond van de sociaal-economische en demografische ontwikkeling van het opkomend mijngebied de belangrijke immigratie op grote schaal, die in deze jaren plaats had en de betekenis en de gevolgen hiervan voor enkele belangrijke gebieden van de samenleving. Dit boek verscheen als deel IV van de "Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg".

Van dezelfde auteur verscheen in samenwerking met pater Wilhelmus de Leeuw O. F. M. bij gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de kerk en het klooster der Franciscanen te Heerlen een lezenswaardige studie: "Vijftig jaar zielzorg rond de mijn, 1910-1960".

Aan het Sociaal Historisch Centrum werd bij gelegenheid van het 25-jarig jubileum van de Provinciale Planologische Dienst in Limburg door het Provinciaal Bestuur de vererende opdracht verleend een historisch overzicht van genoemde dienst samen te stellen. Deze taak nam pater Remigius Dieteren op zich. Het resultaat van zijn werk verscheen onder de titel: "Vijfentwintig jaar Planologie in Limburg".

Voorts werd in het afgelopen jaar de opdracht voltooid tot het samenstellen van een gedenkboek ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de R. K. Vereniging "Het Limburgse Groene Kruis". Deze studie, van de hand van de directeur van het Centrum, drs. J. F. R. Philips, werd tot tevredenheid van de opdrachtgever tot een goed einde gebracht; op 5 december 1960 verscheen dit gedenkboek: "Vijftig jaar Sociale gezondheidszorg in Limburg. De R. K. Vereniging "Het Limburgse Groene Kruis" in het goud, 1910-1960".

Op economisch-geschiedkundig terrein verleende het Centrum zijn medewerking bij de samenstelling van een bedrijfsgeschiedenis van een Zuid-Limburgse groot-onderneming, terwijl verder in het afgelopen jaar aan het instituut door een van de grote Maastrichtse bedrijven opdracht werd verstrekt tot het samenstellen van een interne historie van dit bedrijf.

Verder heeft het Centrum een opdracht aanvaard om een historische studie te verzorgen over de gemeente Stein, welk overzicht in de loop van het jaar zal verschijnen.

De ordening van het archief en de bibliotheek van de Kamer van Koophandel voor Midden-Limburg te Roermond werd in het afgelopen jaar voltooid; met een soortgelijke ordening ten behoeve van de Kamer van Koophandel voor de Mijnstreek te Heerlen kon nog geen begin worden gemaakt.

Evenals in het verleden vonden ook in 1960 weer een aantal werkzaamheden plaats van sociaal-statistische aard:

Zo werd door het Centrum wederom medewerking verleend bij het samenstellen van een statistisch overzicht van het touristisch bezoek aan de gemeente Valkenburg-Houthem.

De verwerking van gegevens, betrekking hebbend op een onderzoek naar de bejaardenhuizen in Limburg, in opdracht van de Diocesane Centrale voor Bejaardenzorg, werd in het afgelopen jaar afgesloten.

Ten behoeve van een onderzoek naar het huurpeil van nieuw gereedgekomen woningen te Maastricht verleende het Centrum medewerking bij het opstellen en uitwerken van een enquête.

In voorbereiding is een onderzoek naar de woningproblematiek in de mijnstreek door de Vereniging Ons Limburg en de Nederlandse Katho-

lieke Mijnwerkersbond, waaraan het Centrum zijn medewerking heeft toegezegd.

Tenslotte werden in het afgelopen jaar een tweetal enquêtes verwerkt, ingesteld door het Provinciaal Opbouworgaan Limburg.

"Studies"

In het afgelopen jaar verscheen deel V van de "Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg", zoals thans het Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum is geheten. Het jaarlijks verschijnend serie-deel, dat wordt toegezonden aan alle subsidiërende overheidsinstanties, ondernemingen en instellingen, wordt daarnaast speciaal uitgegeven voor alle belangstellenden in de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, die als contribuant in de persoonlijke sfeer het Centrum met een jaarlijkse bijdrage steunen.

Met de uitgave van deze "Studies" zat de bedoeling voor, dat de kosten van verschijning zouden kunnen worden gedekt uit de jaarlijks te ontvangen bijdragen van de contribuanten. Dit is thans nog niet het geval, hoewel het aantal contribuanten, dat deze uitgave mee helpt verwezenlijken, nog steeds stijgende is en het aantal van 250 overschrijdt. Het Bestuur meent op goede gronden te mogen verwachten, dat dit aantal nog aanmerkelijk zal toenemen.

Gedurende de tijd, dat de uitgave van de "Studies" nog niet sluitend gefinancierd kan worden, verkeert het Centrum in de gelukkige omstandigheden, dat, dank zij de buitengewone medewerking van een onderneming, de uitgave van de "Studies" kosteloos verzorgd wordt. Het Bestuur is bijzonder erkentelijk voor deze gewaardeerde geste, waardoor al verschillende jaren deze uitgave mogelijk was zonder belasting van ons jaarlijks budget.

In de tot nu toe verschenen "Studies" zijn een aantal artikelen verschenen, die ongetwijfeld de belangstelling in Limburg voor de sociaal-econo-

mische geschiedenis van dit gewest zullen verlevendigen en die op de duur een bruikbare aanzet leveren voor de sociale historie der laatste honderd jaren.

Diensten en Inlichtingen

De taak van het Sociaal Historisch Centrum als dienstverlenend instituut nam in het afgelopen jaar weer in betekenis toe. Aan tal van aanvragers werden uitvoerige inlichtingen verstrekt. Het is in de voorbije jaren tot een goede traditie geworden, dat het Centrum zijn taak niet beperkt tot het ordenen en inventariseren van bronnenmateriaal en het beschikbaar stellen van deze bronnen, maar welbewust heeft het Centrum ook een stimulans willen zijn voor studies van kleinere of grotere omvang door op verschillende manier aan de tot stand koming hiervan zijn medewerking te geven, b. v. door het verstrekken van advies over probleemstelling, methode van opzet en onderzoek, door het opzoeken en aangeven van beschikbare literatuur, het verwijzen naar mogelijke archieven, het opstellen van cijfermateriaal, het uitwerken van gehouden enquêtes e. d.

Het is niet doenlijk deze medewerking uitvoerig te vermelden. Hier zij slechts volstaan met het aanstippen van de behandelde onderwerpen. Medewerking werd verleend aan een dissertatie over het probleem van de grensarbeid, over de arbeid van de gehuwde vrouw en over de sociaal-economische ontwikkeling van het gebied van de zogenaamde Onderbanken. Eveneens werd hulp verleend bij de voorbereiding van scripties, handelend over de demografie van Maastricht, het armwezen te Venlo, over het huishoudonderwijs aan het arbeidende meisje, over de Mijnstreek en het vervoersvraagstuk, de demografische ontwikkeling van Heerlen, over Venlo in de Belgische tijd, over de plaatsen Oirsbeek en Doenrade, over de sociaal-godsdiensdige situatie van Maastricht, over de econo-

mische geschiedenis van Midden-Limburg, over een sociologische vergelijking van de gemeenten Geleen en Sittard, en over de revolutiedreiging in Limburg in 1918. Het merendeel van deze aanvragers behoorde tot universiteits- en hogeschoolstudenten. Voorts werd nog voor verschillende aanvragers incidenteel literatuuronderzoek verricht en verschaftte het Centrum documentatiemateriaal aan het Provinciaal Opbouworgaan Limburg, de Maatschappij van Nijverheid en Handel, de Culturele Raad, de Centrale Caritas, de Diocesane Centrale voor Bejaardenzorg en aan verschillende gemeenten.

Hoofdstuk VIII: Besluit

Aan het slot van dit jaarverslag wil het Bestuur goeder gewoonte graag dank brengen aan alle personen, instanties, instellingen en maatschappelijke groeperingen in Limburg, die, hetzij financieel hetzij anderszins in het afgelopen jaar aan het Sociaal Historisch Centrum hun steun hebben gegeven.

Het Bestuur spreekt de verwachting uit, dat in deze beslissende overgangsfase het Centrum zijn taak nog op bredere basis dan in het verleden mag blijven voortzetten, gesteund door alle geledingen van de Limburgse samenleving.

De verantwoording van de werkzaamheden van het instituut, zoals deze beknopt in het jaarverslag zijn samengevat, zal, naar het Bestuur verwacht, er toe bijdragen, dat de waardevolle doelstelling van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg met ieders medewerking ten volle kan worden verzekerd.

BESTUUR SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR
LIMBURG

Ir C. E. P. M. Raedts	Directeur Oranje-Nassau
Mijnen, Heerlen.
Voorzitter.
Dr G. W. A. Panhuysen	Rijksarchivaris in Lim-
burg, Maastricht.
Onder-Voorzitter.
Dr Remigius Dieteren
O. F. M.	Maastricht.
Secretaris.
Drs J. H. A. E. Cornips	Directeur Stichting Bij-
zondere Sociale Zorg,
Maastricht.
Penningmeester.
H. M. J. Dassen	Burgemeester van Sit-
tard, vertegenwoordigend
de R. K. Standsorganisa-
tie van de Werknemende
Middenstand.
Lid Dagelijks Bestuur.
P. C. A. 't Hoen	Directeur van- en verte-
genwoordigend de Pro-
vinciale Planologische
Dienst, Maastricht.
Lid Dagelijks Bestuur.
Dr H. C. W. Roemen	Directeur van- en verte-
genwoordigend het Eco-
nomisch Technologisch
Instituut in Limburg,
Maastricht.
Lid Dagelijks Bestuur.
J. Bremmers	Adm. Directeur van- en
vertegenwoordigend de
R. K. Vereniging "Het
Limburgse Groene Kruis"
Sittard.

E. G. Courrech Staal	Geassumeerd uit de niet-katholieke bevolkingsgroep, Maastricht.
F. J. Crombag	Chef Afd. Maatschappelijk Werk Staatsmijnen, Voerendaal.
Dr A. W. J. Gerats M. S. C.	Vertegenwoordigend de Limburgse Katholieke Arbeidersbeweging, Heerlen.
Drs L. E. M. A. van Hommerich	Gemeente-archivaris, vertegenwoordigend de Standsorganisatie St. Adelbert, Heerlen.
Drs A. J. Hutschemaekers	Vertegenwoordigend de Limb. Land- en Tuinbouwbond, Roermond.
J. H. Janssen	Afdelingschef Staatsmijnen, vertegenwoordigend de Werkgemeenschap Limburg, Meerssen.
M. J. J. G. Janssen	Vertegenwoordigend de Gezamenlijke Gewestelijke Arbeidsbureaus in Limburg, Maastricht.
Drs P. C. J. Lebens	Lid van Gedeputeerde Staten van Limburg, Buchten-Born.
Mr W. Baron Michiels van Kessenich	Burgemeester van Maastricht, vertegenwoordigend de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, afdeling Limburg.
Drs R. M. H. C. Nadaud	Industrieel, vertegenwoordigend de Limb. Katholieke Werkgeversver-

- eniging, Maastricht.
- Mgr K. W. H. A. Roncken Vertegenwoordigend de
aalmoezeniers van So-
ciale Werken in Limburg,
Heerlen.
- Drs H. P. A. van Roos-
malen Directeur van- en verte-
genwoordigend het Pro-
vinciaal Opbouworgaan
Limburg, Roermond.
- Mr E. G. G. M. Rutten Burgemeester van Tege-
len, vertegenwoordigend
de Vereniging van Neder-
landse Gemeenten, afde-
ling Limburg.
- Drs M. P. G. Spiertz Vertegenwoordigend het
Bisdom Roermond,
Nijmegen.
- Prof Dr. Th. L. M.
Thurlings Geassumeerd uit weten-
schappelijke kringen,
Wageningen.
- J. M. Weijers Vertegenwoordigend de
Nederlandse Katholieke
Mijnwerkersbond,
Heerlen.
- J. A. A. H. Winckers Vertegenwoordigend de
R. K. Limburgse Midden-
standsbond, Maastricht.
- Dr W. A. C. Zwanikken Vertegenwoordigend de
R. K. Sociale Akademie,
Sittard.

BEGUNSTIGERS EN CONTRIBUANTEN

Abbenhuis Mr. C. W. E.	Maastricht
Adams G., Aalmoezenier	Heerlen
Algemene Bond van Werkers in het Mijnbedrijf	Heerlen
Algemene Culturele Raad	Maastricht
Algemene Ned. Bedrijfsbond in de Mijnindustrie	Heerlen
Amsterdamsche Bank N. V.	Maastricht
Arnoldts W.	Maastricht
Baeten Mr. A. M. I. H.	Maastricht
Banens Drs. J. H. M.	Maastricht
Bartels J. C. Bouw- en Betonbedrijf	Maastricht
Bartholomeus Chr.	Maastricht
Bataafse Rubberindustrie Radium N. V.	Maastricht
Bates Cepro Zakken Maatschappij N. V.	Maastricht
Beaujean-Voncken Fa. Wed. H.	Heerler- heide
Be-Ce Ateliers N. V.	Maastricht
Bedrijf Openbare Werken	Maastricht
Berenschot A.	Maastricht
Bibliotheek Groot Seminarie	Roermond
Bierbrouwerij "De Leeuw"	Valkenburg
Bierbrouwerij "De Ridder"	Maastricht
Bierbrouwerij "St. Servatius"	Maastricht
Bisschop Boele Mr. E. H.	Heerlen
Bisschoppelijk College	Sittard
Bisschoppelijke Kweekschool	Roermond
Bisschoppelijke Kweekschool "Christus Magister"	Heerlen
Bommel W. J. G. van, Pastoor	Maastricht
Brand's Bierbrouwerij "De Kroon" N. V.	Wijlré
Broeders Eerw. van de Onbevleete Ontvangenis	Maastricht
Brouwers P. J. H., Notaris	Heerlen
Burgerlijk Armbestuur	Maastricht
Can van A. J. M. L.	Tilburg
Centrale Caritas	Maastricht
Céramique N. V., Keramische Industrie	Maastricht
Chambille de Beaumont P.	Maastricht
Clichéfabriek "Maastricht"	Maastricht
Cluitmans Drs. J. H.	Swalmen
Coenen L. W.	Hoensbroek
Colsen J. H. M., arch. B. N. A.	Venray
Congregatie H. Catherina van Siena	Reuver
Coöperatie "Ons Dagelijks Brood"	Heerlen
Coöperatie Tegelen	Tegelen
Coöperatieve Roermondse Eiermijn G. A.	Roermond
Coöperatieve Zuivelvereniging "Zuid Limburg" G. A.	Sittard
Cox Drs. G. W. H.	Tilburg
Creemers Gebr. Fa.	Maastricht
Crijns J. F. A.	Maastricht
Culturele Raad Limburg	Maastricht
Daenen N.	Maastricht
Dakpannen- en Kleiwaren Industrie "De Valk"	Echt
Dassen H. M. J.	Sittard
Dassen Mr. Dr. J. M. H.	Heer
Dekkers Dr. H. C ^{ss} R	Wittern
Delft van M. C ^{ss} R	Wittern
Delissen Th. M. J.	Sittard

Delnoz M. H. Constructie Werkplaats N. V.	Maastricht
Diederer Drs. J. A. M.	Naarden
Directeur van het Telefoondistrict	Maastricht
Dittrich M. J. A. R.	Maastricht
Doesborgh en Zn. W.	Tegelen
Dohmen F. S.	Heerlen
Dom van den Bergh	Maastricht
Dresen Ir. H. J. E.	Brunssum
Driessen Th. W. J., Pastoor	Mook-
	Middelaar
	Heerlen
Duijsens Ir. F. J. M.	
Eerste Nederlandse Gement Industrie N. V.	Maastricht
Electro Industrie Krumm	Heerlen
Ensink J. H.	Maastricht
E. T. I. L.	Maastricht
Eyck Drs. F. A.	Maastricht
Fanchamps Dipl. Ing. J. J.	Kerkrade
Feiter L. J., Aalmoezener	Maastricht
Felix Fr.	Maastricht
Fisette N. en Zn.	Maastricht
Flohil Ir. J. C.	Heerlen
Franck J., Pastoor	Creven-
	bicht
Frantzen J. W. H.	Sittard
Fréling Ing. L.	Heerlen
Gelissen Prof. Dr. Ir. H. C. J. H.	Maastricht
Gelissen Dr. M. G. H., Pr.	Tilburg
Gemeentebestuur Amby	Amby
Gemeentebestuur Amstenrade	Amsten-
	rade
Gemeentebestuur Arcen en Velden	Arcen en
	Velden
Gemeentebestuur Baexem	Baexem
Gemeentebestuur Beegden	Beegden
Gemeentebestuur Beek	Beek
Gemeentebestuur Beesel	Beesel
Gemeentebestuur Belfeld	Belfeld
Gemeentebestuur Bemelen	Bemelen
Gemeentebestuur Bergen en Terblijt	Bergen
	en Terblijt
	Bergen
Gemeentebestuur Bergen	Broekhui-
Gemeentebestuur Broekhuizen	zen
Gemeentebestuur Brunssum	Brunssum
Gemeentebestuur Echt	Echt
Gemeentebestuur Eijsden	Eijsden
Gemeentebestuur Elsloo	Elsloo
Gemeentebestuur Eygelshoven	Eygelsh-
	hoven
Gemeentebestuur Geleen	Geleen
Gemeentebestuur Gennep	Gennep
Gemeentebestuur Geulle	Geulle
Gemeentebestuur Gronsveld	Gronsveld
Gemeentebestuur Grubbenvorst	Grubben-
	vorst
Gemeentebestuur Gulpen	Gulpen
Gemeentebestuur Haalen	Haalen

Gemeentebestuur Heel en Panheel	Heel en Panheel
Gemeentebestuur Heerlen	Heerlen
Gemeentebestuur Helden	Helden
Gemeentebestuur Hertzen	Hertzen
Gemeentebestuur Heythuizen	Heythuizen
Gemeentebestuur Hoensbroek	Hoensbroek
Gemeentebestuur Horn	Horn
Gemeentebestuur Horst	Horst
Gemeentebestuur Ifteren	Ifteren
Gemeentebestuur Kerkrade	Kerkrade
Gemeentebestuur Limbricht	Limbricht
Gemeentebestuur Linne	Linne
Gemeentebestuur Maasbracht	Maasbracht
Gemeentebestuur Maastricht	Maastricht
Gemeentebestuur Margraten	Margraten
Gemeentebestuur Meerlo	Meerlo
Gemeentebestuur Meerssen	Meerssen
Gemeentebestuur Meijel	Meijel
Gemeentebestuur Melick en Herkenbosch	Melick en Herkenbosch
Gemeentebestuur Merkelbeek	Merkelbeek
Gemeentebestuur Montfort	Montfort
Gemeentebestuur Mook-Middelaar	Mook-Middelaar
Gemeentebestuur Munstergeleen	Munstergeleen
Gemeentebestuur Nederweert	Nederweert
Gemeentebestuur Neer	Neer
Gemeentebestuur Nieuwenhagen	Nieuwenhagen
Gemeentebestuur Nuth	Nuth
Gemeentebestuur Odilienberg St.	St. Odilienberg
Gemeentebestuur Ottersum	Ottersum
Gemeentebestuur Posterholt	Posterholt
Gemeentebestuur Roermond	Roermond
Gemeentebestuur Roggel	Roggel
Gemeentebestuur Schaesberg	Schaesberg
Gemeentebestuur Schinnen	Schinnen
Gemeentebestuur Schinveld	Schinveld
Gemeentebestuur Sevenum	Sevenum
Gemeentebestuur Simpelveld	Simpelveld
Gemeentebestuur Sittard	Sittard
Gemeentebestuur Spaubeek	Spaubeek
Gemeentebestuur Stein	Stein
Gemeentebestuur Stramproy	Stramproy
Gemeentebestuur Susteren	Susteren
Gemeentebestuur Swalmen	Swalmen
Gemeentebestuur Tegelen	Tegelen
Gemeentebestuur Ubach over Worms	Ubach over Worms
Gemeentebestuur Urmond	Urmond
Gemeentebestuur Vaals	Vaals
Gemeentebestuur Valkenburg-Houthem	Valkenburg Houthem
Gemeentebestuur Venlo	Venlo
Gemeentebestuur Venray	Venray

Gemeentebestuur Voerendaal	Voerendaal
Gemeentebestuur Wanssum	Wanssum
Gemeentebestuur Weert	Weert
Gemeentebestuur Wessem	Wessem
Gemeentebestuur Wylré	Wylré
Gemeente Spaarbank Maastricht	Maastricht
Gerrits H. P., Aalmoezenier	Sittard
Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg	Heerlen
Gijsen Chr.	Maastricht
Glasmaatschappij N. V.	Heerlen
Globe de N. V. IJzer- en Metaalgieterij	Tegelen
Grand Bazar N. V.	Maastricht
Grinten Dr. P. van der	Venlo
Grondmaatschappij "Tijdig"	Heerlen
Groothoff Dr. Ir. Ch. Th.	Valkenburg
Gulpener Bierbrouwerij N. V.	Culpen
Haart Ir. P. de	Heerlen
Haas J. H.	Heerlen
Haas L. W.	Heer
Habets J., Pastoor	Eygels- hoven
Haesen V.	Maastricht
Haffmans Mr. F. M. A.	Helden
Hansen Drs. J. H. W. M.	Roermond
Hardy L. V. H.	Heerlen
Hekkens' IJzergieterij N. V.	Tegelen
Hendriks W. Th. M.	Venlo
Henri van Veldeke College	Maastricht
Heyboer Drs. H. J.	Heerlen
Heyen Drs. F. J.	Kerkrade
Hommes Mr. Mej. A. H. M. H.	Maastricht
Höppener Mr. R. G. A.	Roermond
Hundscheid Dipl. Ing. F. J.	Heerlen
Hustinx Mr. F. P. J.	Maastricht
Huurman Mr. M. G. J. Fr.	Maastricht
Huijpens' Bierbrouwerij "De Kroon"	Horn
Janssen Mr. C. M. J. M.	Heerlen
Janssen J. Th.	Heerlen
Janssen J. H.	Meerssen
Jelinger A. J.	Maastricht
Jenneskens Mgr. M., Pastoor-Deken	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Mijnstreek	Heerlen
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Midden-Limburg	Roermond
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg	Venlo
Kamm J. V. P.	Maastricht
Kapé N. V.	Heerlen
Katholieke Arbeidersbeweging Limburg	Heerlen
Katholieke Standsorganisatie voor de Werknemende Middenstand	Heerlen
Katholieke Vereniging van Mijnbeambten	Heerlen
Kets Ir. J.	Horn
Kleynen H. A. J.	Roermond
Kleuters M. H. K.	Roermond
Kon. Industriële Mij. v h Noury & v. d. Lande N. V.	Roermond
Kon. Ned. Papierfabriek N. V.	Maastricht
Kon. Papierfabriek van Gelder & Zn. N. V.	Maastricht

Kon. Sphinx-C�eramique v/h Petrus Regout N. V.	Maastricht
Kraaijeveld Drs. F. A.	Heerlen
Krijr F., Pastoor	Heerlen
Kreisarchiv Kempen-Krefeld	Krefeld
Kursetjens Dakpannen- en Kleiwarenfabriek N. V.	Tegelen
Laumans, Gebr.	Tegelen
Leiter-Nijpels, Drukkerij en Uitgeverij	Maastricht
Liefdezusters Carolus Borromeus	Maastricht
Limburgia-Pers	Roermond
Limburgse Economische Raad	Hasselt (B)
Limburgse Kaarsenfabriek	Maastricht
Limburgse Katholieke Werkgeversvereniging	's-Gravenhage
Limburgse Land- en Tuinbouwbond	Roermond
Limburgse Maatschappij voor Gasdistributie	Heerlen
Limburgse Tramweg Maatschappij N. V.	Heerlen
Litjens Dr. H., Pr.	Roermond
Lousse Prof. E.	Blanden (B)
Lyceum "Immaculatae Conceptionis"	Venray
Maastrichtse Broodfabriek	Urmond
Maastrichtse Spaarbank	Maastricht
Maastrichtse Verwarmingsindustrie	Maastricht
Maastrichtse Zinkwit Maatschappij	Eijsden
Maatman Mr. Fr. P. I.	Heerlen
Maatschappij tot Exploitatie van Bruinkolenvelden "Carisborg"	Heerlen
Maatschappij v. d. Griendt's Landexploitatie N. V.	Griendt's veen
Mabi N. V.	Maastricht
Machinefabriek en IJzergieterij P. Konings	Swalmen
Maenen Dr. A. J. Fr.	Maastricht
Machinefabriek Tonnaer N. V.	Thorn
Maenen Jan	Heerlen
Maenen Jos. H.	Heerlen
Maison Louis N. V.	Maastricht
Mantel J. P.	Heerlen
Marres P. J. Th.	Maastricht
Maussen W. H., N. V.	Maastricht
Melotte, Technisch Bureau	Maastricht
Mertens C. G. A.	Venlo-Blerick
Meij's Expeditie	Maastricht
Mosa N. V. Porselein- en Tegelfabriek	Maastricht
Mous J.	Heerlen
Muisenbergh Mr. C. W. F. H. v. d.	Goirle (N.B)
Mulders W. P. A.	Heerlen
Nadaud Drs. R. M. H. C.	Maastricht
Nedam Garage	Roermond
Nederlandse Credietbank N. V.	Maastricht
Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond	Heerlen
Nederlandse Patent- en Kristalsodafabriek N. V.	Roermond
Nelissen J. (S. M. S.)	Hoensbroek
Noordman Ir. H. G.	Heerlen
Notenboom Drs. H.	Venlo
Notermans F.	Heerlen
Onderwijsstichting "St. Bernardinus"	Heerlen

Onland Mr. J. C. A. N.	Born
Ons Limburg, Vereniging	Heerlen
Oppen E. H. van	Maastricht
Ottenheym C.	Maastricht
Overste P. P. Franciscanen	Maastricht
Palmen Mr. P. M. M. C.	Heerlen
Papierfabriek Gennep N. V.	Gennep
Papierfabriek Gebr. Tielens & Co.	Meerssen
Paters Jezuiten Z. E.	Maastricht
Paters Montfortanen	Meerssen
Paulussen Mr. H. C. J. H.	Maastricht
Paulussen Mr. Ch., Adv. en Proc.	Heerlen
Peeters J. G. H.	Maastricht
Pelzer Prof. L. H., Pr.	Venlo
Pex A., O. F. M.	Maastricht
Philips J. H.	Valkenburg
Pieters-Dortu N. V.	Maastricht
Pope's Draad- en Lampenfabriek N. V.	Venlo
Prot. Chr. Vereniging van Beambten in het Mijndbedrijf	Heerlen
Provinciale Limburgse Electriciteits-Maatschappij	Maastricht
Putzeist L., Cinema Royal	Maastricht
Provinciaalaat Minderbroeders	Weert
Receveur C. K. J. M.	Venlo
Rector Minderbroedersklooster	Heerlen
Regout Ir. Petrus	Maastricht
R. K. Schoolvereniging "St. Anthonius"	Bleijer- heide
R. K. Vereniging "Het Limburgse Groene Kruis"	Sittard
R. K. Limburgse Middenstandsbond	Venlo
R. K. Openbare Leeszaal en Bibliotheek	Heerlen
Roomans N. A. J.	Maastricht
Roosen W. H., dipl. ing.	Maastricht
Roovers Drs. J. H.	Maastricht
Rosenmöller R. B.	Eindhoven
Rotterdamsche Bank N. V.	Maastricht
Rottier Drs. A. C. J.	Heerlen
Russel Tiglia Kleiwarenfabriek	Tegelen
Sampermans Fa.	Maastricht
Scheps N.	Heerlen
Schlösser Ir. J. C.	Heerlen
Schrammen M. H. A. J.	Maastricht
Schreinemaker Mr. L. R.	Maastricht
Schreurs Drs. J. J. G.	Valkenburg
Schure Drs. H. H.	Maastricht
Seelen Th. L. A. M.	Venlo
Simons H. G.	Maastricht
Simons Ir. J. P. J.	Swalmen
St. Bernardinuscollege	Heerlen
St. Ignatiuscollege	Amsterdam
Sleebe J. C.	Maastricht
Speetjens Mr. Dr. Th.	Venlo
Spitz E. J. C.	Maastricht
Spijker- en Draadnagelfabriek N. V.	Maastricht
Staalwerken "De Maas" N. V.	Maastricht
Stadsarchief en Bibliotheek	Maastricht
Steegmans H., Pastoor-Deken	Meerssen
Stichting Bijzondere Sociale Zorg	Maastricht

Stokvis R. S. en Zn., N. V.	Maastricht
Suhr A.	Maastricht
Swinkels Ir. A.	Maastricht
Technisch Bureau Vromen N. V.	Brunssum
Teeuwen Paul, N. V.	Tegelen
Terhaer Drs. H. C.	Groningen
Tonnaer J. J. G.	Hoensbroek
Twentsche Bank N. V.	Maastricht
Vaessen L.	Bocholz
Vesters H.	Maastricht
Visser's Wegenbouw- en Aannemingsbedrijf N. V.	Drunen
Volkshogeschool Kasteel Chaloen	Valkenburg
Vroom en Dreesmann N. V.	Heerlen
Vroom en Dreesmann N. V.	Maastricht
Wagemans J. M. J.	Roggel
Wagemans en van Tuinen N. V.	Maastricht
Waltmans Drs. H.	Valkenburg
Westlandsche Hypotheekbank N. V.	Maastricht
Wetzels Mr. Nic. J.	Kerkrade
Wiel Mr. M. H. J. van de	Heerlen
Wijers Drs. H.	Brunssum
Wijnans R.	Maastricht
Witlox Drs. A. P.	Maastricht
Woe-Pen	Maastricht
Wolf & Hertz Dahl N. V.	Maastricht
Zeepfabriek Hustinx N. V.	Maastricht
Zuid-Limburgse Waterleiding Maatschappij	Maastricht
Zusters Ursulinen	Maastricht
Zusters Ursulinen	Sittard
Zwanikken Dr. W. A. C.	Sittard

Ook het ogenschijnlijk nietige is vaak kostbaar.....

De contemporaine geschiedenis staat terecht zeer sterk in de aandacht. Desondanks is het vaak ontstellend te ontdekken, hoe weinig er uit het jongste verleden bewaard bleef.

Het kost daarom soms de grootste moeite om het tijdsbeeld, dat de meesten zelf nog beleefd hebben, verantwoord te reconstrueren. Nu de grote structuurveranderingen zich vooral op sociaal-economisch terrein voltrekken, is het van zeer grote waarde, dat Limburg een aparte instelling bezit, die zich bezig houdt met de sociaal-economische geschiedenis van onze provincie. De overheidsarchieven immers kunnen slechts een zeer beperkt beeld geven van de tegenwoordige ontwikkeling van de samenleving, die voor een groot deel aan die overheid voorbijgaat. Voor de bestudering van de moderne sociale geschiedenis kan men in de overheidsarchieven niet volledig terecht en zal een afzonderlijk gespecialiseerd instituut alleen voldoende uitkomst kunnen bieden.

Wil het Sociaal Historisch Centrum echter vruchtbaar werken, dan moet het ook beschikken over een volledige documentatie van het sociaal-economisch gebeuren van de jongste tijd. Voor de opbouw van een dergelijke documentatie van het sociaal-economisch gebeuren doen wij een beroep op alle goedwillenden in heel de provincie om ons werk te steunen, door middel niet alleen van een financiële bijdrage, maar vooral ook door het afstaan van documentatiemateriaal.

Voorals in de laatste halve eeuw is de Limburgse samenleving grondig veranderd door een diepgaande structuurwijziging, die wellicht een mijlpaal in de ontwikkelingsgang der eeuwen zal blijken te zijn. De voornaamste trekken van deze verandering zijn uiteraard wel summier in publicaties in boek en blad opgenomen, doch daarnaast is er veel historisch belangrijk documentatiemateriaal, dat deze ontwikkeling treffend kan illustreren. Het Sociaal

Historisch Centrum nu tracht zoveel mogelijk van dit bronnenmateriaal te redden, dat waardeloos op zolders ligt te verteren of bij schoonmaak of verhuizing achteloos wordt opgeruimd. Vooral nu velen naar kleinere woningen verhuizen, dreigen veel "paperassen" verloren te gaan.

U zult de moderne geschiedschrijving een grote dienst bewijzen, indien U deze bescheiden aan het Sociaal Historisch Centrum zou willen overdragen. Ook het afstaan in bruikleen wordt dankbaar aanvaard. Voor materiaal van meer vertrouwelijke aard kan de schenker bij overdracht een beperkende clause aan het deponeren verbinden, bijvoorbeeld door toestemming te eisen bij raadpleging van archieven of een voorlopig verbod tot inzage.

Wij doen daarom een beroep op ieder om ons te helpen door het afstaan van:

archieven van verenigingen, instellingen en organisaties,

bedrijfsarchieven en-correspondentie,

oude familiepapieren, dagboeken, foto's,

pamfletten, brochures en nieuwsbladen,

losse tijdschriftnummers, illustraties, ansichtkaarten,

rapporten, statistieken, jaarverslagen,

notulen van verenigingen, affiches, verslagen,

platen, prenten, boekwerken, enz.

Uw medewerking zal bijzonder gewaardeerd worden. Het nageslacht zal er U dankbaar voor zijn.

Tenslotte willen wij nog wijzen op de mogelijkheid om bij laatste wilsbeschikking het Sociaal Historisch Centrum te gedenken door het legateren van een geldbedrag en/of belangrijk documentatiemateriaal.

Helpt mede aan de verlevendiging van de kennis van het verleden. Alleen een vruchtbaar historisch inzicht is in staat de snelle dynamiek in onze samenleving te begrijpen en te aanvaarden. Helpt

het Sociaal Historisch Centrum de studie mogelijk maken van de sociaal-economische ontwikkeling van de laatste honderd jaren. Door deze structuuranalyse zal het beleid van de dag haar noodzakelijke grondslag en haar perspectief moeten verwerven. Op deze wijze is de sociale geschiedenis een kostbaar hulpmiddel bij het bepalen van onze houding in deze snelle tijd.

Steunt dit streven door toe te treden tot onze stichting als begunstiger of contribuant.

Tegen een jaarlijkse minimum-bijdrage van f 7,50 ontvangt U regelmatig de "Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg", uitgegeven door het Sociaal Historisch Centrum, waarin o.m. een aantal uitgebreide artikelen zijn opgenomen over de sociaal-economische ontwikkeling van Limburg.

De voortdurende stijgende kosten, aan de uitgave van het Jaarboek verbonden, zullen bij een uitbreiding van het ledental eerst kunnen worden opgevangen. Geeft daarom blijk van Uw waardering door het aanbrengen van één of meer nieuwe contribuanten.